

ИОРДАН АНДРЕЕВ

**ВСЕКИДНЕВИЕТО
НА БЪЛГАРИТЕ
ПРЕЗ XII—XIV ВЕК**

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
СОФИЯ ● 1992

№ 7479

© Иордан Андреев
1992

c/o Jusautor, Sofia

ПРЕДГОВОР

Когато се пише за всекидневието на един народ през средновековието, възможностите са най-общо две: или да се тръгне към прецизирането на всеки детайл с необходимите, но, уви, банални обяснения, или да се предпочете синтезът, при който фактите и явленията са вплетени на фона на една система. Предпочетохме втората възможност, ръководени от убеждението, че така книгата ще стане по-четивна, без това да се отрази на научната ѝ достоверност.

Трудностите при разработването на темата са от различно естество — най-вече заради пословичната бедност на изворовите свидетелства. Те са най-малоречиви, когато става дума за делниците и празниците на обикновените хора. Стилът на повествование на средновековните хронисти е известен: те се вдъхновяват предимно от героиката на епохата и горделиво спестяват подробностите, които касаят ежедневието на хората. А тъкмо в делниците пулсира истинската история, там се проявява най-вече характерът на един народ, от тях наднича неговата душевност и там трябва да търсим истинските стойности на човешкия живот. И още нещо. Върховете на всяка история, включително и на българската, имат като фундамент тъкмо онова, което се създава във всекидневието: къс по къс и частица по частица. Сивата верига на делниците има още едно забележително достойнство: в нея прозират очертанията на бъдещото величие и се долавят сетнините на очаквания погром.

Предпочетохме да не претрупваме изложението с излишен справочен материал, затова възприехме „плуващите“ цитати. Откриването им от специалистите не е никак трудно, но иначе биха затруднили обикновения читател. А в библиографията сме посочили само онези заглавия, които имат пряко отношение към темата.

Навремето проф. П. Мутафчиев беше отбелязал с известна горчивина печалния факт, че средновековната ни история, такава каквато е написана, представлява един поменик от имена и събития, едно тържествено шествие на царе, папи и патриарси. Справедлива е и констатацията му, че написана по този начин, това е история, доста незадоволителна, на българската държава, но не и история на българския народ. За съжаление нещата не са се променили съществено и в последно време. Надяваме се тази книга да прибави един важен и необходим шрих към съдбата на нашия народ през средновековието.

БЪЛГАРИЯ, ЗЕМЯ НА БЛАЖЕНИ

(Григорий Антиох—византийски автор от XII в.)

През XII—XIV в. „многобройният народ на българите“ продължавал да населява трайно земите на Мизия, Тракия и Македония. Западният летописец Вилхелм Тирски (XII в.) знае, че „България се простира от Дунав до Цариград и от същата река до Адриатическо море; на дължина има тридесет дни път, а на ширина десет и повече дни“. Явно става дума за етническите граници на българското племе, тъй като тогава тези земи влизали все още в границите на Византийската империя. Обединяването на всички земи, населени с българи, под скиптъра на търновския самодържец—до това накратко се свеждал политическият идеал на държавната ни доктрина през XII—XIV в.

Най-щастлив от владетелите ни бил цар Иван Асен II, под чиято десница се повинували всички български предели: от Белград до Одрин и Егейско море, и от Карвунската земя (Добруджа) до Драч и Адриатика. Но скоро след смъртта му държавното и народно единство на българите било сериозно подкопано — с това за кой ли път се потвърждава максимата, че делото и на най-великия държавник никога не може да се смята за завършено.

В края на XIV в. държавното и народно понятие България са категории, които далеч не се покриват. Хронистът Ханс Шилтбергер с учудване констатира факта за съществуването на „три Българии“: първата със столица Видин, втората със столица Търново и третата със столица Калиакра — става дума за Добруджанското княжество. В тези „три Българии“ се оглежда политическото безсилие на феодалната ни държава, неспособна да се противопостави на чуждите нашествия, да укроти прекомерните царски амби-

ции, да смири ниските боярски страсти и да превъзмogne вътрешнополитическия разврат. Сред тези три столици единствено Търново имал моралното право да се бори за наследник на „великата бащина слава“, но това само навявало спомена за едно безвъзвратно загубено политическо наследство.

През XII—XIV в. българите назовавали земите на север от Стара планина с термина „Загоре“. Тракия пък те най-често наричали „Македония“, а понякога и „Романия“. А днешна Македония била известна под името „България“, понякога като „Долната земя“, а даже и като „Долната земя Охридска“.

От запад на изток българските земи били прорязани от една огромна планинска верига, която ромеите наричали „Хем“, славяните „Веригата“, а прабългарите „Балкан“. Върху неговите сурови и горделиви хребети се издигали множество крепости „повечето или почти всички построени върху стръмни скали и височини, които стигали до небето“. Ромеите били убедени, че зад Балкана се простирал безкраен лабиринт от непроходими места и бездънни пропасти. Историците им уверяват читателите си, че в „тази земя чужда, планинска и враждебна злини след злини връхлитат“, а „теснините и пропастите се редуват с гори и храсталаци, след това идват усой и мочурища“, а „планината била“ извънредно богата с води, много гориста и обградена отвсякъде с непроходими стръмнини“. Те твърдят, че Балканът ставал особено суров „когато слънцето се наклони и поеме зимния си път — тогава реките се сковавали от студ и тъй като тамошният климат е изобщо северен и студен, снегът покривал лицето на земята и изпълвал пропастите“. Не случайно един византийски историк, изнежен от прелестите на Пропонтида, уверява читателите си, че в „страната на българите има непрекъснато дъждовни облаци, дъжд след дъжд и сняг след сняг“. Откъм „ветровития север“ непрекъснато връхлитали бури — според твърдението на един от хронистите на III кръстоносен поход при преминаването на българските планини рицарите страдали от „толкова гъсти мъгли, че можели да ги пипнат с ръка и да ги отстранят от себе си донякъде чрез движение“. Истината била, разбира се, друга — рез средновековието Балканът не бил непроходим „стига

човек да пътува в подходящо време, по места, през които може да се мине направо и където има достатъчно вода за пиене и трева за впрегатния добитък“.

През XI—XII в. в цяла Европа се наблюдава значително затопляне на времето. Някъде в началото на XIII столетие започнало поредното застудяване, което чувствително влошило климатичните условия. Разликата в средната температура между топлия и следващия по-хладен период била около 2 градуса. Вероятно това ще е причината, която през XI—XII в. довела до масовото заселване на високите планински терени в България. Овладяването на тези планински масиви станало не само в резултат от благоприятните климатични условия, но и вследствие на варварските нашествия от север. С взаимоотношенията на тези два фактора трябва да обясним и запустяването на полетата в Мизия. Според уверенията на византийската историчка Ана Комнина през XI в. тази земя била подходяща единствено за лов на диви животни. За сметка на обезлюдяването на Мизия по Стара планина се появили многобройни градчета и крепости, в които трайно уседнал българският елемент.

Трудно е да се оцени мястото на Балкана в националната ни история, но няма съмнение, че през средните векове на „задоблачния Хем“ се пада съдбоносен дял в опазването на българската народност: подобно на вечна и могъща стража Балканът заставал като непреодолима преграда пред всеки нашественик. Както сполучливо е отбелязал П. Мутафчиев, вечните ни противници, ромеите, многократно са имали възможността да се убедят, че „за да покорят българите, е трябвало да бъде победен и самият Балкан“. Не случайно тъкмо посред Балкана (в „Подгорието“) изгряла звездата на Търново, великолепната столица на българите през XII—XIV в. — „най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен от здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на планината“. Обявяването му за столичен град не бива да се отдава само на щастливия случай или пък да се свързва с неуспешния опит на Петър и Асен да превземат „първопрестолния“ Велики Преслав. Много и сериозни били съображенията, които предопределили първенстващото му място сред остана-

лите български градове. „Първобунтовният“ Търнов станал огнището на освободителните борби на българите в края на XII в. Пак там се намирали родовете и имения на Асеновци, които пък били свързани с една тънка, но много здрава нишка с преславския владетелски дом — не случайно първите Асеновци броели преславските царе Симеон и Петър за свои „прародители и предшественици“.

Изключителното местоположение на „чудния град Търнов“ и заляганята на мнозина от владетелите ни скоро го превърнали в пръв град на цяла България. Всепризнати били „голямото му величие, твърдостта на стените му, красотата и самото му местоположение, извънредно труден за превземане, големите богатства и многобройно население“. Бляскави, а често и възторжени са епитетите, които украсяват името на българската столица — не случайно през втората половина на XIV в. цариградският патриарх Калист го величае като „втори словом и делом след Константинопол“. Сравнението му с гордата и бляскава столица на ромеите идва да ни убеди във великолепието на „богоспасяемия и богохраним град“ Търново и да подчертае „великата му слава както в цареките, така и в църковните неща“. Не случайно от края на XIII в. пред името на българската столица задължително стои представката „Цариград“ (т. е. „Цариград Търнов“); с която се преследва внушението, че подобно на „втория Рим“ (т. е. Цариград) Търново си завоювал правото да се бори за „трети Рим“ на онези православни народи, които имали за държавен и богослужебен език славянския.

На север от Балкана се простирала равнината Загоре, обетованата земя на българите — „тлъста и тучна, която дава мед и мляко според писанието“. Според прстонародната етимология в древността тя получила името си Мизия заради „преизобилните жътви“. Старобългарският книжовник от XIV в. Йоасаф Бдински заявява, че „не ще сбърка този, който я нарече област на плодородието“. Според един западен летописец тя „изобилствува с блага, които се раждат от само себе си“; нейната земя не била „нито равна, нито планини я набраздяват, но представлява хълмове, пригодни за лозя и ниви, и се напоява от потоци и

кристалнобистри извори“. В началото на XIV в. друг западен хронист се възхищава от равнината, „която се напоява от много реки и е обрасла с живописни гори и дъбрави, богата на жито, месо, риба, сребро, злато и най-вече на восък и коприна“. Най-много въздишат по богатствата на Загоре османските хронисти. Не случайно грабителският инстинкт на турските завоеватели имал за отправна точка „страната на Снеманоз“ (т. е. царството на Иван Шишман), която била „твърде благодатна област и от нея се изнасяли най-много мед, масло и овце по света“. Изобщо, заявява османския историк Мехмед Нешри, „в нея се намират всякакви блага, повече, отколкото в другите области“.

Откъм север Загора се миела от „сладко море между реките“. Според географските представи за средновековието то било „една от четирите реки, които извираят от рая“. Древните гърци наричали тази река „Истър“, римляните — „Данувий“, а българите — Дунав. До началото на XIII в. ромеите все още мечтаели да развееят императорските знамена по бреговете на великата река. Но скоро след това „богатият на вирове Истър“ забравил шума на ромейските весла. От началото на XIII в. река Дунав влачела водите си през средата на българското царство. През първите десетилетия на XIV в. властта на търновските царе над Влашко била преустановена и река Дунав се превърнала в северна граница на българската държава.

По бреговете на „великия Истър“ издигали стени те си големи и прославени български градове. Измежду най-забележителните били „прочутият Белград“ и „доблестният и прославен град Бдин“, т. е. Видин. На Долни Дунав процъфтявал средновековният Дръстър (Силистра) — през XII в. арабският географ Идриси го знае като „град с многобройни пазари, с изобилие от средства за препитание, с великолепни постройки и свършени жилища“. В края на XIV в. положението оставало същото: според думите на цар Иван Шишман Дръстър „надминавал всички негови градове, както по големина, така и по великолепие настройките, богатствата на жителите, а също и по крепостта, която е най-добрата и най-прочутата“. В навечерието на падането на България под турска власт нараснала ролята на дунавската крепост Никопол, зад могъщите

стени на която цар Иван Шишман намерил последното си убежище. Османският хронист Мехмед Нешри без колебания заявява, че последният търновски цар нямал „по-добър град и по-яка крепост“ от Никопол.

Откъм северозапад, от „прочутия Белград“ започвала България. Всеки, който по суша се запътвал към вътрешността на страната, трябвало да навлезе в „неизмеримите и нечувани гори на българското царство“. Става дума за прочутата *silva bulgica*, т. е. за „българската гора“, която се простирала по протежение на големия път от Белград за Ниш. Еднообразната гъста гора само тук там се прекъсвала от ливади и живописни долини. Още по времето, когато ромеите владеели тези места (XI—XII в.), била издадена императорска заповед, която строго забранявала да се секат горите по протежение на пътя — по този начин важният стратегически друм се оказвал трудна преграда за всеки нашественик. Подробно описват девствените лесовете хронистите на кръстоносните походи. Тъй като по онези места западните рицари се държали като същински разбойници, те скоро си навлекли гнева на местното българско население и били принудени да си пробиват със сила път през „необятната гора“. Към това трябва да се прибави и извънредната непроходимост на пътя. В най-бърз ход разстоянието между Белград и Ниш се изминавало за 8 дни. След Ниш, който бил „великолепен град в превъзходен край“, пътят навлизал в Софийското поле, което било „чудно плодородно“. От едната му страна издигала снага планината „Витош“, а в средата стърчали кулите на крепостта Средец, която се смятала „гордост за българите“ — името София се появява за пръв път през 80-те години на XIV в.

Изтънченият византийски аристократ Григорий Антиох се гневи на „ужасния климат“ на Средец и твърди съвсем сериозно, че „в разгара на лятото там има мраз и скреж, и зимният студ е като у ада“!!! „Въздухът над главите — продължава същия автор — не познава усмивката на ведро небе и ваят проливни дъждове, оплаквайки земята заради нейната бедност и неплодородие“. В случая имаме работа с преднамереност — иначе не бихме си обяснили твърденията на Григорий Антиох, че по онези места „даже песен на славей или чучулига не ще погали слуха ти“. Раздраз-

нението на гордия цариградчанин произлизло навярно от това, че до изтънчения му слух най-често долитало „блеенето на овце, врещенето на кози, мученето на волове и грухтенето на свиня в кочина“. Заради това той е готов да прокълне онези места като „поле на унищожението“, макар в крайна сметка да признава богатството и плодородието на равнината.

Пристрастието на Григорий Антиох проличава с описанието на Средец, дадено от един негов съвременник — арабския географ Идриси. Той слави града заради „многобройните му квартали и сгради, с непрекъснато следващи обработени полета и овощни дървета“. А в края на XIV в. изворите многократно изтъкват приятният климат на околността и плодородието на равнината. Османският хронист Хюсеин споменава, че „по сладката си вода и приятния си климат през пролетта и лятото, по богатството и изобилието на трева и други, нужни на конницата неща, областта е един рядък пример“. А в доклада на турския пълководец Лала Шахин до султан Мурад I нашироко и подробно се изтъкват преимуществата на „обширната, равна и богата равнина на Софийското поле, което е много изобилно в скотовъдно отношение. София е заобиколена от близки гори и планини, има преизобилни студени балкански води за пиене на населението и за поене на многобройния добитък, с който се слави тази страна. Климатът е добър, умерен и много здравословен. Овощия от всякакъв род и лозя има в изобилие. Полето и горите са пълни с изобилии треви и дървета, има много балкански дървета за градеж. По котловината се забелязват много диви животни, като чакали, вълци, сърни и други. Така че София и Софийското поле представляват същинска райска ябълкова градина“. Казаното дотук напълно подкрепя думите на търновския патриарх Евтимий, който счита Средец за „един от най-славните и забележителни градове в европейските предели“.

От Средец големият път продължавал към „градините на Тракия“, а едно негово отклонение отвеждало по посока на днешна Македония, която най-често се споменавала под името България. Най-забележителна река там била „широко течащият Вардар“, който римите наричали Аксиос. Реката извирала от „българ-

ските предели и в средното си течение ставала дори плавателна — а в далечината, от двете ѝ страни се издигали „забулени в облаци планински върхове“. Особено бурен ставал Вардар през пролетта, когато се топели снеговете на близките планини — тогава „небето къртяло от гърмежи и честите, непрекъснати светкавици, като че ли заплашвали да изгорят самата земя“. Низината на Вардар заслужава нарочно да се опише, тъй като била „щедра и плодородна, а на земеделците давала всякакви плодове“.

Втората голяма река по тези места на България била „водовъртежната Струма“. Смятали я „за непроходима за конници и пешаци, защото е най-голямата река от тези, които пробязват Тракия и Македония и се вливат в Егейско море“.

В „Долната земя“ имало забележителни градове и крепости. През XII в. все още не била помръкнала славата на старата българска столица Охрид, „крепост, която осигурява пълна безопасност на всички, които живеят в нея“. Според Идриси градът изглеждал „великолепно, с многобройни сгради и обширна търговия, разположен на върха на една планина. Близко до него се намира голямо езеро, където рибата се лови с лодки“.

Пак по онези места внушително надигала стените си крепостта Просек, „който природата старателно създала и укрепила. Защото там има отвесни скали, разсечени на две и наклонени една към друга, а към тях води само един стръмен път, тесен и ограден от две височини. Останалите скали са недостъпни и за козите непроходими. Дълбокият Вардар ги обкръжава и от двете страни и ги укрепява по още по-удивителен начин. Накрая и изкуството в съперничество с природата прави скалите почти непревземаеми. Недостъпната стена, която прегражда достъпния вход, довършва това необикновено укрепление. Прочее не е лесно да се обиколи крепостта, която се простира надлъж и нашир. Покрита е с дъбрави, напоявана е от дъждовете и изобилствува с гористи места. Крепостта е лишена само от едно благо, и то най-необходимото: там отникъде не се вливаше никаква струя вода, нито имаше изкопани кладенци, а трябваше да се слиза до реката и да се нагребва вода с ведрa“. Това картинно опи-

сание принадлежи на перото на византийския историк Георги Акрополит, който имал възможност лично да се убеди в непристъпността на твърдината. За съжаление в тази страховита крепост често се разпореждали управници, които с безумствата и дивашките си оргии докарвали до отчаяние местното българско население.

Забележителен сред градовете по онези места бил Струмица, „изградена на висока планина, та хората, които стоят на крепостните ѝ стени, наподобяват птица, ако човек ги гледа от полето“. „Плодородното място“ в подножието на крепостта било „добре обработено, с много лозя и градини“. Не по-малко известен бил Мелник, „изграден върху една скала, заобиколен отвред със стръмнини и много дълбоки пропасти“. С основание смятали Мелник „почти непристъпен за всички врагове“. Около този „голям и известен град“ пише Идриси, „имало добре обработени полета, села и ниви, които следвали почти непрекъснато“.

През XIV в. особено нараснала славата на Велбужд (Кюстендил), най-вече заради богатите сребърни рудници, които се намирали в неговата околност.

Най-благодатната област на българската земя била Тракия — „равна, плодородна и приветлива“. Вечно оспорвана между българи и ромей, тя често ставала арена на ожесточени сражения и още по-ужасни опустошения. Чужденците, които имали възможността да се наслаждават на прекрасната равнина, признават, че в „тази земя както умореният под сянката, както жадният при извора, така и човек се облекчава от всякакви лишения чрез божествен благодат“. Възхищението се подсилва от „плавното течение на реката (т. е. Марица — б. а.) и красивите постройки на градовете“. В Тракия имало „много големи, прочути и многолюдни селища, угледни ниви и хубаво избуяли ливади, цветущи градини с обилни плодове поради постоянно течашите води, високи дворци и угледни къщи, построени извънредно изкусно и украсени с различни шарки, лозя, натежали от плод, узряващи житни посеви и хиляди други неща, които дават годишните времена и които правят земното съществуване желано, увенчано с благодат и много привлекателно“.

Украшението на Тракия бил „известният и много голям град“ Плъвдин (Пловдив — б. а.), който ромейте

продължавали упорито да наричат Филипопол — „мно-
голюден и най-самозадоволяващ се град на континен-
та“. Крепостта му била „построена на три хълма, като
всеки един е ограден с висока и голяма стена. А там,
където градът се спуска в открито поле, го обгражда
ров, който минава край реката“. За размерите на
средновековния Пловдив можем да съдим от описа-
нията на хронистите на I кръстоносен поход, които
твърдят, че 100-хил. рицарска армия се побрала едва
в половината от къщите на града. Цифрата е без съм-
нение преувеличена, но дава приблизителна предста-
ва за „най-големия и прочут град на Македония“.

Друго известно селище в равнината бил Боруй (Ста-
ра Загора), който през средновековието българите на-
ричали „Железник“. Този град се славел с богатства-
та си от „жито, ечемик, брашно, вино, волове, овце и
всичко това в огромно количество“. Пътищата към
Боруй преминавали през „следващи една след друга
посевни площи и непрекъснато обработени полета, през
големи села, много лозя и овошки, покрай многоброй-
ни стада овце, едър и дребен добитък“.

От юг Тракия се ограждала от планината Родопа,
която през средните векове често смесвали с Хемус. От-
въдните ѝ долини били известни с „обширните пасбищ-
ни полета“, в които от векове се разпореждали „бъл-
гарски свинари и овчари“.

От север тракийското поле се загърбвало от ниски-
те хребети на Средна гора. Между нея и Стара пла-
нина стояло закътано подбалканското поле, чиято зе-
мя била „един благословен кът с непрекъснато след-
ващи обработени полета и постоянно течащи води“.

На изток българските земи достигали до морето,
което ромеите наричали „Понтос“ (т. е. „път“), а бъл-
гарите „Черно“. В една средновековна географска
карта срещаме означението „Наше море“, което тряб-
ва да се разбира в смисъл, че съставителят ѝ ще е бил
българин. Най-малкото странно изглежда отношение-
то на средновековните българи към морето: необят-
ните водни простори останали една стихия, с която
прадедите ни не успели да се преборят докрай. Из-
точното море те нарекли „Черно“, южното пък — „Бя-
ло“, а западното (Адриатическо море) — „Синьо“. Из-
вестно е, че българското присъствие по бреговете на

Бялото и Синьото море било повече или по-малко ефимерно. Не защото българският етнически елемент липсвал по онези места. Феноменът трябва да се отдале по-скоро на една чисто психологическа нагласа, на една боязнь от водната стихия, която до голяма степен предопредила безбойното отстъпване на адриатическите и беломорските брегове. Затова може би и знамената на търновските царе се развявали толкова рядко по онези крайбрежия.

За сметка на това българското присъствие по Черноморието било трайно. За разлика от ранното средновековие, когато там преобладавал гръцкият елемент, през XII—XIV в. българите заселявали плътно пристанищните градове по северното и южното Черноморие — това признават самите византийски историци.

На север най-известни пристанища били „червената“ Калиакра и „много силният, добре укрепен и добре пазен“ град Варна. По южното Черноморие най-прочута била „укрепената приморска крепост Месемврия“ (Несебър). За богатствата, пазени зад крепостните ѝ стени, можем да съдим от контрибуцията, която Амедео Савойски наложил над жителите ѝ през 1366 г. — 20 102 златни перпера и 118 златни флорина. Но това не било всичко — няколко месеца по-късно (вече през 1367 г.) гражданите на Месемврия изплатили втора контрибуция (този път на византийския император), която се равнявала на 11 028 перпери и 545 флорина. За сравнение ще посочим, че жителите на близкия град Анхиало (Поморие) издължили на Зеления граф контрибуция в размер на 2 734 златни перпери. Това, разбира се, не означава, че българите не считали Анхиало за един от забележителните градове на своето царство — през 1332 г. Иван Александър отговорил на предложението на византийския император Андроник III да замени Анхиало срещу Ямбол с показателните думи, че „не разменя злато срещу мед“. Списъкът на прочутите и славни градове по българското крайбрежие завършва с името на „многонаселения и голям Созопол“, от който обикновено започвала южната ни граница. Тази граница обикновено вървяла по върховете на планината Странджа, която през средните векове често наричали също Хемус.

Народът, който от столетия обитавал тези земи, наричал себе си „българе“, а своята държава „Българска страна“ или „ВЪ БЛЪГАРЪХЪ“ — иначе казано „у българите“. Понякога като изключение се среща и изразът „Търновска страна“. Византийците обикновено ни назовават „българи“, но се срещат и названията „власи“, „мизи“, „скити“ (очевиден стремеж към архаизация), а на едно място даже „мирмидонците, наречени българи“. Северните ни съседи власите ни наричали „шкеи“ (от „склави“, т. е. славяни), а при сърбите освен етнонима „българи“ срещахме означенията „загоряни“, че даже и „готи“. Арабите наричали българите „борджани“, а държавата ни „Борджан“. На Запад българите са известни най-често под името „бугри“, а българската държава се упоменава в повечето случаи като „Загора“.

Българите пък назовавали южните си съседи „гърци“, макар те винаги да се кичели с гордото прозвище „ромей“, т. е. „римляни“. Самият термин „ромей“ бил изпълнен с едно съдържание, което придавало носителю му чувството за интелектуално превъзходство над „варварите“. „Благородството на кръвта“ било винаги подчертавано от ромеите и по този начин в това чисто народно понятие се влагал конкретен политически смисъл. Ромеите се считали за „богоизбран народ“, който от древността и от стария Рим получил правото да се разпорежда със съдбините на света. Няма съмнение, че прадедите ни били изпълнени с истинско подозрение спрямо тази теория — в съзнателната, даже преднамерена употреба на етнонима „гърци“ личи откритото им съмнение спрямо „ромеите“ и „делегираните им от бога“ правомощия.

Северните си съседи нашите прадеди наричали „власи“, бесарабците се споменават като „яси“, а маджарите като „угри“. Страшните монголи в началото били наричани „тартари“ (т. е. хора дошли от ада), а по-късно „татари“. Евреите били назовавани „жидове“, а людетe от западен произход най-често били наричани „франки“. Немците пък се споменават под името „алемани“, а за жителите на Апенинския полуостров се предпочитали названията „латинци“, а понякога и „италианци“. Всички източни народи прадедите ни наричали „измаилтяни“. В началото с този

термин се назовават и османците, макар и да се срещат означенията „агаряни“, „мюсюлмани“, „турци“, че даже и архаичното „перси“.

Особен интерес представляват т. нар. „знаци на народите“, записани в апокрифната ни книжнина — те имали символически характер и издават по своеобразен начин една или друга народностна характеристика. Според тези представи българинът бил оприличаван на бик, гъркът — на лисица, сърбинът — на вълк, влахът — на котка, татаринът — на копей, куманинът — на леопард, маджаринът — на рак, русинът — на видра, франкът — на лъв, алеманинът — на куче, турчинът — на змия и т. н.

През цялото средновековие (а това се отнася и за периода XII—XIV в.) българите били изпълнени със съзнанието за собствената си изключителност. В Сказанието на Пандех (XIII в.) с оправдано самочувствие се твърди, че „българинът е млад“, което трябва да се тълкува като пророчество, че „българите ще се въздигнат“. Според друг български апокриф на света имало „три царства, както е светата троица на небото: първото царство е гръцкото, второто е българското, а третото е алеманското“. На първо място сред „православните народи“ са поставени (както следва да се очаква) българите, а след тях гърците, сирийците, грузинците, русите и т. н. Пак там българските ръкописи са поставени на второ място в списъка на „правоверните книги“, което е свидетелство за изключителната им важност сред славянския свят.

Най-пристрастни спрямо българите са (както следва да се очаква) византийските историци. Със самочувствието на „потомствени ромей“ те гледат отвисоко и с презрение на „варварите от север“. Не се колебаят, когато ги характеризират като „трипроклето и зверско племе“, и ги виждат като „нечисти варвари, вонещи на кожа, царе над всички със своето злонравие и немотия“. Те съзират във физиономията на всеки българин „свирепи черти на лицето и груб характер, които издават кръвожаден човек“ и с непресторена увереност твърдят, че „българската природа храни всякакви злини“. В цитираните пасажии прозира не само една враждебна народностна позиция, но и класовата ненавист на византийските историци — впро-

чем по същия недостоен начин те се отнасят и спрямо собствения си народ.

Не са редки обаче случаите, когато макар и неохотно същите византийски летописци признават и положителни качества на северните си съседи — най-вече когато заговорят за прословутата „българска надменност“. Все в този смисъл те изтъкват качествата на „онези горделиви насилници“ — пак като отличителна народностна характеристика. Според признанието на един византийски историк и през XIII в. името на прочутия цар Самуил „все още било в устата на българите“. А през XIV в. друг византийски историк с досада отбелязва следното по повод на българина: „щом те срещне, той непременно Клокотница ще каже“, т. е. близо един век след прочутата битка на цар Иван Асен II през 1230 г. името Клокотница често било припомняно: за гърците то продължава да изглежда като знаме на пълно поражение, докато за българите то представлявало символ на народностно самочувствие и войнска доблест.

Често ромейските историци се дивят на „отчаяните и дръзки мъже“, които населявали планината, и признават, че „пастирският им начин на живот, грубостта и варварството на езика им се смекчават от мирното и приятелско благоволение, което проявяват към изпадналия в беда, превръщайки малката радост в голяма полза.“ В т. нар. Сказание за Сивила (XIII в.) неизвестният български автор дава много ласкава и възторжена характеристика на своя народ: „Славяните, сиреч българите, са добри, гостолюбиви, смирени, истинни, беззлобни, любещи чужденеца и християнство“. Тези думи се потвърждават от византийския историк Никифор Григора (IV в.), който описва неочакваната си среща със страшните българи, които внезапно се появили от „тамошните скали и пропасти, облечени в черни дрехи, направени от вълна и овча кожа“, като съвсем изненадващо ги приветствували „ласкаво и добродушно на своя език“.

* * *

Всекидневието на всеки българин, роден по полята и планините на Загора, Романия и Долната земя,

започвало, разбира се, от деня на неговото раждане. Имало наистина голяма разлика, къде ще се роди: в „багреница“, в болярската кула или в обикновена сламена „изба“, т. е. къща. Това завинаги предопределяло съдбата на новороденото, тъй като през средновековието нищо не било в състояние да замести произхода.

Съгласно каноните на българската православна църква новороденото отроче трябвало да бъде кръстено в 8-дневен срок. Той бил спазван задължително, тъй като в случай на смърт некръстеното дете не било погребвано в християнско гробище. През XII—XIII в. обредът на кръщението бил подобен на византийския — децата били кръщавани чрез трикратно потапяне в купела. През XIV в. обредът бил променен и кръщаването се извършвало чрез еднократно потапяне в купела или чрез поръсване със светена вода. По този начин Търновската патриаршия демонстрирала пълната си независимост от Цариградската църква.

Още при раждането си децата се сдобивали с име, избрано от родителите им. При потапянето им в купела на кръщението им давали второ, вече християнско име. Тази е причината, щото през цялото средновековие българите да носят задължително две лични имена. За съществуването на този обичай разполагаме с категоричното съобщение на патриарх Евтимий: „Асен, който в светото кръщение приел името Йоан“ — става дума за цар Иван Асен I. Доскоро се смятало, че носенето на две лични имена представлявало задължително привилегия само на аристокрацията: например Иван Асен, Борил Асен, Алексий Слав, Добромир Хръз, Михаил Асен, Коломан Асен, Георги Тертер, Теодор Светослав, Иван Александър, Иван Срацимир, Иван Шишман и др. Същият порядък е засвидетелствуван и по отношение на женския персонаж, макар и с не толкова много примери: Венцислава Виола (омъжена за полския княз Казимир I), Теодора Анна (дъщеря на цар Иван Асен II), Кераца Петриска (майката на цар Иван Александър), Кера Тамара и Кераца Мария — дъщери на Иван Александър и др. Тази е може би причината, която задължавала чуждестранните принцеси да приемат второ лично име, след като прекратели прага на търновския дворец: маджарката Анна Ма-

рия (втората съпруга на цар Иван Асен II), сръбкинята Ана Неда (първата съпруга на цар Михаил Шишман) и ромейката Теодора Ирина (втората съпруга на цар Константин Асен) и Мария Ирина — жената на Михаил Асен, първородния син на цар Иван Александър. В последно време станаха известни някои факти, които свидетелствуват, че носенето на две лични имена било задължително не само за аристокрацията, но и за обикновения народ. Такъв е например случаят с българката Мария Искра, която по един романтичен начин свързала съдбата си с един западен рицар, участник в кръстоносния поход на император Сигизмунд през 1396 г. В злополучното сражение срещу турците рицарят бил ранен, после българката Мария Искра го лекувала и той я отвел чак във Франция, където тя го дарила със син. От текста на документа става ясно, че Мария Искра била обикновено момиче от народа, което пък потвърждава заключението за обичая, задължаващ средновековните българи да носят две лични имена. Такъв е сигурно и случаят с преписвача на Номоканона на Яков Светослав, който в приписката към ръкописа се назовава „Йоан, наречен Драгослав“. Фактът, че той не бил духовно лице (в противен случай това непременно щеше да бъде отбелязано), свидетелствува, че книжовникът посел също две лични имена. Както между впрочем това е засвидетелствувано в списъка на жителите на село Тморане (Скопско) в края на XIII в.: Ян Берислав и Тудор Драгослав. Друг е, разбира се, въпросът, че обикновено българите предпочитали да бъдат назовавани с народното си име.

Запазеният ономастичен материал сочи голямото разнообразие от имена, с които българите кръщавали децата си през XII—XIV в. В подавяващата си част това са имена на личности от аристократичен произход, но се срещат и имена на обикновени българи. Както следва да се очаква, преобладаващ дял в запазения именен регистър заемат славянските имена. По-долу ще приведем някои от тях, повечето вече забравени: Балдю, Барко, Белослав, Берислав, Бирко, Блазко, Брата, Братко, Братослав, Воин, Волен, Витан, Владец, Гаго, Годеслав, Грозен, Грозо, Гръд, Гърчин, Десислав, Дворко, Добрен, Драгия, Драгослав, Драгота,

Дунав, Калин, Лалое, Мирен, Негослав, Огнен, Парлиг, Приязд, Проданко, Първе, Сварог, Смед, Сръдан, Стан, Сопръст, Стрез, Рад, Радан, Ратен, Радин, Радоста, Ртат, Тетю, Тихо, Тихота, Трошан, Хитреш, Хранислав, Храбро, Чръноглав и др. По-ограничен е кръгът на запазените женски имена: Белослава, Добрана, Домца, Драгна, Десислава, Калина, Искра, Момена, Радица и др.

Колкото и странно да изглежда, на второ място в този списък са имената от тюркски произход: Алдмир, Арцо, Балин, Балик, Баул, Бесар, Ботул, Изпор (славянското звучене на името на Аспарух), Иваншо, Карач, Корт, Савин, Семир, Тертер, Ханко, Хинат, Шидал, Шишман и др. Повечето принадлежат на личности, живели или пребивавали в столицата Търново. Обикновено присъствието им в именния регистър на столичните жители се обяснява с наличието на силен кумански елемент в Търново. Без да се спираме в подробности, ще отбележим, че тюркските (т. е. прабългарските) имена имат трайно присъствие в именната ни традиция още от епохата на ранното средновековие и трябва да се отдадат най-вече на прабългарското ни наследство — например името Асен.

Християнските имена, които били задължителни, са обикновено от гръцки произход: Васил (среща се и формата Васенит), Гавраил, Георги (средновековните българи го пишели и произнасяли като Герги), Димитър, Йоан, Константин (даже в официалните документи това име се изписва като Констандин), Лазар, Никола, Михаил, Павел, Петър, Роман, Теодор (най-често то се изписва като Тудор), Анна, Елена, Мария, Ирина, Параскева, Теодора (среща се формата Тодорица) и др.

Данните за имената от XII—XIV в. са непълни и случайни. Зафиксирани в официални документи, поменици, надписи върху култови предмети, съдове, строителен материал и др., те не дават пълна представа както за разнообразието им, така и за предпочитаните имена на епохата. Ако съдим от турските регистри от XV в., най-популярното мъжко име в Търново било Калоян, а най-разпространеното женско име Петка — в чест на света Петка, покровителката на столицата. Не може да не направи впечатление и ед-

но друго обстоятелство: в Търново неславянските имена са далеч повече, отколкото, да речем, в провинцията — данните свидетелствуват, че в селата имената на жителите са изключително от славянски произход. Този факт има своето обяснение: в селата винаги се придържали здраво към народната традиция, докато Търново (като всеки столичен град) бил изложен повече на чужди влияния. В случая те намерили отражение в именния регистър на столичното население: като по правило то се забелязва предимно във върховете на обществото.

Липсват конкретни свидетелства, с помощта на които да пресметнем числеността на българите през средновековието. Някои откъслечни данни дават да се разбере, че през онази епоха българите били смятани за многоброен народ. Още през IX в. баварският географ твърди, че „България е огромна област и с многоброен народ. Понеже множеството им е голямо, не си правят труда да имат крепости“. Впрочем през средните векове мощта и величието на една държава обикновено се измервала не с големината на владяната територия, а с многобройността на нейните поданици. Сигурно заради това още от времето на хан Омуртаг българските владетели възприели в титулатурата си многозначителната формула: „владетел на многото българи“. През X в. арабският хронист ал-Масуди разказва твърде обстойно за „огромния, могъщ и войнствен народ на българите“.

Съобразим ли тези данни (за съжаление твърде общи и неясни), с по-късните столетия, можем да приемем, че в резултат на естествения демографски прираст населението в българските земи ще е нараснало чувствително през XII—XIV в. Ето един пример в подкрепа на това твърдение. В края на XI в. село Радоливо (в Македония), което имало общо 13 домакинства и 51 жители, плащало на един светогорски манастир 10 златни номизми. През следващите столетия данъкът на селото постоянно нараствал — през 1346 г. например той достигнал цели 520 номизми, от които 320 отивали в манастирската хазна. Това чувствително увеличаване на задълженията към манастира (от 10 номизми през XI в. до 320 през XIV в.) трябва да се обясни не само с обезценяването на монетния курс, но

и с факта, че през 1346 г. населението на село Радоливо многократно надвишавало онези 51 жители, които били записани в данъчния опис през XI в.

Впрочем такава е общата тенденция за средновековна Европа — например населението на Британските острови към средата на XIV в. нараснало близо 4 пъти в сравнение с XI столетие, когато било един милион. Същия приблизителен прираст трябва да отчетем и за българските земи със забележката, че у нас климатичните условия били далеч по-благоприятни, следователно възможностите за демографски взрив са били многократно по-големи. Тези заключения са, разбира се, условни и трябва задължително да се съобразят с погромите, които понесъл българският народ през XI—XII в. в резултат от продължителните войни с Византия и нашествията на печенези, узи и кумани, които довели до обезлюдяването на днешна североизточна България. Много кръв се проляла и по полята на Тракия по време на освободителното въстание на българите в края на XII. Наскоро след това земите ни били връхлетяни от нови нашественици — повече от столетие татарските пълчища „правели земите на мизите (т. е. българите) мизийска плячка“. Към това трябва да се прибавят и опустошителните чумни епидемии — най-страшната била през 1347 г. Според данни, почерпени от византийски източници, чумата от Азия достигнала до Крим, откъдето с генуезки кораби се прехвърлила в Цариград, където вилняла в продължение на цяла година; в резултат на това население то на византийската столица намаляло точно наполовина. Огромни били човешките загуби от чумата по цяла Европа: в Италия пораженията ѝ се изчисляват около 40—60%, а в Германия и Англия на около една трета. Няма съмнение, че българите също са изпитали ужасите на „черната смърт“ — човешките загуби трябва да се пресметнат от порядъка на 50 и повече процента.

Въпреки тази катастрофа (впрочем с известни затихвания „черната смърт“ се повторила и през 1363—1366 и 1372—1373 г.) българските земи продължавали да са гъсто населени. Даже и след погромите, които понесъл народът ни в резултат на началните турски завоевания.

През 60-те години на XIV в. един доклад на францисканските монаси съобщава за „много населената България“. Пак там се заявява, че след завладяването на Видинското царство от маджарите францисканските монаси преобърнали към католицизма 200 000 българи от държавата на Иван Срацимир. Следва любопитната забележка, че тези 200 000 нови католици представлявали само една трета от населението на тази страна. Излиза следователно (с всичките съмнения за достоверността на цифровите данни), че през втората половина на XIV в. Видинското царство на Иван Срацимир имало около 600 000 души население. И то при положение, че територията му не била обширна — границите на Срацимировата държава се простирали от Кладово до Враца и от Лом до Зайчар.

Разпрострем ли тези данни по отношение на останалите български земи (северно и южно от Балкана), излиза, че в границите на българската държава (т. е. териториите, които се намирали под контрола на търновския цар Иван Александър) живеели около 2—2,5 млн. жители — без да броим земите на Македония и Югоизточна Тракия, които по това време се намирали под властта на чужди господари. За сравнение ще посочим, че през 1086 г. Английското кралство наброявало 1 000 000 жители, а към средата на XIV в. имало вече население от 4 000 000.

За числеността на населението, което обитавало българските градове, липсват всякакви конкретни данни. Наистина в хрониките често срещаме твърдението, че Търново, Бдин, Дръстър, Средец, Пловдив, Боруи, Мелник, Варна, Месемврия и Созопол били „многолюдни градове“, но представите на средновековните хора за време, пространство и най-вече за множество са доста по-различни от съвременните. Има все пак един показател, който ориентировъчно може да даде представа за броя на жителите на столицата Търново. Досега на главната крепост Царевец археолозите разкриха основите на близо 400 средновековни жилища, но все още една трета част от хълма остава непроучена. Излиза следователно, че само на Царевец е имало около 600 жилища — тази цифра е повече или по-малко условна, тъй като не сме в състояние да уточним

дали всички сгради са били обитавани през една и съща епоха. Но ако приемем „идеалния“ вариант — 600 жилища на Царевец през втората половина на XIV в. — и пресметнем, че всяко домакинство наброявало средно 6 или 7 човека, излиза, че само главният хълм на Търново бил обитаван от около 3 500 жители. Разпрострем ли този „мащаб“ върху останалите столични квартали: Трапезица, Момина крепост, Новия град (днешната Асенова махала), заселките по двата бряга на реката, които били твърде многобройни — очертава се една твърде внушителна картина. Задължително ще трябва да прибавим и населението на т. нар. „Френк Хисар“ (квартала на западните люде, франките), еврейската махала, квартала, обитаван от арменците, и т. н. Приблизителните пресмятания сочат, че по време на най-големия си разцвет българската столица ще е наброявала около 15 000 жители. В това число не включваме стотиците монаси от манастирите в града и близката околност (примерно тези от Търновската „Света гора“), както и столичния гарнизон, който в мирно време едва ли ще е надхвърлил 2 000 войни. За средновековните представи това действително означавало град с „многобройно население“. За сравнение ще посочим, че по същото това време (втората половина на XIV в.) Цариград, който все още бил смятан (и то с основание) за „столица на света“, имал 30 000 жители.

Не са в състояние да предложат нещо по-конкретно археологическите проучвания на големите ни средновековни градове и крепости като Видин, Червен, Ловеч, Калиакра, Перник, Мелник и др., тъй като разкопките са съсредоточени предимно в цитаделите на средновековните обекти.

През 40-те години на XIII в. византийският историк Георги Акрополит твърди, че само мъжете аристократи, живеещи в Мелник, наброявали 500 човека. Цифрата не може да не предизвика удивление — но колкото и преувеличена да изглежда, тя дава да се разбере, че през онази епоха Мелник ще е бил измежду най-гъсто заселените градове на българското царство.

С голяма доза вероятност можем да пресметнем и числеността на жителите на „многолюдната“ Месемврия. Вече посочихме, че през 1366 г. ковчежникът на

Амедео Савойски записал в счетоводната си книга, че: „по-бедните жители“ на града заплатили на Зеления граф огромната сума от 18 000 номизми. Няма съмнение, че само жителите на един много гъсто заселен град били в състояние да изплатят такава огромна сума, и то в съвсем кратък срок. Като имаме предвид размерите на контрибуцията, богатствата на жителите и най-вече ограничения терен на провлака, където бил разположен градът (той не позволява съсредоточаването на голям брой хора), можем да предположим, че през 60-те години на XIV в. Месемврия ще е имала около 5000 жители.

За сметка на „многолюдните“ градове селата в средновековна България били малки и много рядко надхвърляли стотина жители. Археологическите проучвания сочат, че обикновено селата имали не повече от 20—30 къщи — през средните векове се изчислявали не къщите, а „кумините“, затова един от основните данъци, които плащало зависимото население, се наричал „димнина“. Много често около селата възниквали нови заселки, но като правило те били по-малки от селото майка. Тази е вероятно причината за стотиците и хилядите средновековни селища, нанесени върху археологическата карта на България — обикновено в землището на едно съвременно село личат следите на няколко средновековни поселения. Този странен на пръв поглед факт не трябва да се обяснява само със „заселките“ или пък с по-развитата селищна система през средновековието. Причината по-скоро трябва да се търси в честото запустяване и изоставяне на селата в резултат на мор, войни, изтощаването на орошаната земя или пък с усвояването на нови територии. Въпреки малкото си жители всъщност селата придавали истинската физиономия на страната, а селското население представлявало масата на българския народ през средните векове.

И така през XII—XIV в. полята на Загора, Романия и Долната земя щедро дарявала българите с „голямо изобилие от жито, вино и всякакви храни“. Авторите на апокрифите често се въодушевяват от мисълта за настъпването на щастливи времена, когато „от една лоза ще излиза една мяра вино, от един сноп — една крина пшеница, а от една овца ще се изтръгва

цяла къделя“. Сред съвременниците на XIV в. срещаме твърдението, че равнината северно от Балкана била „най-изобилната земя, която ражда най-добрия пшеничен клас, който дава 30, 60 и 100 (!!!) зърна“. По плодоносните равнини на Тракия „орачите теглили дълбоки бразди“ с вечната надежда за бъдеща богата реколта. А пък житото, което се изнасяло от пристанището на Анхиало, вървяло на цена „колкото най-хубавото жито на света“.

От приведените описания можем да останем с впечатлението, че през онази далечна епоха българската земя била премного щедра към стопаните си, а народът на българите се радвал на постоянни сполуки, бил сит, доволен и щастлив. Тази пасторална картина може да се разкраси с думите на старобългарския писател Йоан Екзарх, който още през X в. вдъхновено пише за „славеи, косове, чучулиги, сойки, кълвачи, щурци и жетвари, ластовици и скворци, които пеят красиви песни и с различни гласове слазят твореца“. Още миг... и можем да се присъединим към възклицанието на Григорий Антиох, който назовава страната на българите „земя на блажени“. Това би било действително така, ако в същото време българското общество не е било подчинено на суровия режим на феодалната принуда, който отреждал на зависимото население правото на вечен труд и постоянно унижение, а на царя и аристокрацията прекрасната възможност да се наслаждават на „този свят, така прекрасно устроен от бога“.

ЦАРЯТ, АРИСТОКРАЦИЯТА И НАРОДЪТ

Съгласно действащата през средновековието политическа теория българският цар бил считан за „божи помазаник“ и се смятало, че властта му произтичала директно от бога — той бил „боговенчан“. С „божието име“ оправдавали действията си не само законните владетели („от бога въздигнатият Асен, цар на българите“), но и узурпаторите на престола — селският цар Ивайло „разказвал на приближените си за явявания на свети, които го подбуждали към бунт и управление на народа“. Под влияние на тези внушения иконографията на търновските царе се смесвала с християнската — задължително било например те да се изобразяват с ореол около главата. В други случаи пък короната им се поднася от една ръка, която символизирала божията десница.

Пълният титул на българските владетели през тази епоха се изписва по следния начин: „В Христа бога верен цар и самодържец на всички българи и гърци“. Титлата цар е равностойна на латинската „император“ и на гръцката „василевс“. Известно е, че търновските владетели трябвало да преминат през много препятствия, докато царското им достойнство бъде признато от Рим и Цариград. Въпреки цялото си дипломатическо изкуство Калоян получил от римския папа кралска, а не императорска корона. В кореспонденцията си с българския владетел папа Инокентий III упорито го титулува „крал“ (rex), докато от Търново писмата се подписвали от Калоян „императора на българите“. Още по-въздържани и склонни към компромиси били василевсите на Константинопол — поначало те изобщо отхвърляли мисълта, че е възможно да приравнят императорското си достойнство с това на българските царе. Едва към края на XIII в. византийските историци започнали да поставят пред имената на български-

те владетели титлата „василевс“, т. е. „цар“. Но даже и тогава „венценосците“ от Константинопол останали предани на идеята, че по ранг и достойнство титулт на търновските царе стоял много по-ниско от императорското им достойнство. Показателен е случаят през 1328 г., когато българският цар Михаил Шишман проникнал дълбоко във византийска територия и се установил в околностите на градчето Вукелион. Скоро там пристигнал с войските си император Андроник III. Между двата лагера засновали пратеници, които от името на своите господари защищавали владетелските им правомощия от гледището на тогавашното международно право. Византийският император Андроник III настоявал българският цар да признае върховенството му и да му засвидетелствува дължимото подчинение — в замяна обещавал значителни териториални отстъпки. Както следвало да се очаква, отговорът на цар Михаил Шишман прозвучал самоуверено и предизвикателно: „не подобавало нему, който е император, да се подчинява на друг император“. В случая не става дума за излишно честолюбие от страна на българския цар, колкото за чувство на собствено достойнство и осъзната владетелска мощ. И всичко трябва да съобразим не с конкретната личност на цар Михаил Шишман, колкото с принципите, залегнали в основата на старобългарската владетелска идеология.

През втората половина на XIII в. царската титла на българските владетели признали кралете на Неапол, че даже и в папската канцелария. През 1291 г. папа Николай IV изпратил писмо до българския цар Георги Тертер I, в което го увещавал да се присъедини към католическата църква. Като награда за бъдещата му преданост към римския престол папата адресирал писмото си до „славния император на България“. По-късно царското достойнство на българските самодържци признала Венеция и най-накрая маджарските крале, които били особено ревниви спрямо блясъка на царската ни корона.

В словословията, придружаващи имената на търновските владетели, особено предимство имали т. нар. титуларни етноними — най-често те се величат като „царе на българи и гърци“. Обикновено се твърди, че прибавката „цар на българи и гърци“ имала някак-

во реално покритие единствено при Иван Асен II. Истина е, че през втората половина на XIII в. етнонимът „гърци“ изчезва в подписите на търновските владетели, но от времето на Иван Александър той отново заема трайно място във владетелската титулатура. Някои изследователи обявяват този факт за истински парадокс: според тях колкото повече отслабвала мощта на българските царе, толкова титлата им ставала все по-пищна, сякаш с помощта на външния блясък и празната, показна фразеология те се стремяли да компенсират политическата си немощ. Всъщност прибавката „цар на българи и гърци“ не трябва да се разглежда откъм фактическата си страна, а трябва да се осмисли като политически лозунг на епохата, осветен от правото на традицията: чрез нея владетелите ни от XIV в. съзнателно търсели връзка с великото и славно време на първите Асеновци.

Под особен знаменател трябва да поставим един друг елемент от титлата на Иван Александър и Иван Шишман — те неизменно се величаят като царе на „всички българи“. В случая по-скоро става дума за едно пожелание, което трябва да бъде съобразено с политическото положение на държавата ни през втората половина на XIV в., когато редица български територии попаднали под властта на чужди господари. Следователно прибавката „цар на всички българи“ имала чисто охранителни функции и представлявала израз на съзнанието за политическата мисия на търновските владетели. Същевременно тя трябва да се схваща и като предизвикателство срещу развихрилите се сепаратистични тенденции и несъгласие с фактическото разделяне на държавата.

Принципите, залегнали в основата на политическата мисия на българските владетели през XII—XIV в., накратко се свеждат до следното: ① Царят трябвало да представлява най-важния елемент за политическата и морална спойка на обществото. ② В негово лице се оглеждал символът на държавата, т. е. той бил изразител на народността ни единство. ③ В съответствие с изискванията на християнската религия владетелят имал задължението да бъде пръв и убеден защитник на православията.

Следователно основните принципи на монархична-

та идея били заложени с оглед на чисто представителните функции на владетеля. Останалите две — изпълнителната и законодателната — произтичали от съдържанието на титлата „самодържец“, която пък утвърждавала идеята за необходимостта на царската власт и степента на юридическата ѝ неограниченост.

Забележителното е това, че във всички изображения (върху монети, печати, стенописи и миниатюри) търновските царе са представени винаги с кръст, който държат в дясната си ръка. В случая едва ли се преследва внушението, че едно от главните им задължения било да осигурят триумфа на християнската религия. През тази епоха кръстът вече бил загубил чисто християнския си смисъл (като символ на страданията и мъченичеството на Христос) и се превърнал в най-важния символ на властта и трофей на победата: чрез това „победоносно дърво“ българският самодържавец изглеждал винаги победител.

Знаците на царската власт (ЦАРСКИЯ БЪЛЪГЫ) били короната, престолът, червените ботуши, скипърът, знамето, акакията и др. В тези чисто външни белези били заложени съществени елементи от владетелската идеология. По повод освободителното въстание на българите през 1185 г. византийският историк Никита Хониат с известно презрение отбелязва, че в храма на великомъченика св. Димитър новият цар на българите Петър обул „червени сандали“ и сложил на главата си „златно венче“. Иронията на византийския аристократ е неуместна, тъй като явно става дума не за „червени сандали“, а за „червени ботуши“, които през онази епоха представлявали един вид символ за пълнота на владетелски правомощия. А под посочката за „златното венче“ трябва да се досетим, че Петър сложил на главата си „златна корона“, като по този начин бил венчан за престола на българското царство. През XII—XIII в. царската ни корона действително имала форма на венец: тя представлявала един плътен обръч (богато инкрустиран със скъпоценни камъни), който падал ниско над челото — отпред венецът се украсявал от голям скъпоценен камък с рубинен цвят. С такава корона например е представен цар Иван Асен II върху своите монети, същата корона стои върху челото на Константин Асен на фреските на

Боянската църква. Към средата на XIV в. се появява полусферичната корона — с нея е представен например цар Иван Александър в миниатюрите от Ватиканския препис на Манасиевата хроника и Лондонското четвороевангелие, както и във фреската от костницата при Бачковския манастир. Царската му корона се украсява от четири скъпоценни камъка, които са в червен цвят. От двете страни короната имала специални приспособления, към които се окачвали т. нар. „препендулии“ — става дума за бисерни висулки, които се спущат край ушите. На тези препендулии имал право единствено управляващият в момента владетел.

В лявата си ръка царят обикновено държал торбичка, напълнена с пръст; по монетите, печатите и миниатюрите тя е изобразявана като пурпурна кърпа, навита на тръба, която външно имала формата на свитък. Става дума за т. нар. „акакия“, която постоянно трябвало да напомня на владетеля, че е смъртен и че тялото му ще гние в „грешната земя“. Чрез акакията било в действие т. нар. „показно унижение“, чрез което в действията си българският цар се стремил да подражава на Христос.

След като вземел в ръцете си „царските знаци“, владетелят сядал върху „богопазение и богохроним престол“ на българското царство. Престолът (СТОЛЪ, ПРЪСТОЛЪ) се смятал за неотменима част от владетелската инвеститура — не случайно го отъждествяват със самата държава („престола на царството ми“), а често принципът на легитимизма се подчертавал с напомнянето, че „престолът е дядов и пращан“. В края на XIV в. Иван Шишман се величае като „първопрестолен“ цар, чрез което се подчертава своеобразната йерархия между владетелите на Търново и Видин, т. е. между „първопрестолния“ цар Иван Шишман и „второпрестолния“ цар Иван Срацимир. От някои изображения, които личат в царските монети и печати, както и от някои миниатюри, можем да добием известна представа как по-точно е изглеждал търновският престол. През XIII в. го изобразяват като обикновено седалище с два крака, богато украсен с бисери. По-късно се появяват облегалките към престола, а през XIV в. вече имаме изображението на същински трон. В миниатюрите тронът е рисуван с ви-

соко облегалo, в червен или златен цвят — в някои случаи седалището и облегалките на престола са облечени в разноцветна материя. Неизменно присъствува и червена възглавничка (със златни пискюли от двете страни), която стои върху седалището на трона и върху която се разполагал българският венценосец. Няма никакво съмнение, че тронът на търновските царе сияел най-вече с блясъка на златото — не случайно през 1330 г. българските боляри оплаквали убития цар Михаил Шишман със следните думи: „къде е сега златният ти престол“.

Пълният комплект на царските символи се допълвал от скиптъра и знамето. Терминът скиптър на старобългарски обикновено се изписва като СКИФТРО, а изразите ХОР ЖГВА ЦАРСТВІА или ХОРЖГВА ДРАЖАШН (които се срещат в изворите) се употребяват в твърде широк смисъл като „царска власт“ или пък „скиптър“. Такъв скиптър (който завършвал с кръст) получил цар Калоян от папа Инокентий III в 1204 г. В друг случай пък в края на скиптъра личи изображението на лилия.

Знамето (ЗАСТАВА или ХОР ЖГВА) също се смятало за неотменим белег на царската власт. Най-точно описание на владетелското знаме имаме от времето на цар Калоян: изображението му представлявало „не без религиозно значение кръста и ключовете на свети Петър, кръста, с който всепобеждаващият Христос царува, и двоен ключ, единият за разграничаване, другият за власт“.

Облеклото на българските царе имало за модел византийската императорска одежда — пурпурът бил запазеният цвят за владетеля и неговото семейство. Официалната дреха на търновския самодържец била т. нар. „сакос“ — старите българи го назовавали „баг-реница“ или „чрѣвленица“. Багреницата представлявала дълга тясна дреха, богато украсена с бисери и скъпоценни камъни, изработена от златотъкана материя. През кръста „пъстрата царска одежда“ обезателно се препасвала с пояс (лорос), единия край на който самодържецът премятал през лявата си ръка.

През средновековието царската власт била издигната (съвсем съзнателно) в ранга на надкласова институция — подобно на Христос царят бил длъжен да се

отнася към подвластните си като към „любими чедя“. Това са, разбира се, пожелания, които нямали нищо общо с действителността, въпреки че моралният кодекс препоръчвал на владетеля следното: „Бъди кротък и тих и благостъпен за всички, и нека очите ти са отворени за всички. Нека елят на милосърдието ти да се излива върху всички. Да не знае лявата ръка какво върши дясната. Бедните да излизат радостни от твоя дом, а князете ти да отварят уста за похвала. Багреницата ти да сияе със светлината на добродетелите ти“.

Още по-малко можем да вярваме на височайшата царска справедливост, макар отвлечените християнски разпоредби да препоръчвали на царя, че „повереният му от бога меч“ трябвало да служи „за наказание на злосторниците и за похвала на добрите“. Истината обаче била друга — царят размахвал този меч в интерес на господстващата класа и в защита на феодалния ред „така прекрасно устроен от бога“, въпреки че традицията горещо му препоръчвала да бъде „бърз, когато похвалява, и бавен, когато наказва“.

Царят считал „поверените му от бога люде“ за лична собственост и само с едно драсване на перото ги предоставял под властта на болярите, църквата и манастирите. В царевото име се кълнели десетките и стотици побирчии и длъжностни лица, на които било поверено осъществяването на феодалната принуда и събирането на многобройните данъци и тегоби. И накрая царевата дума имала санкцията на закон — от негово име били издавани постановленията, които утвърждавали феодалните норми, преследвали еретиците и осъждали на сурови наказания онези, които се бунтували срещу установения „божи ред“.

Култът, с който бил обграден държателят на българския скиптър, преследвал и едно друго внушение: образът на всеки отделен владетел трябвало да бъде приравнен с мечтания идеал за „добрия цар“. „Кой прочее от нас — заявява авторът на Песнивеца на Иван Александър, — който е видял царя, ще се завърне скръбен в своя дом“. В това издалеч премерено възхищение прозира едно-единствено намерение: добрият цар (който е „украсен с всякакви добродетели“) ще възтържествува в името на справедливостта, ще „възви-

си бедните и ще принизи богатите“, т. е. ще осъществи мечтаната социална хармония и при него „българското царство ще изобилствува с всякакви честити блага“.

Епитетите, които украсявали името на един или друг владетел, обикновено имали задължителен характер. Понякога е трудно да ги изброим, тъй като става дума за истински каскади от ласкателства — придворните летописци се надпреварвали при подобни съчинителства. Царят, който задължително бил смятан за потомък на „благверни и свети царе“, е славен като „христолюбив“, „православен“, „правоверен“, „благверен“, „благочестив“, „преблагочестив“, „превисок“, „благороден“, „боговенчан“, „всевъзвишен“, „велик“, „милостив“, „пречестен“, „преизящен“, „самодържавен“, че даже и „цар на царете“. В тези епитети не се оглежда конкретният владетелски лик, а образът на „идеалния господар“, прославян най-вече заради това, че е „застъпник на бедните“ и „праведен съдия за сираци и вдовици“.

Малцина били търновските царе, които с делата и качествата си били в състояние да защитят задължителните качества, които изисквала традицията. Най-близко до това „съвършенство“ бил „привлекателният“ Иван Асен II, когото летописната традиция прославя като „най-добър човек“, който „по благородството на характера си нямал равен на себе си“. За оформянето на личността му ще е допринесла горчилката от младежките му години, когато е бил принуден да поеме тежкия и пълен с неизвестности път на изгнаника. Впоследствие Иван Асен II станал галеник на съдбата, но мисълта за превратностите на „мира сега“ му останала като урок за цял живот. „Всички му се възхищавали — пише един византийски историк, — защото не употребявал оръжие срещу своите и не се опетнил с убийства на ромеите. За това той бил обичан не само от българите, но и от ромеите, и от другите народи“. Честит останал цар Иван Асен II и в паметта на следващите поколения, защото „прославил и просветил българското царство повече от всички български царе преди него“. Никак не е случайно, че всички търновски царе — чак до Иван Шишман — извеждали потеклото си от „корена на преизящния цар Асен“.

Други двама владетели (цар Калоян и цар Теодор Светослав) преживяли през младежките си години не по-малки изпитания. През 1187 г. младият Калоян бил отведен като заложник в Цариград — дълго след това във византийската столица се сочел „домът на Йоаница“, т. е. мястото, където Калоян ще е прекарал най-тежките години от своя живот. Пленът му във византийската столица, макар и златен, ще е бил свързан с големи унижения. Те ще са възпитали у него омази откъснатост спрямо гръцкото племе, която цар Калоян демонстрирал през целия си живот.

Не по-малко трагично се сложила съдбата на Теодор Светослав. Още като дете (през 1280 г.) той споделил заточението на майка си в Никея (Мала Азия), където прекарал повече от 5 години. Там узнал, че го сгодили за дъщерята на византийския севастократор Йоан Ангел — годеницата му пристигнала в Търново, но и така не видяла царствения си жених, който „оставал затворен в Никея“.

Впоследствие Теодор Светослав се завърнал в Търново, но скоро съдбата му подготвила ново изпитание — пак като заложник той поел към стана на Ногай. Десетте години, прекарани в татарски плен, ще са били свързани с много разочарования — там Теодор Светослав изпаднал в крайна бедност, която никак не подходдала на царствения му произход. Заставен от обстоятелствата, той се оженил за осиновената щерка на един богат левантийски търговец. При проектирането на своята сватба младия принц ще е бил запленил не толкова от престелите на бъдещата си невеста, колкото от огромната ѝ зестра, с която впоследствие (това трябва да му се признае) се разпореждал доста умело. Дългите години на изгнаничеството ще са възпитали у Теодор Светослав една рядка възприемчивост (на нея той дължи впоследствие завладяването на търновския престол), която не била обременена от никакви скрупули. Не отишли напразно и уроците, предадени му в татарския стан — изворите отбелязват „жестоката му природа“, която често го тласкала към крайни, а понякога и към неочаквани постъпки. Византийските историци го обвиняват в „големи престъпления“ и твърдят, че „често използвал услугите на палачите евреи“. Жертва на „вар-

варската му ярост“ станал и патриарх Йоаким III, който по заповед на царя бил хвърлен от крепостните стени на Търново. Теодор Светослав го винял в „престъпни връзки с татарите“, т. е. хвърлил върху му тежкото обвинение в държавна измяна, като се постарал да забрави, че тъкмо на застъпничеството на този патриарх дължал освобождаването си от византийски плен.

Измежду най-решителните и дръзки мъже, които украсявали търновския престол, се открояват личностите на цар Иван Асен I и цар Михаил Шишман. За цар Асен съвременниците са единодушни, че бил „извънредно съобразителен и способен да намира щастлива развръзка в затруднено положение“. С това вероятно си заслужил и прозвището „Белгун“, което буквално означава „знаещ“, „мъдър“, „умен“ човек — качества, които най-вече отговаряли на забележителните му способности. Природата била вложила в характера на цар Асен много суровост: византийските историци постоянно изтъкват „неукротимата му жестокост“ и го обвиняват, че винаги бил готов да посегне към „убийственото си копие“. Той предпочитал да решава „всичко с меч и онова, което му внушавал гневът“. Истинската му стихия била войната: „подобно на лъв се впуснал в безстрашни нападения в набези, защото никой от ромеите не му се противопоставял“. Внезапните му удари излизали винаги успешни и „в продължение на много години нито една малка победа не се усмърнала на ромеите, нито пък излязло нещо наяве, което да прилича на успех“. Признателността, която потомците засвидетелствували към паметта на „стария цар Асен“, личи най-добре от една бележка, записана през XIV в.: „На цар Асен, който освободи българското царство от гръцка власт, вечна памет“.

Близо век и половина по-късно на търновския престол стъпил цар Михаил Шишман (1323—1330), който единствен сред владетелите на XIV столетие претенждал в чиста проба качества и неукротимата енергия на първите Асеновци. От недоброжелателите му четем признанията за „силния цар Михаил“ и неговата „непобедима държава“. Той нападал смело и „необуздано“ своите врагове, които „не могли да из-

държат и погледа му“. Честолюбивите му намерения били подкрепени от една рядка предприемчивост: през 1328 г. един български отряд от 3 000 конници едва не проникнал във византийската столица. Безсилен да повлияе на събитията, император Андроник III припомнил на българския цар романтиката на рицарските времена и го заклевал да излезе на двубой, от чийто изход трябвало да се реши кому да принадлежи Югоизточна Тракия. На нелепото предложение цар Михаил Шишман отговорил, че „безумен би бил ковачът, който вместо да вземе с клеци нагорещеното желязо, го поема с ръка. Сам той би допуснал присмеха на българите, ако рискува не с голяма силна войска, а със собственото си тяло“. По този начин императорът получил заслужен урок за средствата, чрез които трябва да се решават въпросите около войната и мира. Внушението на Михаил Шишман било в това, че личната храброст не е стратегия, нито пък е достойна за възхищение, когато е придружена от евтини декларации и показна чувствителност. Нещастната битка при Велбужд (1330 г.), в която цар Михаил Шишман намерил смъртта си, сломила българите и прекършила завинаги плановете им за политическо и народностно обединение.

Особен колорит струи около личността на цар Иван Александър (1331—1371), който управлявал държавата на българите цели 40 години, прекалено дълго за пълния с превратности XIV в. Запазените му портрети (върху стенописи и миниатюри) внушават мисълта: за силна и властолюбива натура, за която християнските идеали далеч не изчерпвали радостите от живота. Според „Песнивеца“, съставен в негова чест, Иван Александър бил „румен, доброзрачен и красив на вид, със свити колене, но правоходец, гледащ сладко с очи на всички“. Придворният летописец „облажава“ своя господар, като се е постарал да придаде на физическия му портрет черти на най-висока нравственост. Прибавил е и една любопитна подробност (царят бил със „свити колене“), т. е. на младини той ще е боледувал от рахит и недъгът му останал за цял живот. Но съобразно стила на епохата този недостатък е превърнат в качество — книжовникът сериозно уверява читателите си, че въпреки „свитите

колене“ цар Иван Александър бил „правоходец“ (!!!).

Пак в „Песнивеца“, се твърди, че цар Иван Александър бил „нов сред царете Константин, по вяра и благочестие, по сърце и нрав, имайки за скиптър победоносния кръст“. Безгранична била любовта му към „изрядните монаси“, на които с лека ръка дарявал правдини и привилегии. Благосклонността към църквата и нейните служители едва ли се вдъхновявала само от християнския дълг на Иван Александър. Зад красивите дитирамби, изписани по адрес на „най-православния“ владетел, сме длъжни да съзрем груби материални интереси — царят се отплащал на „божии-те служители“ за ревността, с която защищавали правото на господстващата класа да владее и експлоатира зависимото население.

Под особен знаменател трябва да се постави името на последния търновски цар Иван Шишман (1371—1395 г.) — не толкова заради личните му качества, колкото заради съдбоносната епоха. Едва ли има владетел в средновековната ни история, името на който да е преплетено с толкова много песни, предания и легенди, както е в случая с цар Иван Шишман. Думите на известната народна песен съобщават за последния бой на Иван Шишман с турците при „Софийско поле“. Пак по онези места и до днес се припомнят предания за лица и местности свързани с Шишмановото име. Край Самоков стърчат руините на „Шишмановото кале“, а току под него се сочат т. нар. „Царюви кладенци“ и мястото, където бил посечен последният ни цар: от седемте му рани бликнали седем извора. По на север, в ждрелото на река Искър сред недостъпни пещери и урви зяят т. нар. „Шишманови дупки“ — по тези места Иван Шишман се бил седем години с турците, крил се в непристъпните пещери и накрая бил посечен.

В различна светлина е представен цар Иван Шишман в историческите изследвания. Синът на еврейката бил натрапник на българския престол и благодарение на майчините интриги отстранил законния наследник Иван Срацимир. Това разделило владетелското семейство на два непримирими лагера, което ускорило пропадането на България. Шишман започнал управлението си в обстановка, която вещаела предстоя-

щата гибел на българското царство. Като връх на всичко той изпратил сестра си Кера Тамара в харема на султан Мурад — постъпка, несъвместима с морала на един християнски владетел. Иван Шишман не разполагал нито с морални сили, нито с материални възможности да спре турците и затова предпочел надлъгването със султана. А когато събитията вземали неблагоприятен обрат, покрит с бял саван, той се запътвад към стана на Мурад, за да измоли отсрочка на предстоящата си гибел.

Феноменът „цар Иван Шишман“ отдавна е разпънат на кръст между преклонението, засвидетелствувано му от народната памет, и суровата присъда на историята. Знаем с положителност, че цар Шишман бил посечен по заповед на султан Баязид през лятото на 1395 г. в Никопол. Но годините на управлението му не са запълнени само с отчаяни действия и плахи демонстрации: разполагаме с факти, които свидетелствуват за необикновената му дързост пред турските завоеватели. С това, изглежда, трябва да обясним изключителната популярност на Шишмановото име в паметта на поколенията — българите свързали името му с всеки камък от твърдините, които паднали под турска власт след упорита и юнашка съпротива. Време е най-после да признаем, че в края на XIV в. България погинала със слава и част от нея да отдадем на името на цар Иван Шишман.

С името на Иван Шишман приключва списъкът на забележителните царе, които управлявали търновския престол през XII—XIV в. Следва много по-дълъг списък от имена на унили и посредствени личности — безличното им управление е достатъчно да ни убеди, че само блясъкът на царската корона съвсем не е достатъчен, за да се спечели признателността на следващите поколения. Управлението на двамина от тях — цар Константин Асен и цар Георги Тертер I — започнало сред големи надежди. Византийските историци твърдят, че Константин Тих „със силата на тялото си и със здравината на своя ум надвишавал всички“. Вероятно когато изгривала звездата на този човек, това е било действително така. Фреските на Боянската църква, които са запечатали образа на този владетел, на пръв поглед потвърждават впечатлението, че в начал-

ните години от управлението си Константин Асен „носел величествено царските знаци“. Скоро обаче последвали действия, които свидетелствуват колко бедна откъм таланти и забележителни мъже била аристокрацията ни, щом с името на Константин Асен свързвала всичките си надежди. Той не успял да сложи ред даже в собственото си семейство и скоро попаднал под силното влияние на третата си съпруга — ромейката Мария. Като връх на всичко царят си счупил крака („превозвали го с колесница като ненужен товар“) и оставил държавните дела в ръцете на безскрупулната гъркиня, която управлявала търновския дворец с отвратителните методи, присъщи на византийския императорски двор. Краят на Константин Асен бил най-истина драматичен — той паднал посечен („като жертвено животно“) от ръката на народния цар Ивайло. Трагичната му смърт е само потвърждение на истината, че за качествата на един държавен мъж не бива да се съди по надеждите и от мълвата, а от действително извършените дела.

Приблизително същата била съдбата и на съвременника му цар Георги Тертер I, когото „българите много изтъквали и когото много почитали“. В разправата си с въстаналите селяни новият цар имал успех, но в същото време се оказал абсолютно неспособен да се противопостави на татарската заплаха. Отчаян от собственото си безсилие, Георги Тертер I се решил на една крайна постъпка, която може да се обясни само с престъпно малодушие и липса на всякакви морални устои: царят побягнал от Търново и потърсил закрилата на византийския император — и всичко това в името на собствената си безопасност. Император Михаил VIII Палеолог отказал да го приеме и дълго време Георги Тертер се скитал в околностите на Одрин изоставен от всички и презиран заради проявеното малодушие. От този момент личността на този уж решителен, а както се оказало крайно безволев мъж, изчезва от историческите хроники, за да се появи отново едва в началото на XIV в., когато синът му Теодор Светослав го разменил срещу 13 пленени ромейски архонти. Екс-царят на българите бил честит да види отново родната земя, но короната (с която се разделил толкова недостойно) вече била притежание на

неговия син. Утешили го с управлението на един град (Червен), където спокойно доживял дните си, докато една нещастна случайност не сложила край на пълния му с превратности живот. От гроба му (издълбан в една от скалните църкви при с. Иваново, Русенско) днес вее духът на разрушението, така присъщ на неговото безпомощно и безлично управление.

Синовете на цар Иван Асен II — Каломан Асен и Михаил Асен — останали в сянката на великия си родител — обременени от великата бащина слава, те не разполагали нито с време, нито пък блестяли с някакви качества, за да извършат нещо наистина забележително. Ако все пак споменаваме имената им, това е заради припомнянето на максимата, че винаги забележителните и енергични владетели оставяли след себе си неспособни приемници.

Други трима търновски царе (Иван Асен III, Смилец и Иван Стефан) се изкачили на трона като чужди поставеници. За съжаление понякога се стигало и дотам, че в Цариград и в стана на Ногай се решавал въпросът кой бил „най-способен за короната на българите“. Краят и на тримата е един и същ — презряни както от собствения си народ, така и от покровителите си, те скоро изчезнали от историческата сцена — и днес имената им само припомнят злочестия край на хора, платили короната с цената на измяната към собствения си народ.

В историческите хроники тук-там се срещат и други имена — например на узурпатора Коломан II, който през 1256 г. убил цар Михаил II Асен, но скоро след това паднал посечен от противниците си. След това властта над българите поел изнеженият Мицо Асен (зет на цар Иван Асен II), но „българите скоро го намразили“ и той трябвало да се спасява с бягство във Византия. По-късно, през 1321 г. царският скиптър преминал в ръцете на младия и войнствен цар Георги Тертер II, но той починал съвсем изненадващо, когато войските му успели да овладеят цяла Тракия. Като връх на всичко през 1299 г. почти без всякаква съпротива татаринът Чака сполучил да седне върху най-древния славянски трон. Последният пример свидетелствува красноречиво за вътрешнополитическата анархия в страната и за ширещата се нравствена развала сред българската аристокрация.

Едно щастливо изключение е личността на народния цар Ивайло. Историческите хроники са документирали само 4 или 5 години от живота на най-забележителния българин на средните векове, който повече от всички бил съпричастен на стремленията на народността ни дух и който довел едно всенародно дело до такъв завършек, до който не стигали и най-смелите мечти. Друг е, разбира се, въпросът, че народният цар не разполагал най-вече с време и мир, за да реализира преобразованията, в името на които увлякъл след себе си цял един народ.

В миналото личността на Ивайло се разглеждала като олицетворение на авантюристичното начало в историята ни, твърдеше се, че той бил издигнат на гребена на вълната от сляпото щастие, настояваше се, че олицетворявал в най-чист вид вярата в мистичното предопределение на нещата, така присъща на средните векове. Днес с право го считаме за народен герой, „чист и откровен, както самата идея, за която се борел“ и борец за социална справедливост. Невъзможно е наистина да се измерят мащабите на великото му дело, просто защото то няма аналог нито в българската, нито в европейската история. Смисълът на подвизите му може да бъде разбран единствено, ако зад тях видим стремленията и надеждите на целия български народ.

*
*
*

След окончателното покоряване на България през 1018 г. император Василий II преселил знатните аристократични фамилии (включително и потомците на цар Самуил) в далечна Армения с намерението да ги откъсне от народността им среда и по този начин да ги инфилтрира сред византийската управляваща класа. В далечните малоазийски провинции българските аристократи (почетени вече с византийски титли) се постарали час по-скоро да се обогатят за сметка на местното население. Един съвременен арменски летописец коментира „подвизите“ им със следното изразително възклицание: „Боже, какво зло ти сторихме, че ни прати българите“. С една дума, тези ренегати се

оказали достойни както за хищническата си природа, така и за предателството, с цената на което откупили материалното си благополучие.

В българските земи успял да се съхрани най-долният пласт от старото болярство. Представителите на тези аристократични фамилии все още се срещат в историческите хроники през XI в., когато с тяхно съдействие били организирани големите освободителни въстания против Византия. Последвалите неуспехи довели до отдръпването им от народностната кауза, а през XII в. и до размиването им сред византийския управляващ елит.

Когато в края на XII в. започнало освободителното въстание на българите начело с Петър и Асен, от старите болярски родове не останала и следа. На смяна на древните аристократични фамилии (които имали важното предимство на произхода) дошла новата аристокрация на шпагата, която разчитала единствено на личните си заслуги пред управляващата династия. В началото новото болярство излъчило енергични и забележителни личности (като Добромир Хриз и Иванко например), с помощта на които била изнесена тежестта на освободителната борба. Но успоредно с нарастването на влиянието им тези „несломими и дръзки господари“ все по-често започнали да се проявяват като дестабилизиращ фактор. Показателен е случаят с Иванко, убиеца на Асен, който окончателно ориентирал стремленията си по посока на „другия кораб“ (т. е. Византия). След като не успял да се утвърди на търновския престол, Иванко намерил убежище в Константинопол, където заслугите му към императора били по достойнство възнаградени.

Няколко са причините, които предопределили нихилистичното отношение на аристокрацията както към държавната институция, така и към ценностната система на средновековните българи. Първо, заради обстоятелството, че през средните векове феодалната класа била организатор на обществото, но никога не се проявила като организатор на общественото производство. Наистина по различни пътища тя се сдобила с огромни поземлени владения, но отношението ѝ към производството останало докрай чисто консумативно. При това положение не ѝ оставало нищо друго, освен

да насочи цялата си енергия към политическия живот и да я прахоса в безмислени междуособици, потайни заговори и кървави преврати.

Новото болярство оформило своето политическо и морално кредо в чисто византийски стил. Достатъчно е само да се вгледаме в титлите, които украсявали техните имена (севастократори, деспоти, севастии, дукки, катепани и т. н.), за да се убедим, че нравствената развала, наследена от византийското владичество, не останала без следа — за съжаление отворотителните издънки на византийския политически живот били присадени и на българска почва. Поквареността на нравите, която се забелязва още в края на XII в., била пряк резултат от „византийското наследство“ и не могла да не повлияе отрицателно върху психологията на управляващата класа. В началото на XVI в. дубровнишкият летописец Лукари е удивление отбелязва, че най-отличителната черта на средновековните българи била лекомислието им, склонността към разкош и завистта спрямо ближния. Тази характеристика се отнася несъмнено до морала на старобългарското болярство, което в показността намирало най-вече възможност за задоволяване на своето честолюбие.

Като връх на всичко новото болярство останало без здрави корени и от облагородяващото въздействие на потомствения произход — повечето му представители били случайни хора, проявили се единствено във войната. Но качествата им се оказали недостатъчни, когато трябвало да се решават големите въпроси около държавните структури, насоките на външната политика и задачите на вътрешнополитическия живот. В това поприще аристокрацията ни действувала винаги без система, почти всякога без успех и с пълно отсъствие на чувство за историческа отговорност.

В началото на XIII в. сред феодалната класа нахлула нова аристократична вълна — главно от кумански първенци и руски бродници. Впоследствие потомците им направили цяла епоха в българската история (като Тертериевци и Шишмановци например), но това било свързано с голямо вътрешно напрежение и със засилване на съперничеството между болярските групировки.

Наличните факти свидетелствуват, че феодалната

класа далеч не била монолитна по своя състав. Най-общо болярите през XII—XIV в. се деляли на „велики“ и „мали“ (тези термини се срещат многократно в историческите извори), но сред тези две съсловия били налице съществени различия. В основата на съществуващата йерархия стояли икономическите и послужебни позиции. Трудно е да посочим принципите, на основата на които се формирали аристократическите структури — вероятно властта била първият от факторите, който конституирал понятието „знатност“. Впоследствие послужебната аристокрация се превърнала в поземлена — от средата на XIII в. феодалният домен имал решаваща сила при обличането с публична власт. Процесът се задълбочил през XIV в., когато отделни болярски фамилии си присвоили обширни райони от държавата — примерно земите на братята Смилец, Войсил и Радослав (в подбалканската област), владенията на Шишмановци във Видин, добруджанския деспотат на Балик, Добротица и Иванко.

По принцип политическите идеали на феодалната класа били диаметрално противоположни на царските амбиции. Епохата на зрелия феодализъм изобилствува с примери, при които самодържавната идея често била поставяна на изпитание (или пък изобщо дискредитирана) от сепаратистичните стремежи на болярското съсловие. Сепаратизмът бил заложен в същностната природа на аристокрацията, която на практика най-често се проявявала като дестабилизираща и анархична сила. Няколкото щастливи изключения по-скоро потвърждават това правило — например за повече от две столетия само веднъж (при избора за цар на Михаил Шишман през 1323 г.) болярството проявило учудваща политическа зрялост, но в сянката на това извисяване са притулени много и зловещи примери на най-черно предателство, при които вироглавото болярство се вдъхновявало от користните си цели и предпочитало винаги личната пред държавната изгода. Така станало например през 1278 г., когато византийският император Михаил VIII Палеолог лесно склонил част от аристокрацията да признае за български цар неговото протеже Иван Асен III — „императорът награждавал с подаръци и укрепвал с надежди“ болярите, които пред страха от въстаналия народ и

селския цар Ивайло предпочели да видят на българския трон един византийски поставеник.

Няколко години по-късно Георги Тертер просто купил гласовете на търновската аристокрация, която побързала да го обяви за български цар. А през 1300 г. неговият син Теодор Светослав „спечелил с дарове симпатиите“ на столичното болярство, което при свалянето на татарина Чака ще се е вдъхновявало повече от блясъка на златния телец — иначе не бихме си обяснили как година преди това същото болярство одобрило стъпването на татарина на българския престол.

Не са един или два примерите, които свидетелствуват за липсата на всякакви морални задръжки сред аристократичното съсловие — то винаги било готово за компромиси, независимо дали ставало дума за съдбата на трона или пък за целостта на държавата. През 1256 г. от името на цар Михаил II Асен тъстът му Ростислав Михайлович подписал позорния Регински мир, чрез който Византия се сдобила със значителни териториални придобивки — цената на предателството се измервала с огромен подкуп от злато, коне и скъпи предмети на брой повече от 20 000. Стигнало се и дотам, че даже светите мощи започнали да се предлагат на търг — преди да тръгне за Търново, сръбският крал Владислав изпратил „много злато, което да дадат на патриарха и царевите съветници“. И... сполучил да вземе мощите на св. Сава Сръбски, които се съхранявали в търновската църква „Св. 40 мъченици“. А след нещастната битка при Велбужд през 1330 г. обещанието на сръбския крал Стефан Дечански, че ще потвърди привилегиите на българските боляри ги въодушевило дотолкова, че те го повели към вътрешността на България с намерението да му предадат страната. Добре че се намерили хора, които направили необходимото, за да разрушат предателските планове.

Истинското лице на аристокрацията може да бъде разбрано най-добре, ако надникнем във взаимоотношенията ѝ със зависимото население. Известно е, че болярите разполагали с правото на икономическа и извъникономическа принуда, т. е. с права върху личността на зависимите селяни. Често били случаите, когато феодалите били натоварвани и с правото на

административен надзор над подвластните им територии. Както свидетелствува един сръбски извор от XIV в., българските боляри „имали пълна власт над всички области и градове в онази земя“, т. е. правомощията им включват правото на икономическа, административна и съдебна власт над хората, които населявали подвластните им области. Най-пълна представа за размера на правомощията им (които винаги граничели с произвола) ни дава разказът на един сръбски житиеписец, който описва как самостоятелният феодален владетел Стрез (той бил брат на цар Борил) се разпореждал със съдбините на подвластния му народ: „Прочее, като забогатя много и можеше да се каже за него, че като паток е затлъстял и изпълнен с безумие, възгордян, забрави бога, защото се прояви като убиец, свиреп и неукротим в немилостта си и много нечестив. Като установи дома си на скалата в гореспоменатия Просек — а тази скала бе много висока, около 200 разтега и повече и непосредствено под нея тече голямата река наречена Вардар, на тази скала прочее (той) си направи дървена площадка, която превърна в позорище (театър). И когато окаеният се веселеше, седейки, пиейки на това смъртно съдилище, като играеше и се веселеше. А за него веселието беше човешката смърт: за малка вина осъждаше на смърт съгрешилия и заповядваше да го хвърлят от височините на тази площадка през онази страшна скала. А когато хвърляха някого, развеселяващо се и му подвикваше: „Внимавай да не си измокриш кожата“ — защото хвърленият не можеше да падне на друго място освен право в самата вода. Близките (на осъдения — б. а.), ако имаше близки или богобоязливи хора (после — б. а.), обикаляха реката, като търсеха дали няма да го изхвърли реката, та като го приберат, да бъде погребан по човешки, а ако се задържеше някъде в дълбочините, ставаше храна на рибите. И така, както казахме, веселие за него беше човешката смърт. Такива неща правеше този човек в своята крепост“.

През средновековието феодално зависимото население съставлявало огромната част от българския народ. Изворите го споменават най-често със събирателното название „люде“ — независимо дали става дума за царски селяни, болярски парици или манастирски клирици. Имущественото и най-вече юридическото положение на тези „люде“ далеч не било едно и също. В зависимост от собствеността им върху обработваемата земя и взаимоотношенията им с феодала те се дележали на различни категории: в грамотите на българските царе от XIII—XIV в. се споменават т. нар. „парици“, „отроци“ и „технитари“. Но по всичко личи, че с тези названия далеч не се изчерпвали всички категории феодално зависими хора — защото в някои грамоти след споменаването на париците, отроците и технитарите е прибавено „или каквито и да е люде“. Сигурно е и това, че положението на париците например не било едно и също: всичко зависело от размера на обработваемата земя, количеството на впрегатния добитък, начина на изпадане във феодална зависимост (дали това е станало доброволно или насила), степента на зависимост към личността на феодала и т. н. С една дума, налице било голямо разнообразие в социалния и юридическия статут на зависимото население и сравнително голяма подвижност между отделните пластове; в смисъл, че лесно можело да се премине от една категория в друга, но винаги по низходяща линия — например от парикия в отрочество и т. н. Общественото положение на тези „люде“ е указано най-точно в едно апокрифно сказание (книгата на Енох), където от името на отрудените хора авторът споделя следното: „Богатство нямаме, ниви нямаме, от род голям не сме, при това сме обикновени хора“.

Обикновено тези хора изворите споменават най-често под названието „роби“, а понякога и „прости роби“. В случая терминът „роб“ не е запълнен с класическото му съдържание (характерно за една по-ранна обществено икономическа формация), а трябва да се разбира като указание, че тези хора се намирали на най-ниското стъпало в обществената стълбица. В

един извор от XIV в. „простите роби“ са противопоставени на „свободните“ люде — по този начин е направен опит да се прокара разлика между лично свободните селяни и онези, които били под пряката зависимост на отделните феодали. Тази разлика е обаче повече или по-малко условна, тъй като на практика „свободните“ (т. е. царските) селяни били поставени в същото положение спрямо върховния господар (царя), както частновладелческите парици. Вярно е наистина, че те не били закрепостени към земята и имали свобода на придвижване, но това представлявало по-скоро фикция — и наистина как би могъл „свободният“ царски селянин да се възползува от това съмнително предимство, след като бил навеки свързан със своето парче земя, което представлявало единствения му източник за преживяване.

Задълженията на зависимото население спрямо царя и феодалите включвали, на първо място, натуралните вземания (една десета част от всяко производство) и значителна по обем ангария. Към края на XIII в. част от натуралните данъци започнали да се събират в паричен вид, което значително влошило положението на селячеството — стойността на парите била висока, а продуктите на селскостопанския труд вървяли на ниски цени. Когато археолозите разкопават бедняшки жилища, с учудване констатира факта, че нумизматичният материал от тези обекти е много беден — обикновено излизат няколко медни монети. Само в някои полуземлянки от Търново (под хълма „Момина крепост“, на десния бряг на река Янтра) бяха открити до 50 медни монети — това са „белите пари за черни дни“, събирани от владелците на тези жилища много години. Незначителната стойност на тези „съкровища“ подсеща доколко сребърниците рядко се заклещвали между пръстите на бедните хора и че паричната размяна обслужвала главно имотните съловия.

Ангарията била определена не по време, а по обем — в смисъл на задължение за извършване на точно определена работа. Тя имала многобройни и често пъти неочаквани изяви: орган, копан, жетва и сенокос, а също и строеж на крепости и тъмници, че даже и тяхната охрана. Като връх на всичко отработъчната

рента се простирала не само върху хората, но и върху работния добитък — волове, коне, мулета и т. н.

Значително по-трудно е да се определят задълженията на онези свободни люде, които живеели в градовете и чиято производствена дейност била свързана с конкретни задължения към царя и държавата. Като отчитаме сравнително високия ръст на занаятчийското производство в столицата Търново и някои други градове (стандартизацията на занаятчийските изделия свидетелствува, че те били предназначени главно за пазара), можем да предпологаме, че тези хора разполагали с по-големи възможности, включително и с правото на професионални сдружения. Вероятно това са т. нар. „художници“ (т. е. изкусни занаятчии), които се споменават в изворите.

Вечната тема, която занимава авторите на книжнината, която стои най-близо до стремленията на народните маси, е, разбира се, въпросът за богатството и бедността. В това няма нищо изненадващо предвид класовата структура на феодалното общество и вечностаеното народно недоволство. В т. нар. „гадателна книжнина“ (това са т. нар. „Коледници“, „Гръмници“, „Трепетници“) обикновените хора най-често търсят отговор на въпросите, каква ще бъде реколтата, ще има ли мор по добитъка, предвещават ли знаменията войни и междуособици и, разбира се, как чертаят звездите съдбата на царя и болярите. В този род книжнина всичко е изградено на принципа на антитезата: „бедните ще се възгордеят — богатите ще се смирят“, „за богатите плач — за бедните радост“, „за богатите работа — за бедните радост“. Понякога се срещат и други уверения: „богатите ще имат придобиване — а бедните нищо добро“, „за богатите плач — за бедните нищо добро“ — едно потвърждения на суровата действителност.

Под въздействието на тогавашните идеали за социална справедливост в т. нар. апокрифна книжнина си пробиват път мисли от рода на тези, че на „оня свят“ пред богатите ще има само „злато, сребро и лоеви свещи“, а пред бедните „ястия, пития и вошени свещи“. В един друг вариант чувството за социално възмездие е изразено в още по-категоричен смисъл — пред богатите ще има „златна софра с жълтици“, а пред

бедните златната софра ще бъде отрупана с „хляб и гозби“. Утешението за бедните ще е било голямо, като се има предвид земният ред, който отреждал съсловната изключителност на феодалната класа и приизеното достойнство на зависимото население. Не случайно един византийски автор от XI в. (Кекавмен) сполучливо търси етимологията на думата „богат“ в българския език и я обяснява със следната занимателна констатация: „И наистина богатият е бог за бедния. Затова българите наричат имотния богат, което значи богоподобен“.

Най-често в апокрифната книжнина се ратува на идеята, че мечтаната социална хармония ще настъпи едва тогава, когато бедните и богатите ще си разменят местата. Но в някои случаи това механично съчинителство отстъпва място на далеч по-смислени идеи — авторите на апокрифите (които се издават, че „умът им е селяшки, а ръцете груби“) мечтаят за идването на владетел, който „ще даде на хората сърп вместо оръжие, ще изкове от оръжията сечива“. В случая не става дума само за перефразирането на една библейска притча, а за осъзнаването на една чисто българска действителност, пронизана от мечтата, че тогава „златото ще се сипе така, както житото на гумното“. Едва тогава ще настъпи мечтаното царство, в което „няма да има болести, ни житейски скърби, ни лукав дух, ни богати, ни бедни, но всички ще бъдат едно стадо“. Ще изчезне оскъдицата и „ще има голяма любов между хората“, твърдят съчинителите на апокрифи, сякаш да подчертаят още веднъж своите измамни надежди, които, съпоставени с тогавашната действителност, изглеждат съвсем призрачни и нерелни.

Колкото и странно да изглежда в средновековната ни книжнина, народът като политическа категория не съществува. Само този факт е достатъчен, за да ни убеди в това, доколко народът бил държан на разстояние от политическите и обществени проблеми на епохата. Не случайно средновековните мислители считали, че колективното решение (т. е. гласът на мнозинството) бил много по-лош от единодържавието. Още по-крайни са мненията им относно народната воля, с която те нито се съобразявали, нито пък правели

юпит да я чуят. Най-вече заради убеждението им, че не било редно обществените дела „да са подчинени на човек, който не се различавал от гълпата“. Поради тази причина социалният произход на една или друга историческа личност винаги бил подчертаван, в смисъл дали бил „рожда на славни родители“ или на хора „с ниско произхождение“.

В работите на църковните събори през XIII и XIV в. участвували не само царят, патриархът, епископите, повечето боляри, но и „голямо множество избран народ“. Тези факти поставят въпроса за възможностите на обикновения народ да участва активно в църковните дела. Присъствието на „избрания народ“ в заседанията на църковните събори не представлява някаква изненада. Една такава широка представителност е наследство от езическата ни епоха, през която народът (по-точно „въоръженият народ“) разполагал с право на глас при вземането на важни държавни решения. Но през XII—XIV в. демократичните традиции на родовата древност били окончателно погребани — присъствието на „избрания народ“ в работите на църковните събори представлявало чиста фикция и имало предназначението да засвидетелствува „народната воля“. Естествено по-голямата част от този „избран народ“ излъчвали столичните жители. Ако наистина се е спазвал принципът на най-широка представителност, това означавало, че „народът“ е бил представен от всички социални групи, включително и от зависимо население. Сигурно е обаче и това, че те не разполагали с възможност да проявяват някаква активност в заседанията на съборите или пък да имат право на глас при вземането на важни решения.

В два други случая изворите са засвидетелствували някаква по-голяма активност на широките народни маси. Първият е по повод на събитията, които предшествовали избора на патриарх Евтимий; тогава, уверява ни неговия житиеписец, целият народ се загрижил при търсенето на истински духовен пастир. Това довольно мъгляво свидетелство ни подсеца, че народът ще е разполагал с някакви права при определянето на бъдещия патриарх — по-точно е да се каже, че изборът на нов патриарх е трябвало да бъде предшествуван от един широк вот на доверие, засвидетелствуван от страна на „целия народ“.

Вторият случай е във връзка с пратеничеството на византийския император Йоан Кантакузин (1351 г.), което трябвало да измоли от българския цар Иван Александър парични средства за въоръжаването на флот, който да възпре преминаването на турците през Проливите. Случило се, че пристигането на византийската делегация в Търново съвпадало с някакъв голям народен празник. Множеството, което се събрало около двореца, научило за целта на пратеничеството и шумно изразило одобрението си за предстоящата антитурска акция. Сам българският цар превел на византийците думите на тълпата и сметнал виковете като предзнаменование за успех на започнатото дело. Друг е въпросът, че в крайна сметка съюзът против турците не бил осъществен. Залисани в дребнави сметки и болни амбиции, балканските владетели се оказали неспособни да изградят общ фронт срещу нашествениците и пропуснали големия шанс да пресекат в зародиш турската инвазия. Странно е наистина, че тази спасителна идея била схваната единствено от обикновения народ — единствено монарсите се дистанцирали от нея, ръководени вероятно от внушението, че обединението би поставило под съмнение прерогативите на собствената им власт.

В случая по-важното е друго: търновското население проявило не само завидна политическа зрялост, но и намерило начин да изрази народната воля. Това било сторено по начин, който по принцип противоречал на идеите, направляващи политическия живот в средновековна България. Сигурно затова подобни случаи ще са били рядкост, ако не и изключение. Вероятно става дума по-скоро за узурпирани, а не за конституирани права, но те свидетелствуват за наличието на вяро чувство за дълг и историческа отговорност на народа ни в годините на едно такова върховно изпитание, каквото представлявала турската заплаха.

ДЕЛНИЦИТЕ И ПРАЗНИЦИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XII—XIV ВЕК

64

Всекидневието на средновековните българи трябва да се разглежда класово оцветено, тъй като за аристократите то изглеждало като безкрайна поредица от удоволствия, докато за бедните хора представлявало дни на непрекъснат труд и унижения. Някъде по средата трябва да разположим ежедневието на онази част от населението, което по социалното си положение стояло между аристокрацията и „простите люде“. Както свидетелствуват археологическите данни, неговият начин на живот не се отличавал съществено от всекидневието на зависимото население. Това налага делниците и празниците на българите през епохата на развития феодализъм да се изследват задължително в два плана, като се съблюдават строго различията в живота на двете основни класи.

Несъмнено жилищната архитектура дава най-ясна представа за класовото разслоение на българското общество през XII—XIV в. Навремето един известен историк бе заявил (не без известна доза апломб, разбира се), че през средните векове нямало голяма разлика между бита на аристокрацията и на обикновените хора. Ако все пак имало подобно нещо, различието се състояло в това, че докато едните, облечени в дебели кожуси, зъзнали в каменните си кули, другите треперели от студ в своите влажни и студени землянки. Внущението на автора е да подчертае доколко примитивен и далеч от съвременните удобства изглеждал битът на средновековните хора. В това наистина има някакъв резон, но всичко останало е далеч от истината — сравнен с бита на обикновения народ, животът на болярите може да бъде оприличен на един приказен свят.

Обикновеният народ живеел в землянки, полувкопани в земята. Много рядко археолозите намират в ос-

новите им каменна зидария — тя е по-скоро изключение от общото правило. Покрити със слама или тръстика, землянките се състояли като по правило само от едно помещение и били далеч от всякакви хигиенни изисквания — ползватата им площ е някъде между 10 и 20 м². Византийският писател Григорий Антиох с презрение описва тези „задушни колиби, малки хижи от тръстика и всякакви други храсти, дело на пестеливи и неуки майстори, които изобщо не познават съразмерността“. Явно въпросът опирал не до знанията и майсторлъка, а до материалните възможности на бедните хора. Стените на землянките се изграждали от преплетени клони; замазани с кал, те представлявали слаба преграда срещу студа и влагата. Общата дебелина на стените (заедно с клоните и замазката) не надвишавала 10—14 см. Подът на землянките бил от трамбована глина и се измазвал с пръст. Понякога археолозите откриват следите от плетеницата на рогозката, с която се застилал бедняшкият дом. Вероятно тези землянки са т. нар. „хлевни“ (т. е. „плевни“) и „изби“, с които се назовават бедняшките жилища в средновековната ни книжнина. Пак там (още през IX в.) се среща и терминът „хижа“, в смисъл на селски дом. А през XV в. е записана думата „къща“, с която през XII—XIV в. ще са били назовавани по-солидните жилища. Що се отнася до популярния днес термин „дом“, той е от латински произход.

Археологическите данни свидетелствуват, че вътрешната уредба на бедняшките „изби“ била повече от скромна. Огнището, няколко глинени съда, миндера за спане (той заемал дългата страна на землянката и обикновено се покривал с рогозка), две-три черги, кандилцето с вошеницата, раклата, в която се съхранявал булченският чеиз (археолозите откриват металните обковки по ъглите), тъкачния стан, над който превивали гръб жените от домакинството, и... с това се изчерпва мизерният интериор на жилището, в което живеело простолюдие.

В някои землянки, разкопани в Търново и други средновековни градове, археолозите се добраха до материални свидетелства, които до известна степен промениха представите ни за бедняшкия дом. Например в землянките сравнително често се откриват фрагменти

от т. нар. „сграфито“ керамика, която и до днес се обявява за „люксовна“. Фактът, че тя се среща и в бедните жилища, следва да коригира тази оценка. Например в землянките под хълма „Момина крепост“ при Търново съотношението между луксовната и обикновената керамика е 1:10, т. е. отблясъците от огъня на бедняшкото огнище често се оглеждали в богатата цветова гама, която украсява стените на „сграфито“ керамиката. Впрочем не са редки случаите, когато тази керамика се среща и в селските жилища — например в средновековното селище при с. Ковачевица, Пазарджишко (то е от XI в.), „сграфитото“ е в съотношение 1:190 спрямо обикновената керамика. В следващите столетия нещата се променят: например в средновековното селище при село Хотница, Великотърновско, това съотношение е 1:10 (обектът е от XII—XIV в.), а при селището при т. нар. „Крумово кале“ край Търговище (обектът е от XII—XIV в.) то е вече 1:4.

От някои землянки в столицата Търново излизат находки (като части от украсени свещници, от кантари, красиво изработени обковки), които подсказват, че битът на владелците на тези жилища бил за предпочитане в сравнение с този на бедняшката маса. Не липсват и менците за вода (останките им се срещат рядко), но по всичко личи, че течностите били съхранявани в големи глинени делви и най-вече в дървени съдове. Понякога археолозите откриват следите от вътрешната замазка на землянките: предимно в зелен, жълт и кафяв цвят — доказателство, че стопанките им проявявали похвален стремеж да разкрасят вътрешността на своя дом. За чистотата на бедняшките хижи можем да съдим (с късна дата) от разказите на западни пътешественици, които от XV в. насам преминават през българските земи: те с удивление отбелязват, че въпреки неугледния си външен вид бедняшките жилища се славели с прекалената си чистота. Впрочем не винаги ще е било така, защото в най-бедните землянки хората съжителствували с работния си добитък. Такава картина заварил даже през XIX в. австрийският пътешественик Феликс Каниц, който я коментира със следните думи: „човеци и животни си живееха тук мирно и заедно под общ покрив“.

В градовете бедняшките поселения били скупчени

нагъсто и в разположението им не може да се открие никаква предварителна планировка. А в селата земянките и принадлежащите им стопански постройките (обикновено това били леки навеси) били разхвърляни отново без всякакъв план на сравнително голямо пространство — при средновековното село при Хотница земянките отстоят една от друга на разстояние от 7 до 20 метра.

Сравнително скромни били и жилищата на обитателите от бедните градски квартали. В последно време археолозите разкриха цели жилищни комплекси на средновековните ни градове — като Търново, Червен, Калиakra, Ловеч, Перник и др. За разлика от селските „изби“ тези къщи имат каменни основи, на които се издигала същинската част на жилището. На „втория етаж“ имало едно, най-много две помещения, но тези паянтови сгради са далеч от представите ни за удобство и комфорт. Полезната им жилищна площ се колебае между 14 и 75 м². Стените на горния етаж били от дърво с „носещ скелет“, който се измазвал с кал. В някои случаи (като в Червен например) външните и вътрешните стени на етажата били изцяло от дърво, а вътрешното пространство се запълвало с жълта пръст. Тези жилища се отоплявали с камини, за които се споменава в източниците — по външния си вид те ще са наподобявали т. нар. „джамали“, които доскоро украсяваха селските ни къщи.

Докато в приземната част на жилището преобладавал камъкът, то вторият етаж бил стоплян от цвета на дървото, което придавало една раздвиженост на сградата. Фасадите ще са били гладки, а понякога се украсявали и от прозоречни стъкла. Преобладава мнението, че тези жилища били покрити с керемиди, но фактът, че остатъците им се намират в незначително количество, е многозначителен. По-вероятно е тези къщи да са били покрити с дървени плоскости, а други (подобно на земянките) ще са били с покриви от нетраен материал, като слама и тръстика. В някои случаи приземният етаж на тези жилища служел като обор за добитъка, а в други случаи, на Царевец например, там ще са се помещавали „продавниците“ на занаятчийското население.

Скалистият и наклонен терен (такива места се пред-

почитали при изграждането на градовете през XII—XIV в.) до голяма степен предопределял еднообразието във външните обеми на жилищните сгради. Наредени една до друга във височина, те представлявали живописна гледка. Когато византийският император Йоан Кантакузин наблюдавал амфитеатралното разположение на жилищните квартали, скупчени около българската крепост Сервия (в Македония), сторило му се, че „градът имал малко къщи и много покриви“. Същата гледка се откривала и в ждрелото на река Янтра по посока на Царевец: там, където покривите пълзели нагоре по склоновете на хълма, само тук-таме се белеели фасадите на някои къщи.

Мнението, че в средновековните градове хигиената не била на особена почит, се потвърждава и в българските условия: малките пространства около къщите често се използвали за сметища, с изключение на Царевец, където се откриват повече ями за смет.

Разликата между жилищата на обикновения народ и на аристокрацията била наистина от „небето до земята“. Разкритите напоследък болярски жилища (в Червен, Калиакра, Мелник и др.) впечатляват не само със своята монументалност, но и с пъстроцветната си архитектура. Изключение прави само замъкът в Червен (той имал площ от 2 000 м²!!!), чиято фасада е лишена от всякаква декоративна украса, с изключение на един масивен каменен фриз, който обрамчвал покрива. Вероятно тази своеобразна архитектурна форма е търсена съзнателно: със суровия си външен вид замъкът трябвало да внушава мисълта за могъществото и непоклатимостта на феодалната власт.

Често източниците споменават за „високите дворци и богатите къщи“ на аристокрацията — най-вече на юг от Балкана. Пак по тези места фасадите на аристократическите домове били украсявани с „различни цветове и шарки“, декорирани ги с геометрични фигури и метална пластика. Вторите им етажи били разчупени от слепи ниши и арки, а сред строителните материали преобладават мекият варовик, червените тухли, разноцветните декоративни панички и много дървени плоскости. По подобие на византийската аристокрация и българските боляри ще са предпочитали да имат върху къщите си цветни градини вместо покриви.

По интересен начин били оформяни прозорците на боярските жилища: прозоречните стъкла имат бледо-зеленикав цвят, но се среща синият, виолетовият, жълтият, зеленият и червеният цвят. Понякога пък цветовата гама е в различни нюанси. Като връх на всичко в лицевата страна на прозоречните стъкла са вплитали (много майсторски) различни орнаменти, които наподобявали ковано желязо — най-често се среща четирилистната детелина. Понякога прозорците били обрамчени не от дървени капаци, а от добре оформени мраморни плочи с кръгли отвори.

Най-много данни имаме за „топлите царски палати“. Дворецът на търновските царе се издигал внушително на хълма Царевец и представлявал истински бисер сред общо взето скромната архитектура, която го заобикаляла. Дворцовият комплекс бил замислен и изграден като сложен ансамбъл от жилищни и сервизни помещения, които трябвало да осигурят удобен живот на царя и неговото семейство. В началния си вид дворецът бил издигнат още при първите Асеневци, а впоследствие многократно бил преустройван. През 50-те години на XIV в. дворецът бил унищожен от пожар и цар Иван Александър го построил наново, още по-величествен. Богато украсените фасади на жилищните помещения (те се издигали на два и на три етажа), намерените там архитектурни и декоративни детайли свидетелствуват не само за един извисен художествен вкус, но и за приказния разкош, сред който живеели обитателите на царския дворец. Археологическият материал, както и някои подробности в миниатурите подсказват, че представата за разкош (такава, каквато съществувала през средните векове) действително се покривала с интериора на дворцовите помещения. За вътрешната им уредба и уюта, който бил побран зад дворцовите стени, съдим косвено от зестрата на Мария, дъщерята на българския цар Калоян, която вуйчо ѝ, цар Борил, омъжил за латинския император Анри. Когато прикята на българската принцеса пристигнала в Константинопол, впечатлението било поразяващо. Западният летописец Роберт дьо Клари разказва, че „Борил наредил да стъкмят дъщеря му (всъщност Мария му била племенница) като много богато и знатно момиче и също много хора с нея: така я изпратил на императора и

наредил да ѝ дадат 60 мулета, натоварени с богатство, злато, сребро, копринени платове и разкошни накити — нямаше муле, което да не бе покрито с червен копринен плат, който бил толкова дълъг, че се влачеше седем или осем стъпки след всяко животно. И макар че бяха пътували през кал и лоши пътища, никой от копринените платове не беше скъсан, а всичко бе запазено в изящество и благородство“.

В миниатюрите дворцовите зали са представени винаги със завеси от коприна и драперии от кадифе, подовете са постлани със „старателно изработени килими“, а масите, отрупани с ястия и напитки, сервирани в съдове от злато, сребро и богато украсена керамика. Много от стените на вътрешните помещения били зографисани с образи на царе и светии. Впрочем следи от тази зография се срещат и в болярските замъци, но с художествените си качества и най-вече по експресивността на цветовете и линиите си те отстъпвали на дворцовата живопис. Особено богато била зографисана тронната зала: от там произхожда един фрагмент (с изображение на човешка ръка), който издава четката на изключителен художник.

Грижливо били оформени подовете на представителните и жилищните помещения. При археологическите разкопки излизат мозаечни кубчета от бял, светложълт и светлорозов мрамор, зелен серпантин и червен порфир. Тези кубчета били вплитани в разноцветни мозайки, на които били изобразени триъгълници, паралелепипеди и, разбира се, кръстове.

Не по-малък разкош е царял и в двореца на видинския цар Иван Срацимир: летописците отбелязват, че богатствата му „били повече от всяко число“. В царските спални имало „златни легла“ (те били високи, за да се изолира влагата), богато украсени с разноцветни завивки и красиво изработени възглавници. Вечер в стаята на двореца горели свещници — закачени един до друг, те висели като гирлянди по стените и пръскали феерична светлина. Навсякъде се разнасял приятният дъх на различни благовония, сякаш да затвърдят представата за приказния свят, царуващ в дворците, и за удивителната бедност, която векове наред властувала в бедните селски къщи.

Костюмът най-вече подчертавал социалното поло-

жение на средновековния българин. Византийските историци често бележат, че българите се обличали в овчи кожи. Презрителният им тон подсеща, че се касае за облеклото на обикновените хора. Григорий Антиох пише, че българите се обличали в ямурлуци и агнешки кожи, а един византийски поет (XIV в.) допълва, че ямурлуците се правели от дебела плът и на върха завършвали с качулка. Никита Хониат допълва една важна подробност: на краката си българите носели „обувки, съшити от парче телешка кожа, връв и парцали“. От описанието му става ясно, че бедните българи носели цървули (този термин е записан още през X в.), а парцалите ще са били навоите, които покривали част от краката. Не е трудно да се досетим за предназначението на „вървите“ — навоите били пристягани около краката с конски косми, които се сплитали в красиви фигури. Изглежда, че и цървулите са били понякога лукс, тъй като в миниатюрите бедните хора често са изобразявани боси. В празнични дни (както личи от стенописите в Хрельовата кула) навоите били заменени с високи калцуни, които стигали до под колената — в горната си част те са в различен цвят и пристегнати с връзanka се спускали надолу по крака.

На главите си българите обикновено носели калпаци. През XI в. (според Теофилакт Охридски) главите на бедняците били „покрити с кече“. По-късно тези калпаци (ромейте ги наричали „калпистри“) се съшивали от кожа и даже във Византия били известни като „българска направа“.

Кройката на облеклото била проста, а изходният материал, от който се шиели дрехите — груб. Ненапразно летописците отбелязват, че първото, което сторил Ивайло след обявяването на селското въстание, било „да облече тънка дреха“. Празничната мъжка дреха представлявала дълга риза, която се спускала свободно до коленете, а през кръста обезателно се препасвала с колан. Най-често ризата била бяла, но се срещат и други цветове: кафяв, тъмозелен, тъмносин и др. Прави впечатление, че цветовата гама на мъжкото облекло е много по-строга и не толкова наситена от онази, която предпочитало женското състояние. При гърдите мъжките ризи били скосени, а ръкавите, особено при китките, били тесни. Всички мъже, независимо от съ-

словие то към което принадлежали, носели тесни панталони — „гащи“. Аристократите предпочитали крещящите цветове: за връх на изяществото се смятало, ако по гащите има различни шарки и изображения — такива панталони личат върху част от стенопис, който произхожда от Трапезица. Мъжете от бедните съсловия се препасвали с връв, а по-заможните с колани, токите на които са понякога много изящни. Един връх на тази мода били коланните апликации на аристократите (те могат да се видят в експозициите на музеите в Търново, Видин и Пловдив) — целите позлатени, с изображения на хора и животни, те са инкрустирани със скъпоценни камъни от различен цвят.

Единственото украшение, което си позволявал да носи мъжът, бил пръстенът. Бедните мъже носели пръстени от прост метал, и много груба направа. Болярите носели задължително масивни златни пръстени (често те имали предназначението на печат), с гравирани надписи, различни изображения (най-често в хералдична поза) и скъпоценни камъни. Като връх на екстравагантността ще посочим изящния пръстен-ключ (разбира се, златен), който е открит в Свищов. Едно наследство от езическата традиция ще е бил обичаят да се носят масивни златни гривни около китките и над мишниците, но това, изглежда, било привилегия на аристократическото съсловие.

Българите, както и ромеите носели бради и мустаци, а косите им били дълги и падали свободно над раменете. Последното заслужава нарочно да се подчертае, тъй като дългите коси били считани за белег, че човек се е родил и живее свободен — затова през Средновековието (както и през Античността) се стрижели само робите. Подобно на ромеите средновековните българи се присмивали на мъжете от Западна Европа най-вече заради това, че облеклото им имало подчертано женски силует и предпочитали да навиват косите си на къдрици около челата. Смятали ги за лишени от „мъжественост“, тъй като бръснели гладко лицата си: според думите на Никита Хониат „бузите им били съвсем лишени от мъх и изглеждали като опустошена и неплодна земя“.

Женският костюм бил, разбира се, много по-изящен. Празничната дреха представлявала дълга ленена риза,

която покривала и глезените. Модната линия изисквала задължително силуетът на женския костюм да не под-сказва формите на тялото — това било под влияние на християнската религия, която считала женската красота за една от най-големите и най-страшни съблазни. Около шията женската дреха била набрана и украсена с разноцветна шевица. Ръкавите били тесни (също из-везани) и се закопчавали със сферични копчета. За разлика от мъжете жените не се препасвали. От запа-зените женски образи (по стенописи и миниатюри) ли-чи, че цветовете на женското облекло били много наси-тени и разнообразни. Жените от Търново носели на гла-вите си особен вид покривало, което се състояло от чел-на шевица, която отзад на темето се издигала високо нагоре и след това падала свободно на раменете. То-ва е т. нар. търновски „сокай“ (той се среща и на дру-ги места, в Македония например), първообразът на който специалистите дирят в търновското царско облек-ло. Намереният в столицата погребален инвентар сви-детелствува, че по-заможните жители на Търново ук-расявали главите си със сокай, в който били преплете-ни сърмени нишки.

Описанията на западните пътешественици (след XV в.) дават да се разбере, че средновековните българ-ки обичали много труфилата. Това се потвърждава и от находките в некрополите от XII—XIV в.: археоло-зите често намират огърлици от стъклени маниста, оц-ветени в златно, червено и синьо, а понякога и в пре-ливащи се цветове. Още по-голямо е разнообразието в гривните — там колоритът е още по-пъстр. Обе-ците и копчетата, които носели бедните българки, имат сравнително проста форма и са изработени от мед, бронз, желязо и оцветена стъклена маса. Общото впе-чатление от женския костюм през тази епоха е пъстро-тата в украсата и простата им кройка. Социалното по-ложение на индивида е подчертавано чрез качеството на материала и неговата изработка, в причудливите, а понякога и много скъпите детайли на декоративните елементи.

Облеклото на българската аристокрация (мъжко и женско) наподобявало византийската мода. Болярите шиели дрехите си от тъкани, внесени от Византия, За-падна Европа и Изтока: те били богато украсени със

злато, бисери, скъпоценни камъни и сърмена везба. В погребението на цар Калоян бяха открити 17 вида тъкани, някои от които са внесени чак от Китай.

Свидетелствата, с които разполагаме, представят облеклото на царя и аристокрацията едностранчиво — в запазените изображения те са винаги в официално облекло. Известно е също, че във Византия била разработена много сложна система от символи, сред които много важно място било отделено при тълкуването на цветовете. Те се делили на висши и нисши, като пурпурът и златото се считали за царски цветове — те били запазени единствено за царя и неговата фамилия, а който си позволявал да ги носи, подлежал на по-строгото преследване. Иерархията на тези цветове в низходяща линия изглеждала примерно така: дрехата, шапката и ботушите на севастократора били сини, на великия логотет — жълти, на протовестиария — зелени и т. н. съгласно стълбицата на ранговете. Тези скъпи платове били богато декорирани: преобладава свастиката (в дрехата на цар Калоян), двуглавите орли, пауните и др. Впрочем двуглави орли има изобразени даже върху ботушите на цар Иван Александър. Понякога, макар и откъслечно, можем да се досетим за модните тенденции на епохата: в началото на 40-те години на XIV в. брадата на цар Иван Александър е широка и равна, а десетина години по-късно тя е вече двурога, като на козел. По това време царят имал нова жена (еврейката) и няма нищо чудно, че се е постарал да бъде в крак с модата с надеждата, че ще изглежда по-привлекателен.

Напоследък един западен византинист си позволи сравнението да нарече средновековна България една „Византия в миниатюр“. Твърдението е, разбира се, пресилено, но то е близо до истината, когато се вгледаме в облеклото и външните знаци на властта у царя и българското болячество. Вероятно като противодействие на чуждия пример трябва да обясним съчиняването на легендата, записана от един сръбски книжовник през XVII в., която без съмнение има българска първооснова. В нея се разказва, че българският цар (!!!) Пресиан два пъти през годината (веднъж през лятото и втори път през зимата) събирал своите боляри на угощение. Тогава, продължава разказвачът, българ-

ският цар се обличал в дрехи, в които нямало нищо чуждо или другоземско: тези дрехи били изкусно и красиво ушити от местна вълна, лен, кожи и други материали. По този начин владетелят на българите убеждавал своите боляри да не пренебрегват дрехите, които виждали върху своя господар. Разказвачът твърди, че под влиянието на царския пример болярите започвали да се обличат в чуждоземни дрехи (но без злато и бисери) само при големи празници и при посрещането на чужди пратеници. Доколко примерът имал последователи през IX в. (когато е управлението на хан Пресиан), е трудно да се каже. Но през XII—XIV в. неговият пример ще е бил окончателно забравен и българските аристократи предпочитали да се обличат по византийската мода.

Особено пищен и изящен (според тогавашната мода, разбира се) бил женският аристократичен костюм. Преобладават златотъканите тъкани с богата декорация — например върху дрехата на Десислава (съпругата на севастократор Калоян) са извезани медалиони, в които са вписани лъвчета в хералдична поза. Безчет са бисерите, с които са обсипани парадните дрехи на българските принцеси Кера Тамара, Кераца и Десислава в една от миниатюрите на Лондонското Евангелие на цар Иван Александър. В декорацията на тъканите обикновено преобладават ромбовете и палметата.

Болярките пък се кичели с много скъпи начелници — целите от злато и скъпоценни камъни. Най-хубавият запазен екземпляр е изложен в Плевенския музей — цветът на благородния метал е стоплен от блясъка на 6 скъпоценни камъка в червен, син и зелен цвят. Болярките се кичели с обеци, наушници, пръстени, огърлици, гривни, медалиони — изработени от злато, скъпоценни камъни и емайл. Не разполагаме с данни за модната фризура на епохата — в запазените изображения косите на цариците, принцесите и болярките са скрити под диадеми, корони и венци. От едно друго изображение личи, че и тогава къдриците били спускани свободно до раменете, като откривали ушите. А жените от народа предпочитали да навиват косите си на дълги плитки.

Широко са използвали козметичните средства, въ-

преки че моралистите не ги препоръчвали; възхваляват се онези жени, които „нямали нужда от украшения и разкрасяващи средства“. Понякога се осъждат жените, които „се мажат с благовония, подправят лицето си посредством белило и като мажат бузите си, променят напълно цвета на своето лице“. Въпреки това разхубавящите средства били на почит, особено сред аристократките. Понякога археолозите попадат на остатъци от изящно изработени сандъчета, предназначението на които може да се свърже единствено с козметиката. Често се намират пенсети, остатъци от малки четки, гребени, игли за коса, шишенца и др. — това са все атрибути от козметичния реквизит. Археолозите изравят и дръжки от бронзови огледала, в които се оглеждали търновските болярки. Пак на Царевец се намират малки шишенца от венецианско стъкло, със следи от оловни пломби на гърлото — явно те са съдържали редки и скъпи парфюми. Все пак остава впечатлението, че през средновековието жените обръщали внимание повече на видимата, отколкото на невидимата част от облеклото — не случайно в приказките става дума за това, че царската дъщеря имала само две ризи,

Но това не било всичко. Като всеки столичен град Търново представлявал притегателно място за много чужденци. Жителите на българската столица често имали възможност да наблюдават с удивление тясно прилепналите дрехи на франките, белоснежните туники на ромеите, кафтаните, с които се обличали мъжете от Изтока, и дългите до петите антерии на местните евреи.

Имущественото неравенство се оглеждало най-вече на трапезата на средновековните българи. Масите на царя и аристокрацията се огъвали под тежестта на разнообразните и пикантни ястия, докато трапезата на бедните люде била повече от скромна. Впрочем през XII—XIV в. българските полета се засявали с пшеница, ръж, просо, ечемик, овес и др. От зеленчуците били познати зелето, марулята, ряпата, баклата, лещата, грахът, бобовите растения (без фасула), цвеклото, морковите, краставиците, т. е. всички съвременни култури, с изключение на онези, които по-късно били пренесени от Америка — като картофите, царевичата и доматиите например. В овощните градини растяли череши, ябълки, сливи, круши, дюли, бадеми, оре-

хи, лешници, праскови, ягоди, познати били пъпешите и дините. По селските мери пасяли многобройни стада от тънкорунни овце и породисти крави, а по балканските поляни често се срещали стада от кози. В селските, пък и в градските дворове, се отглеждали свине, пастици, гъски, кокошки, гълъби и др.

Важен източник за прехрана бил риболовът — не случайно в царските грамоти постоянно се говори за „рибни ловища“, които строго се охранявали. Особено прочути били „големите и тлъсти дунавски риби“, които според признанията на византийските автори рядко стигали до Цариград, но за сметка на това се ценяли изключително високо. Познавачите предпочитали рибата, която се ловяла в чистите води на Охридското езеро. През XI в. архиепископ Теофилакт Охридски често (и, изглежда, с голям успех) ползувал този деликатес, за да поддържа връзките си с цариградските велможи. Заедно с всяко свое писмо той изпращал известно количество риба на влиятелните си приятели във византийската столица — понякога тези пратки наброявали 200 парчета.

Ловяли рибата с мрежи (те са изобразени често по стенописи и миниатюри), със сакове и въдици. В помалките реки (като Янтра например) ще е имало големи риби, след като археолозите откриват доста големи рибарски кукички. Зимно време размътвали замръзналата вода и задушената риба излизала на повърхността. В житието на Ромил Видински (от XIV в.) този начин за ловене на риба се приписва като откритие на светеца, но той е известен от най-древни времена.

От костния материал, намерен в двореца на българските царе, личи, че ловът на диви животни (елени, глигани, сърни и др.) бил важен източник на храна. Напоследък археологическите данни освидетелствуваха една малко неочаквана картина: често в сметните ями около бедните жилища се намират кости от диви животни. Това подсказва, че въпреки строгите разпоредби, които забранявали лова, по един или друг начин простолудието успявало да си набави този вид храна. Не става дума за браконьерство, тъй като костни остатъци от елени, глигани и сърни се откриват в изобилие в бедняшките квартали на столицата Търново — т. е. ло-

вът ще е бил постоянен източник за храна на обикновените хора.

Известно е, че в нашите земи лозата била широко застъпена (в изворите често се говори за „лозя, натежали от плод“), а българите винаги се славели с производството на мед: той се съхранявал в кожени мехове и бил измежду най-прочутите стоки, които експортирали българите. За съществуването на специална длъжност „пчелар царски“ съобщава Брашовският миней.

Това разнообразие от храни и напитки много рядко се появявало върху трапезата на обикновения народ. Изворите дават да се разбере, че през средновековието се явяло малко: веднъж, най-много два пъти на ден. Бедните българи се хранели само веднъж, като основната им храна бил хлябът: правели го толкова голям (колкото воденичен камък), че един хляб бил достатъчен за десет яки мъже да се нахранят до насита. Имало, разбира се, изключения: през XI в. Теофилакт Охридски разказва за един прочут лакомник сред българите, който „изяждал осем големи хляба, какъвто имат обичай да правят българите, а друг път изяждал цял овен и пак усещал глад“.

Разбира се, белият пшеничен хляб не бил чест гостенин на бедняшката трапеза. В повечето случаи простите хора приготвявали хляба си от ръж и просо, като го смесвали с трици, а понякога и с жельди. Византийският историк Георги Акрополит говори с презрение за „селяни, охранени с ечемичен хляб и трици, знаещи само да крещят“. С далеч повече подробности изобилствува разказът на Григорий Антиох: хлябът на бедните българи се „правел от трици или от просо, и то полуопечен, тъй като малко е стоял в огъня“. Според твърденията му той бил „покрит със сажди и пълен с прах“. Като признава, че не друго, а тъкмо хлябът представлявал „украсата между другите храни“ на българската трапеза, той го намира същевременно „недобре омесен и опечен... и начумерен под покроба на саждите“. По външния си вид бедняшкият хляб „приличал на погребална трапеза“, на която всичко изглеждало „тъжно, печално и помрачено от нерадостна обстановка“. Този хляб изобщо „не може да се яде, пълен е с цели класове, люспи и плява и изглежда сух и твърд като камък“ — оплаква се византийският аристо-

крат. За изнежения му вкус той изглеждал „прост и недоброкачествен, изтръгвал небцето и измъчвал езика, а при преглъщане остъргвал гърлото като грапав камък“. След това можем да прочетем оплакванията, че този хляб „често засяда в гърлото на онзи, който го яде, и тогава изглежда, сякаш очите му са изскочили и излезли от собственото си място“. Изобщо, заключава Григорий Антиох, този „прекрасен хляб“ му изглеждал като „камък на преткновението и скада на съблазънта, поради което сме огорчени от самия живот“.

Не случайно подбрахме този дълъг цитат от съчинението на византийския ритор: думите му свидетелствуват най-добре как изглеждала основната храна на българите през XII—XIV в. Но част от твърденията му изглеждат пресилени, тъй като друг византийски автор (от XIV в.) с удоволствие си припомня „сладкия и приятен на вкус „овален в пепел хляб“ — вероятно става дума за т. нар. „погачи“, с които българите гощавали западните пътешественици, преминали през нашите земи след XV в.

Обикновено всяка домакиня сама приготвявала хляба на семейството, и то за десетина дни напред. Но в някои градове картината изглеждала различна. Наскоро по северозападния склон на Царевец се откриха останки от голяма пещ (с диаметър на гърлото 1,10 м), значително количество овъглено жито и няколко хромела за смилане на брашно. Явно става дума за съществуването на обществена фурна, от която си купували хляба част от жителите на столицата. Впрочем има археологически данни за съществуването на още едно подобно съоръжение (пак на Царевец), без да броят дворецовата фурна, където бил приготвяван хлябът на царското семейство.

Менюто на бедните хора било разнообразявано от булгура и варивата, а вечер ядали обикновено овоци и зеленчуци. Ако имали месо (което се случвало рядко), предпочитали го „жарено“, „печено“ и „пърлено“. В изворите се говори за приготвяването на пъстърма като рядък деликатес. Едно от най-предпочитаните блюда било „риба, опечена в хляб“, но обикновено рибата се консумирала „пряносолена“. Има сведения, че във вътрешността на страната се внасяла „солена морска и блатна риба“ — последната имала този недостатък,

че „миришела на тиня“. И още един парадокс, който постоянно предизвиквал учудването на ромеите: в средновековна България рибата се оценявала много по-евтино, отколкото месото, за разлика от Византия. Впрочем и днес в Гърция рибата е по-скъпа от месото.

Понякога домакинята сготвяла „някаква гостбица“ или „вариво“, а през гладните години бедняците преживявали с „малко ръжица“, която варяли във вода. В Софийско (през XII в.) направо на безценица се продавали „цели ведра мляко“ — за отбелязване е, че овчето мляко се ценяло повече от кравето. От млякото приготвявали масло, но го предпочитали не толкова за ядене, колкото да мажат с него оръжието и бойните доспехи. От млякото приготвявали сирене (смесвали овчето и кравето мляко), което консумирали „прясно и невтвърдено“. Произвеждало се и козе сирене, но то „миришело на пръч и с лошия си дъх измъчвало обонянието“. През XII в. в Тракия ще е имало прочути майстори на сирене, щом като гръцкият митрополит на Пловдив отбелязва „различните видове сирена като най-скъп подарък, които един императорски служител може да изпрати в столицата“.

Тази „благодатна земя“, която според старобългарския писател Константин Костенечки „давала винаги обилна храна и голямо множество от всичко плодосно“, явно не била щедра към бедняците. Най-често те се хранели с хляб и т. нар. „злак“ (т. е. „зеленина“ или иначе казано диви зеленчуци). Ивайло например, когато „пасял свине срещу заплащане, се хранел само с хляб и диви зеленчуци“. Тези треви се подправяли със сол и кисел сок, друг път бедните ядвали „слатунак и тревни корени“, а понякога „малко хляб и накисната леща“. Вероятно тази оскъдица е причината, която кара преписвачите на книги да редят прочувствени молитви за опрощаване на греховете на онези, които навреме се сетили да им донесат „малко благинка за ядене“ или пък „мек хляб и яйца да се нахраня до насита“. С една дума, през тази епоха бедните българи употребявали почти изключително растителна храна, за което съдим и от язвителните забележки на византийските историци, които говорят, че те „постоянно воняли на лук и чесън“. Впрочем чесънът се употребявал и от аристократите, но не толкова като подправка, колкото

за лекарство против преяждане: „разтворен с други горчиви билки той прочиствал стомаха“.

А бедните подслаждали сухите си зальци със студена вода. Между впрочем през средните векове изворната вода (освен думата „извор“ се среща и терминът „око“, вероятно заради това, че бедните хора могли да съзрат собствения си образ единствено в бистрите му води) се предпочитали пред кладенчовата. Считало се, че дъното на кладенеца (средновековните българи го назовавали „студенец“) се намирал по-близо до земната бездна и следователно до морето. Тази била причината кладенчовата вода да се смята за по-тежка, по-солена и неприятна за пиене.

Вино в бедняшкия дом рядко можело да се намери. Ако все пак се случвало подобно нещо, виното изглеждало „противно, неприкипяло и мътно на вид, неприятно на мирис и тръпчиво на вкус“. Забележката е на Григорий Антоих, който се оплаква постоянно от „киселото и отвратително вино“ на българите, което „нямало хубав дъх“. Вероятно причината била в лошото му съхраняване, за което през следващите столетия съобщават западноевропейските пътешественици. Виното се запазвало най-добре (според тогавашната технология) в големи глинени делви, които се заравяли дълбоко в земята. Кръстоносците, които преминавали през българските земи понякога имали щастието да открият подобни дели и оценяват по достойнство това „силно вино, издънка от миризлива лоза“. А обикновено българите държали виното в кожени мехове и бъчви. Впрочем войнишкият вкус не бил много придирчив — през 1366 г. ковчежникът на Амедео Савойски заплатил цели 9 златни флоринта за „известно количество развалено вино“, което ще е било предназначено за непретенциозните стомаси на обикновените войни. Известно е, че през средновековието виното влизало в задължителното меню на войската. А летописците на кръстоносните походи се оплакват, че при преминаването им през България „войската започнала да слабее поради липса на вино“. Същевременно то било препоръчвано и от лекарите „заради телесни болки“.

С далеч по-добри спомени от охридското вино останал архиепископ Теофилакт, който го назовава „благословено“. Въпреки че го намира „кисело и стипчиво

на вкус“, признатият познавач го определя като „твърде тънко“.

Постоянната оскъдица в бедняшкия дом личи от страниците на апокрифната книжница, където най-често се препоръчва „да се дава лъб на гладния“ и строго се осъждат богатите, защото „притискат бедните и бидейки в състояние да нахранят гладния, уморяват го от глад“. В друго апокрифно съчинение (книгата на Енох) рогът на изобилието е представен във вид на два извора, единият от които „пуска мед, мляко, елей и вино“.

В едно слово на Йоан Златоуст (преведено на старобългарски някъде през XIII—XIV в.) темата за бедността се коментира изключително във връзка с „удоволствия, свързани с яденето“. Не случайно били преведени думите на прочутия проповедник, че тъкмо яденето „било първата мисъл, която идвала в главата на бедняка“. В този смисъл трябва да оценим справедливо бележката на Григорий Антоих — „сред българите не ядохме сибаритски ястия“ — в случая под „българи“ трябва да разбираме бедните жители на София. В заключение ще цитираме думите на един известен византийски автор, който с високомерие бележи, че беднякът „оставал разnogлед, ако му се случи да види на трапезата си едновременно хляб и вино, бакла, сирене и плодове“.

Това, което не било позволено на нищия народ, царят и аристокрацията имали в изобилие. В книгите често се изписва максимата, че „на трапезата на бедните имало чиста и добра наслада, а на богатите погнуса и сквернене“, но припомнянето ѝ пред народа изглеждало като фалшиво лицемерие. Защото богатите имали на трапезата си винаги „всичко онова, което е измислено за приятно прекарване на времето“. Често на аристократите се препоръчва въздържание, придружено от забележката, че е достатъчно да се яде само два пъти на ден. Тези „напътствия“ подсилват подозрението, че в богатите домове се ядяло често и изобилно. Средновековните сборници (със смесено съдържание) са пълни с рецепти за отслабване и диети — нещо много показателно за режима на хранене на болярското съсловие. Пак там могат да се прочетат следните съвети: „да се взема само толкова от храната, колкото

човек да се засити, без да се отдава на излишества и да товари тялото си с бreme, което не е в състояние да понесе“. На старобългарски са преведени и някои съвети на прочутия лекар на античността Гален, който между другото препоръчва на богатите: „през пролетта да се яде топъл зеленчук и да се избягва пресищането с риба, топло вино и късно вечеряне“. Ще припомним и пожеланията на Кекавмен (разбира се, те се отнасят изключително до задоволеното съсловие): „яж колкото си гладен, отбягвай пиршествата и късните гошавки. Не претоварвай стомаха си с много храни. Ако си преял, погладувай“.

За болярското съсловие сутрешната закуска представлявала най-солидното ядене: тя се състояла от няколко блюда, обезателно горещи. При археологическите разкопки понякога излизат фрагменти от специални глинени съдове с двойни дъна. Долната им част се пълнела с жарава — по този начин ястията се поднасяли винаги горещи, даже и ако са престояли известно време на трапезата. Широко били използвани подправките — авторите на апокрифи често въздишат при мисълта за „горещите ястия с благовонен дъх“, които се поднасяли само на господарската трапеза. Задължителните правила препоръчвали гореща баня преди ядене, а за признак на лош вкус се смятало да се яде на непокрита маса и да се пие вино в малки чаши. За това как изглеждала една болярска гошавка можем да съдим от разказа на хрониста на IV кръстоносен поход Анри Валансиен, който описва сватбата на деспот Алексей Слав с незаконната дъщеря на латинския император Анри. Летописецът се удивлява на продължителния пир (той продължил цяла седмица), на който имало „голямо изобилие от блага, каквото може да се пожелае за задоволяване на хората, и те като че ли се черпаха от извор, откъдето извираха“.

Напоследък археолозите попаднаха на прибори за ядене: от Никопол например произхожда един сребърен сервиз, а върху два от приборите има надпис „Балинова лъжица“. Подобни находки се срещат и по други места. Не случайно изворите бележат, че богатият човек се разпознавал преди всичко „по златните и сребърни съдове“. Все още археолозите не са открили вилицы, макар двузъбата вилица да била позната във Ви-

зантия още през XI в. — тя се среща и по миниатюрите. Впоследствие двузъбата вилица проникнала във Венеция и от там в Западна Европа. Липсата на подобни находки от културния пласт за XII—XIV в. подсказва, че не само в бедняшкия дом, но и в болярски-те замъци се явяло предимно с ръце.

В южното крило на търновския дворец се разкриха сервизни помещения, в които със сигурност се е помещавала дворцовата кухня — свидетелство за това са трите кухненски пещи. Големите им размери дават да се разбере, че върху тях се е приготвяло голямо количество храна. Най-изисканите ястия се поднасяли, разбира се, на царската трапеза, където „всичко сияело в празничен блясък“. На големи празници се изваждали златни и сребърни съдове — част от тях цар Асен взел като плячка през 1190 г. при поражението на император Исак Ангел в Тревненския балкан. Тези съдове били употребявани само в изключителни случаи и се изваждали по-скоро за показ, отколкото за употребление. Хлябът, който се поднасял на царската трапеза, не приличал на бедняшкия (той бил пшеничен), а виното се разливало по високите чаши „ароматно и искрящо, приятно на вид и на вкус“.

Наличните данни свидетелствуват, че най-малката (а същевременно и най-жизнената) обществена единица в средновековна България било семейството. Обикновено то се състояло от представителите на две, най-много на три поколения: бащи и деца, а понякога и внуци. За съжаление липсват конкретни сведения с помощта на които можем да пресметнем точния брой на членовете на едно семейство. За градовете приблизителните данни сочат цифрата от десетина човека. До тази „контролна бройка“ стигна например археоложката Я. Николова, която изчислява житните запаси на едно семейство, чиято земянка се намирала в подножието на хълма „Момина крепост“ при Търново. Ямата, в която се съхранявали житните запаси на семейството, има вместимост от 5,65 м³. При база 700 кг в кубически метър тази зърнохранилница е побираща приблизително 4 т зърно, по-точно 3959 кг. Разпределено по дни и съобразено с един нормален режим на ядене, това жито би могло да изхрани семейство от 10—12 човека. Ще отбележим, че през тази епоха хлебният

порцион на един ромей се изчислява между 325 и 650 г. на ден. За средновековните българи тези цифри трябва да се умножат два, дори и три пъти. В случая Я. Николова приема, че годишната дажба на един член от семейството, което обитавало землянката под хълма „Момина крепост“, била около 300 кг зърно, следователно запасите на житната яма са разчетени за около 10—12 човека. В тези пресмятания обаче има голяма доза вероятност: Първо, защото житният порцион е отчетен със съвременна мярка и, второ, заради „идеалния“ вариант — та нали ямата би могла да остане и наполовина празна.

В селата житните ями (те се наричали „рупи“) се срещат често, понякога вкопани в самите землянки. Диаметърът им се колебае между 0,9—1,50 м, а дълбочината между 0,5—1,20 м. Че в тях са се съхранявали житните запаси на обитателите на землянката, няма никакво съмнение: за това свидетелствуват намерените в ямите овъглени житни зърна и предварителното опалване на стените. Понякога археолозите намират и следи от колчета около ямите, което подсказва, че зърнохранилниците имали специални покрития, които ги предпазвали от дъжда. Най-големите ями имат вместимост около 3,1 м³ и побирали около 2 200 кг зърно, а най-малките около един тон. Ако приемем направените по-горе разчети, излиза, че в тези ями се съхранявали припасите на семейства, наброяващи респективно 7 и 4 човека.

В историографията е утвърдено становището, че през средновековието селските семейства били по-малобройни отколкото градските, което се потвърждава и в българските условия. За Западна Европа например се изчислява, че селските семейства наброявали средно между 4 и 6 човека. С този коефициент пресмятат числеността на селските домакинства във Франция през XIV в. Приблизително същата ще е била картината и в българското село, макар да не е изключено съществуването и на по-големи семейства. В изворите, които касаят нашите земи, са отбелязани семейства, в които съжителствуват няколко братя заедно със жените и децата си, а в други случаи омъжените синове са под общ покрив (т. е. в едно домакинство) със своя баща. Например в село Радоливо (XIV в.) са записа-

ни 2 домакинства, в които съжителствуват едновременно 3 семейства. При други 5 парички семейства домо-владиката съжителствува заедно със своите зетьове или женени синове. А в други 4 семейства на отроци живеят заедно бащи, женени синове и зетьове. Но това, изглежда, е по-скоро изключение, тъй като в повечето случаи синовете се отделяли от родителите си, след като встъпили в брак, т. е. създавали ново домакинство.

За разлика от селото градските семейства по правило били по-многобройни. Тази констатация се налага предвид специфичния начин на производство в градовете, където преобладавал занаятчийският труд — и той изисквал задължително повече работна ръка. Не бива да пропускаме и обстоятелството, че по традиция калфите и чираците се числяли към семейството на майстора. От друга страна, синовете на занаятчиите много трудно се сдобивали със собствена работилница, което ги принуждавало да съжителствуват с родителите си и след задомяването си. На тази база изследователите пресмятат числеността на градските семейства в Западна Европа някъде между 7 и 8 човека. Този коефициент отговаря на приетата „контролна бройка“ за числеността на градските семейства в столицата Търново, която може би трябва да бъде занижена някъде между 8 и 10 човека.

Разполагаме с точни сведения за числеността на аристократическите фамилии. За разлика от бедния народ царят и болярите не се страхували от мисълта за утрешния ден и от грижата за изхранването на излишните гърла — тъкмо в тези семейства поговорката, че децата са толкова, „колкото бог даде“, ще е била в пълна сила. Но въпреки своето материално и обществено благополучие тези семейства рядко надхвърляли десетина човека. Така например цар Иван Асен II имал (наистина от три съпруги) 6 дъщери и 2 сина — в това число не включваме децата му, починали в младенческа възраст. Едно столетие по-късно семейството на цар Иван Александър (той пък имал две съпруги) наброявало 5 сина и 4 дъщери. Същата приблизителна цифра трябва да приемем и за броя на болярските семейства, макар за това за липсват всякакви данни. Прави впечатление обаче едно обстоятелство: някои

аристократични фамилии са записани в историята ни чрез имената на неколцина братя. Например в края на XIII в. цялата подбалканска област била в ръцете на трима братя — Смилец, Войсил и Радослав. На членовете на това семейство не може да се отрече чувството за родова принадлежност и солидарност. Само че те го разбирали превратно и го проявявали само тогава, когато ставало дума за правата им върху търновския престол. Половин столетие по-късно други трима братя — Балик, Теодор и Добротица — създали цяла епоха в българския североизток. Членовете на това „дружно“ семейство (те били издънка на Тертериевия род) за кратко време се сдобили с толкова мощ, че успели да създадат собствено княжество със столица Карвуна.

Суровият феодален режим, както и несигурното положение на бедните хора, предопределяли голямата роля на семейството в обществените отношения — за зависимите люде то представлявало единствената сигурна опора. А аристократичният произход, богатството и семейните връзки са били гаранцията за просперитета на болярското съсловие.

Женените синове рядко се отделяли от родителите си главно поради две причини: ранната възраст, при която встъпвали в брак, и късното придобиване на имуществена правоспособност — законът я определя някъде към 24—25 години. От друга страна, промяната в социално-правния статут на главата на семейството (примерно изпадането му в парикия или отрочество) означавало автоматически същото за неговите синове и внуци — това от своя страна засилвало чувството за солидарност вътре в семейството. Юридическите документи на епохата свидетелствуват за изключителните права на домовладиката — стигало се даже дотам, че той имал право да продава в робство собствените си деца. При евентуална смърт на главата на семейството правомощията му се прехвърляли върху неговата съпруга. През XII в. е записан един много характерен случай: вдовицата Добрана (като глава на семейство) „харизала“ детето си на попа. В случая не става дума за подаряване на дете в полза на църква или манастир (нещо обичайно за епохата), а за най-обикновена сделка: в замяна Добрана получила от попа една нива, 7 лакти памучно и 5 лакти ленено платно и 3 крини

пшеница. Документът е по-всяка вероятност от епохата на византийското владичество, но по-късно записаният случай ще се е превърнал в практика. През XIV в. например цели фамилии били жертвувани в полза на манастирите — такъв е случаят с „поп Тудор и децата му“, записан в Рилския хрисовул на цар Иван Шишман.

В ранна възраст децата тръгвали на училище. В изворите не се посочват изрично годините, когато децата започвали „книжно учение“. Най-често там е отбелязано, че отрочето било „дадено на учител“ още от „млади години“. В други случаи нещата са още по-неопределени: родителите прашали детето си на училище, когато „поотраснело“ или пък когато „станело на години за книжно учение“ — следователно тези години били точно фиксирани. Само в два случая тази възраст е точно посочена. Патриарх Евтимий отбелязва (в простанното житие на св. Филотея), че „преподобната“ била дадена да изучава свещените книги, щом навършила 6 години“. Но този пасаж ще е зает буквално от гръцкия оригинал, тъй като Филотея е учила в гръцко училище, а във Византия децата се прашали при „дидаскала“ на 6-годишна възраст. В средновековна България възрастта била друга, за което съдим от откритото наскоро житие на Козма Зографски (+ 1423 г.), в което се съобщава следното: „когато стана отроче на 7-годишна възраст, дадох го да научи четмо и писмо първо на природния свой български език“. От това сведение може да се заключи, че поне през втората половина на XIV в. в българските училища децата постъпвали на 7-годишна възраст. Обикновено родителите имали решаващата дума, дали детето ще бъде пратено на „оучител“, или ще помага в къщната или земеделската работа. Колкото едно семейство било по-бедно, толкова по-малка била възможността детето да постъпи на училище. С една дума, през XII—XIV в. образованието оставало привилегия за заможните съсловия от българското общество. Не случайно изворите отбелязват, че всички известни старобългарски книжовници произхождали от „прочути и славни родители“.

През XII—XIV в. училищата били главно два ви-

да: църковни и манастирски. В житието на Ромил Видински се съобщава, че бъдещият светец бил даден на „някакъв учител“, когато станал на „подходяща възраст“ — от сведението може да се заключи, че този учител е нямаг духовен сан и е преподавал по всяка вероятност в частно училище. В прицърковните училища децата били обучавани в начална грамотност от енорийските свещеници: десетото правило на VII вселенски събор постановява изрично, че свещениците са длъжни да учат децата, „понеже за това са получили свещеничеството“. Разбира се, не всички църкви били едновременно и училища — големият брой на църквите в столицата Търново подсеща, че само към някои от храмовете били разкрити училища.

Трудно е да се каже как са изглеждали училищата, в които болярите предпочитали да изпращат своите деца. Но ако съдим от византийския пример, изглежда, че и българските аристократи са предпочитали домашни учители, а изкуството да се скача, да се стреля с лък и да се ловува е заемало съществено място при възпитанието на техните деца. Има данни за съществуването на специално училище, в което се обучавали децата от царското семейство. За съществуването на такова „придворно“ училище съобщава византийската стихотворна хроника на Ефрем. В нея е записано любопитното сведение, че след насилствената смърт на цар Калоян малолетният наследник на българския престол Иван Асен II побягнал при скитите (т. е. при куманите), заедно със своя възпитател, т. е. учител.

На постъпилите в училището деца се раздавали специални дъсчици, наречени „пинакида“ (от гръцкото „пинкас“ = плоча), върху които били изписани буквите на азбуката. Малките ученици трябвало да ги наизустяват в последователен и обратен ред с помощта на т. нар. „акростих“ — т. е. имената на отделните букви били произнасяни в стихотворна форма и звучали така: „аз“, „буки“, „веди“, „глаголи“, „добром“ и т. н. Заучавали ги хорowo, което ще е създавало неописуем шум в училищните помещения. Едновременно с четенето вървяло и обучението по писане: малките ученици пишели с помощта на специални писала (те излизат често при археологическите разкопки на църкви и манастири), които се правели от кост, бронз, а най-чес-

то от желязо. Единият край на писалото бил заострен — с него пишели буквите, след като покривали обратната страна на пицакидата с тънък слой въськ. Другият край на писалото имал формата на лопатка — с нейна помощ били „изтривани“ издрасканите върху въська писмена.

Обучението по четене вървяло изключително трудно. При сричането отначало изговаряли имената на буквите, след това отделните срички и едва накрая цялата дума — все хорово. Например думата „боже“ питомците от средновековните училища четяли и произнасяли по следния начин: буки, он = БО; живети, естъ = ЖЕ и едва накрая БОЖЕ. През втората половина на XIV в. била въведена реформата, която препоръчвала фонетичния принцип при произнасянето на буквите: не „аз“ а „а“, не „буки“, а „б“ и т. н. Осъществяването на тази реформа се свързва с името на патриарх Евтимий и осъществяването ѝ ще е започнало за пръв път в търновските училища. Не е необходимо да се изтъкват нашироко преимуществата на новата система — фонетичният принцип бил много по-ефикасен от стария метод и възможностите за обучение нараствали многократно. Според уверенията на Константин Костенечки (един от верните последователи на патриарх Евтимий) новата система откривала такива възможности, че само след година време децата не само се научавали да четат, но били в състояние да разпознават канонически верните текстове.

След това учениците изучавали съкращенията (думата боже например съкратено се изписвала така БЖ) и лигатурите, т. е. слятото изписване на буквите. Църковните книги, които били използвани при обучението, били Псалтирът и Часословът — наизустяването им представлявало крайна цел при обучението на малките ученици. Задължително било това да става с помощта на въпроси и отговори и тълкуване на отделните места. Както поучава Константин Костенечки, „който изучава Псалтира, се нуждае от тълкувател“. Накрая децата били длъжни да заучат (също наизуст) по-важните молитви и стихирни.

Важно място при началото обучение било отделяно на писането. „Първото писане“ задължавало учениците да не грешат при изписването на отделните букви

и думи и да поставят на място придиханията, ударенията и препинателните знаци — при тях Евтимий се придържал изцяло към гръцките образци. Впрочем през средновековието думите се изписвали слято, а препинателните знаци (точки и запетаи) служели по-скоро за украсяване на текста и предпочитали да ги изписват над редовете. Ако все пак точката се среща в текстовете, това ни най-малко не означава край на изречението — всичко зависело от вкусовете на преписвача. Много се държало на краснописа — изкуското изписване на буквите се смятало едва ли не за „божа дарба“, ценяло се високо, а майсторите на изящно оформените ръкописи носели гордото прозвище „краснописец“ и „доброписец“. Константин Костенечки с право негодува срещу онези учители, които пренебрегвали краснописа и по този начин не възпитавали у своите питомци вкус към естетическо съвършенство.

С това завършвал първият цикъл на обучението (ВЪ НАЧАЛІ ОУЧЕНІА, „началото на обучението“), който продължавал приблизително три години.

Главната задача на учителя се състояла в това да изведе учениците си по пътя „от човешкото към божественото“ познание, а „не щедро да раздава учителската си похвала“. С други думи, упоритостта и заляганята на учителя били измежду качествата, които се ценяли най-високо. Тази максима останала в сила до Възраждането ни — даже и през XIX в. за най-добър учител се смятал онзи, който „най-много бие“, т. е. най-много заляга за обучението и възпитанието на питомците си.

Същевременно изискванията към средновековния учител били големи — най-вече когато ставало дума за неговите знания и опит. Не случайно Константин Костенечки настоява, че „само старите трябва да обучават децата, започвайки първо да им обясняват“. Едно доказателство за авторитета на учителската професия се съдържа в една друга реплика на Константин Костенечки: „много по-голяма е опасността от учителя при обучаването на децата, отколкото от книгоописанието“. В това наставление се съдържа много истина, тъй като учителят оформял светогледа на своите ученици и произнесените от него „истини“ имали такова въздействие, че никаква книга (даже тя да е пълна с „ере-

тически заблуди“) не била в състояние да го отклони от правия път. Впрочем никак не е случайно, че всички известни книжовни строители през XII—XIV в. се подвизавали в учителското поприще. А знаменитият Евтимий бил прославен и заради това, че бил „велик учител, който назидаваше и държеше твърдо както трябва в началото на учението“, т. е. той стигнал свършенството на тази трудна професия.

В последно време си пробива път твърдението, че с името на патриарх Евтимий трябва да се свърже въвеждането на взаимоучителната метода в българското училище — както е известно, този метод препоръчва по-големите и по-напредналите ученици да подпомагат учителя при обучението на по-малките. Но това становище не се подкрепя от свидетелствата на първоизворите. Там наистина става дума, че един или друг прочут светец на млади години „надминал и надраснал всички, които се учеха от него“, но никъде не се споменава, че тези толкова даровити деца са подпомагали своите учители при обучението на останалите ученици.

Материални следи от средновековния метод на преподаване личат и до днес върху колоните на църквата „Св. Петър и Павел“ и „Св. 40 мъченици“ в Търново. Върху една от колоните на църквата „Св. Петър и Павел“ са изписани буквите $\bar{A}$, $\bar{B}$, $\bar{G}$, $\bar{D}$, $\bar{E}$ с титли, т. е. с чертици отгоре. Височината на буквите върху колоната е 85 см от подовото ниво, което дава да се разбере, че с тяхна помощ децата от това църковно училище са изучавали цифрите от 1 до 5. През средновековието арабските цифри не били познати, а всяка буква от азбуката имала определена цифрова стойност, което се означавало с помощта на специален знак (титла), който се поставял над съответната буква. Така например буквата А с титла ($\bar{A}$) има цифровата стойност 1; буквата, В пак с титла ($\bar{B}$) — цифрова стойност 2; буквата Г — 3, буквата Д — 4, буквата Е — 5 и т. н. Следователно колоната в църквата „Св. Петър и Павел“ ще е имала ролята на „черна дъска“ и от записаните там цифри учениците се докосвали за пръв път до тайните на математиката. Вероятно тогава им е било внушавано и магическото значение, което било придавано на

някои числа през средновековната епоха: например на „свещената седмица“. В едно от словата на Григорий Богослов (преведено на старобългарски) се разсъждава на тази тема и се заключава, че цифрата 7 представлява завършека на всичко, даже и на света. Седмицата имала и друго необикновено свойство — тя единствена в рамките на десетицата не можела да се събере с равна на нея друга част, нито пък била производна или умножаема на други числа. Седмицата била смятана за „идеално“ число, тъй като обединявала хоризонталното деление на вселената и не се побираща в представата за т. нар. четириъгълно деление.

От по-друг характер се преценявало магическото деление на числото 9. Всички тюркски народи го считали за „знак на възраждането, на възобновлението“. Впрочем магията на „тройната тройка“ била позната още на древните индуси и елини. Според римския историк Плиний нечетните числа (следователно и тройката): били „силни във всичко“. В народната ни памет „трикратността“ има вековни традиции и не случайно е приета като модел при разработването на различни сюжети, както във фолклора, така и в апокрифната книжнина. А в обредната практика особено място заема числото 40 — чрез него непрекъснато се подчертава връзката със задгробния свят, например душата на умрелия „напуска“ тялото на четиридесетия ден.

Върху колоните на църквата „Св. 40 мъченици“ са издраскани множество триъгълници, ромбове, квадрати и други геометрични фигури. Може би се касае пак за „нагледен материал“, с помощта на който учениците от това прицърковно училище се запознавали с основите на геометрията. Възможно е този материал да е бил предназначен за онези, които се посвещавали в зидарския занаят — през средновековието представителите на тази професия пазели ревниво професионалните си тайни. Може би по повод на тези геометрични фигури учениците да са чули за пръв път страшната тайна за трите кита, които поддържали земния шар, макар тайната за кълбовидността на земята да била известна на просветените умове на средновековната епоха, тъй като още през IX в. я коментира Йоан Екзарх. А през XIV в. в т. нар. Бдински сборник е поместено „Слово за светите места“, където без сянка от колебание се

твърди, че „пъпът на земята се намира по средата на ерусалимската църква, посветена на Исус Христос“.

Иначе на учениците се втълпявало „нито за час да не изпускат книгата от ръцете си“, „с трезвост и внимание да се упражняват и да залягат на учението“ и „да се подчиняват на учителя, както е пристойно“. На учителите пък се препоръчвало „да не наказват децата с пръчка, а с думи“.

През свободното си време децата се „отдавали на обичайните си детски игри“. В наивно съчинения апокрифен разказ „Детство Исусово“ младенецът е представен като същински хлапак, който често „прескача оградите“ и си „прави птичета от кал“. Авторът явно е имал предвид обичайните детски игри през средновековието — археолозите намират на Царевец подобни глинени фигури, на конче например. А под Патриаршията излезе една много интересна находка: малка питка от кал, поставена в глинена тавичка, със следи от детски пръстчета. Пожарът, който е обхванал съседната сграда, просто е изпекъл находката — така са се запазили и отпечатъците от детската ръка. Впрочем находката малко наподобява детска игра, тъй като археолозите я свързват с обсадата на Търново през лятото на 1393 г., т. е. питката от кал, която малкото момиче замесило в глинената тавичка, прибавя още един трагичен щрих към глада, който измъчвал жителите на българската столица през съдбоносната 1393 г.

В културният пласт от XII—XIV в. археолозите често попадат на топчета от изпечена глина (с диаметър до 2 см). Те са със старателно загладена повърхност, а някои са покрити и с глазура — с тях децата ще са играели на „лимки“. Понякога се намират и дъна на глинени съдове, внимателно огладени по периферията и с дупка по средата. Явно става дума за колела на детски колички — върху някои личат радиални линии, които имитират спиците на колелото. На Царевец археолозите попаднаха и на „главината“, която се промушвала през средата на колелото — тя също е от глина.

Много често се изравят и т. нар. „ашици“ (или „астрагали“, т. е. кокалчета от агнешки крачета — те намирали постоянно място в детските игри. От стените на счупените глинени съдове децата оглаждали малки пар-

чета и правели от тях „литки“, които използвали в своите игри — с тях най-често момичетата играели на „дама“. Пак на Царевец се откриват прешленчета за вретено (в миниатюрни размери), които досущ наподобяват истинските — с тяхна помощ малките момиченца отрано усвоявали едно чисто женско занимание. Понякога се изравят и глинени дрънкулки: те се състоят от една куха сфера, във вътрешността на която се поставяли глинени топчета, които издават приятен звук — някои дрънкулки имат малки дупки и са оцветени в различни нюанси. Приемат ги за „бебешки дрънкулки“, но не е изключено да им се радвали и по-големите деца.

Един старобългарски книжовник описва една предпочитана лудория на малките деца: те имали навика да надуват волски и свински мехури и да ги пукат с оглушителен шум зад гърба на възрастните, като ги вцепенявали от страх. А през зимата любимото занимание било пързаянето с кокалени кънки. Правели ги от подбедрениците на коня, като продупчвали краищата на кокалите с нагорещено желязо. През дупките промушвали въженца или кожени ремъчки, с чиято помощ кънките се прихващали здраво към краката. Такива кокалени кънки бяха открити от археоложката М. Станчева в средновековния пласт при София. Впрочем до средата на XX в. тези кокалени кънки бяха много популярни (най-вече по селата) и с тяхна помощ някои всепризнати майстори правеха сложни и красиви пируети.

През първия цикъл на обучение преминавали повечето от децата на търговците и занаятчиите в столицата Търново и някои други градове. Различните текстове, издраскани с тънко острие върху керамичен и строителен материал, свидетелствуват, че началната грамотност била доста разпространена по градовете: подписвали се грънчари, зидари, каменоделци, медникари, тъкачи и др. Понякога това са монограми, в други случаи цели имена, начални думи на някоя молитва, а понякога цели заклинания и текстове. Тези писмена са от хора, които не само добре са познавали буквите, но са можели свободно да четат и пишат — тази грамотност те са могли да добият само в прицърковните училища. Прави впечатление и един друг многозначителен факт —

сред многобройните подписи от столицата Търново (те са стотици) се срещат само 3 женски имена. Това подсказва, че през средновековието училищата рядко се посещавали от момичета, т. е. образованието ще се е смятало неподходящо, даже вредно за нежния пол. В това ни убеждава и една бележка от патриарх Евтимий (в житието на св. Петка Търновска), където е записано, че братът на светицата бил даден „да се учи на свещеното писание, а преподобната държаха в къщи заради крехката ѝ възраст и естествена привързаност“.

Сравнително широко разпространение имала грамотността и сред жителите на останалите български градове — многобройни са например подписите и монограмите върху съдове и строителен материал, които произхождат от Червен. Това обстоятелство трябва да се обясни с близостта на една такава крупна манастирска обител, каквато била монашеската колония при с. Иваново, Русенско. Впрочем през средновековието интелектуалният потенциал бил съсредоточен изключително в градовете и манастирите. По селата картината била коренно различна, макар и оттам да произхожда епиграфският материал, който се свързва с началната грамотност, но всичко е в крайно ограничено количество.

По-даровитите деца и онези, които имали намерение да се посветят на духовна кариера, продължавали образованието си в манастирските училища. За съществуването на едно такова училище се споменава в типика (устава) на Бачковския манастир, съставен през 1083 г. В училището към манастира се обучавали всичко 6 ученика, които били поставени под надзора на „старей“ — това монашеско звание се давало не толкова на най-възрастните, колкото на най-образованите монаси. Типикът повелява щото учениците да получават безплатна храна и облекло. Преди да постъпят в училище, учениците поемали задължението след завършване на образованието си да се посветят на свещеническа кариера. Този случай не ще да е бил единствен в българските земи — нуждата от свещенически клир ще е задължавала по-големите манастири да поддържат съществуването на подобни училища.

Същевременно към някои по-известни манастири съществували други училища, в които учениците се за-

нимавали с четене, обяснение и тълкуване на религиозни текстове. Същевременно се изучавали музика, калиграфия и някои други изкуства. Постъпването в подобни училища означавало да се премине към „второто стъпало“ от т. нар. „стълба на писмената“. А да се знае наизуст божественото писание (на български и гръцки език) означавало да се достигне до върха на учеността. Главно в Търново и околните манастири били подготвяни онези ученици, които впоследствие постъпвали в царския и патриаршеския скрипторий.

Предвид религиозния мироглед, който господствувал през средновековието, образованието не можело да излезе извън тесните рамки на богословието. За сметка на това то имало голямото преимущество, че се водело на разбираем, народен език — това повлияло най-вече за широкото навлизане на грамотността сред обикновените хора. Някои предварителни проучвания сочат, че близо 30% от населението на столицата Търново знаело да чете и пише. Този процент (според нас той трябва да се занижи чувствително) свидетелствува не само за ефективността на образователното дело, но и за високото народностно и гражданско самочувствие на средновековните българи.

Църковният канон разрешавал встъпването в брак на юноши навършили 15 години, и на девойки, достигнали до 13-годишна възраст. Тези години се отбелязват като най-подходящи за брачна възраст и от авторите на историческите хроники — не само когато стане дума за синовете и дъщерите от владетелските семейства, но и за децата на обикновения народ. Впрочем същото било положението и в съседна Византия.

Не разполагаме с достатъчно свидетелства, чрез които да сме в състояние да възстановим идеала за женска красота сред българите през XII—XIV в. Ще припомним, че по същото време в Западна Европа окончателно бил оформен идеалът за „прекрасната дама“, а според признанията на западните автори „красотата на гъркините била такава, че всякак надминавала галската“.

Ето как един от летописците на IV кръстоносен поход описва достойнствата на годеницата на българския деспот Алексий Слав — тя била незаконна дъщеря на латинския император Анри. Според уверенията на лето-

писеца младата девойка била „красива, мъдра, вежлива, кротка и търпелива“, т. е. „надарена с всички добри качества, които трябвало да притежава една жена“. Трудно е да се каже дали добродетелите на Славовата годеница били присърце и на българите — да не забравяме, че хронистът ги преценява съобразно западноевропейския модел.

Но точна представа за идеала за женска красота можем да извлечем от старобългарския превод на Троянската притча: там, където се изреждат прелестите на прочутата Елена, дъщеря на троянския цар Приам, Елена имала „тяло и кръст хубави, беше бяла като сняг, имаше правилен нос и красиво лице, тъмноруса коса, големи влажни очи, хубав глас и чуден поглед“. В случая имаме представен завършен идеал — поне що се отнася до аристократичното съсловие. Заслужава внимание бележката за „русите коси“ — според средновековните схващания за красота те се ценяли изключително високо. Троянската притча била много популярна сред българите и цитираният по-горе текст несъмнено ще е съдействувал за формирането на известни вкусове. Но този роман е преведен от западноевропейски текст, следователно в него са заложили онези достойнства на прекрасния пол, които допадали предимно на западното рицарство.

Най-често домашните ни извори изтъкват „ангелската хубост“ и „сияещото като слънце лице“ на красивата девойка. В апокрифите са записани и други привлекателни черти като „бялото лице“ и „ярката червенина“ на бузите. Известна представа за идеала, битуваш сред обикновените хора, дава едно изображение, издраскано върху вътрешната стена на един съд, който произхожда от Царевец — находката се датира от XIII в. Върху запазения фрагмент личи само дясната половина на кръгло като луна женско лице. С много изящен шрих художникът е третирал око̀то — то има фина бадемова форма и се украсява от тънки ресници и скосени вежди. Дясната ръка е вдигната кокетно нагоре и поддържа края на дебела и много дълга плитка — неизменна женска прелест според схващанията на българите. Всичко в изображението на това красиво женско лице внушава мисълта за изящна и жизнена натура.

„Изящната походка“ и „стройността“ на женската фи-

гура се ценяли не по-малко от красотата на лицето. А наред с чисто физическите качества предпочитание било отдавано на „послушанието“ и „смиреността“ на девойката.

Същевременно строгите блюстители на църковния морал призовавали мъжете да „не се взират в женската красота“, като им припомняли извечната истина „че нито една жена не е въвела мъжа си в рай“. Впрочем отците на църквата отричали даже нравствените добродетели у жената: според патриарх Евтимий женското съсловие било „най-неразумната част от човешкото стадо“.

Тъй като възрастта на женихите била малка, обикновено родителите поемали инициативата за уреждането на брачните отношения. Какъвто е например случаят с Ромил Видински: родителите му „отрано решили да го обвържат с брак“ и въпреки упорития му отказ направили всичко възможно да го задомят. Бъдещият светец „спасил душата си“, като забягнал в манастир. Родителите можели да харесат бъдещата си снаха в църквата, където младите момичета ще са се появявали в целия си блясък. Младите пък са могли да се запознаят на хорото или пък на традиционното за случая място — при извора или кладенеца. Там момъкът имал възможност да „напие“ водата от менците на избранницата си, да открадне момината китка, а при възможност и „да влачи мома по месечина“. Законниците споменават и за краденето на моми („девичи разбой“), но по-скоро като изключение.

Често годежът се уговарял рано, когато децата били на 7—8-годишна възраст. Много подранил годежът на Елена, дъщерята на цар Иван Асен II. Сгодили я (тя нямала и 3 години) за малолетния латински император Балдуин II. По-късно връзката били разтрогната и Елена се озовала в Никея, — готвели я за снаха на император Йоан Дука Ватаци. Впоследствие Иван Асен II я отвел в Търново, тъй като намеренията му предвиждали отново брак с латинския император. Само ненадейната смърт на царицата майка променила плановете му — нещастната Елена била честита да се завърне при своя съпруг, никейският престолонаследник Теодор Ласкарис.

Не по-малко драматично се сложили обстоятелствата около малолетния Тодор Светослав — без знание-

то му го сгодили за дъщерята на тесалийския деспот Йоан Ангел. По-късно годежът бил разтрогнат и българската дипломация сполучила да уреди годежа на Тодор Светослав с императорската щерка — по неизвестни причини този брак не се осъществил.

През средата на XIV в. 8-годишната българска принцеса Кераца (дъщеря на цар Иван Александър) била сгодена за малолетния византийски престолонаследник Андроник. Тъй като годениците били малолетни, наложило се да бъде поискано специално разрешение от църквата. Синодалният акт е с дата 18. VIII. 1355 г. — с него се благославя бъдещият брак, защото щял да подпомогне двете държави в борбата им с „безбожниците“, т. е. турците.

Изглежда, най-много се държало на „чистотата на нравите“ на бъдещата съпруга — тя била длъжна да поднесе на своя съпруг неопетнената чистота на своето тяло. Има податки, които свидетелствуват за съществуването на строги норми на поведение, задължителни за замомелите се девиси. За това споменава Григорий Цамблак в разказа си за посрещането на московския митрополит Киприан в Търново. Пристигането му в българската столица станало причина за изсипването на истински „порой“ от хора по улиците. „Даже девицата, която не биваше да излиза, тичаше, пренебрегвайки срама“ — отбелязва Григорий Цамблак. „Свенливостта“ на неомъженото момиче едва ли заслужава коментар — привлича внимание първата част от цитирания по-горе текст, там, където се говори, че приличието забранявало на неомъжените момичета да излизат с открито лице сред тълпата. Текстът подсказва, че подобно на ромейките и неомъжените българки ще са ходели с покривало пред лицето.

Измежду достойнствата на бъдещата съпруга много се ценяла нейната „работливост“ — не само сред обикновения народ, но и от аристокрацията. Известен е случаят със сръбския крал Милутин (1282—1321), който много се учудил на гледката, която му се представила пред очите при пристигането на 5-годишната му годеница Симонида — тя била дъщеря на византийския император Андроник II. Кралят посочил една бедно облечена сръбска девойка, която била заета с предене на вълна, и заявил: „Ние се стремим към такива девойки“.

Позоваването на този факт, който е чужд на българската действителност, изглежда самоцелно. Но разполагаме с косвени свидетелства, че същото мнение битувало и у българите, даже и сред болярското ни съсловие. Как иначе можем да обясним факта, че в една от миниатюрите на Томичовия псалтир личи фигурата на богато облечена девойка (явно от аристократичен произход), която е с хурка, забвчена през кръста — с едната ръка тя придържа жичката, а с другата навива вретеното. Присъствието на такава рисунка в разкошния ръкопис (явно предназначен за царското семейство) е достатъчно да ни убеди, че подобни сцени не са били рядкост даже в дворците. Това важи още повече за обикновения народ, който винаги държал на това момата сама да приготвя своя чейз, един вид като доказателство, че е способна да сбира дом.

Идеалът за мъжка красота включвал не само чисто физическите качества, но и „благородството на характера“. И една интересна възрастова характеристика: според патриарх Евтимий до 30-те си години мъжът все още бил в „младежка възраст“. Най-често съвременниците изтъкват „големия ръст и силата на мишиците“ на забележителните мъже. Това не е случайно, като знаем, че през средновековието средният мъжки ръст бил нисък — някъде около 1,60 м. В това най-лесно можем да се убедим, ако премерим доспехите на средновековните рицари. Историчите на средновековната епоха разказват за хора с гигантски ръст, но те са били изключения. Византийската историчка Анна Комнина често говори за великолепни и силни мъже, които с юмрук поваляли бик и с един само вик обръщали в бягство цели армии, но това явно са преувеличения.

Във връзка с това ще ни се да обърнем внимание на свидетелствата на византийските извори за „високия ръст и голямата физическа сила“ на Иванко, убиена на цар Асен. По всичко изглежда, че изключителните физически данни били отличителна характеристика на първите Асеневци. Например цар Калоян бил с исполтински за времето си ръст — близо 2 метра. При огледа на черепа му антрополозите се произнесоха, че е имал много правилни черти. Сигурно затова носел прозвището Калоян (всъщност той се казвал Йоан), което означава „хубавия Иван“. Впрочем не по-малко ви-

соки и снажни ще са били и по-големите му братя, Петър и Асен. През 1911 г. търновският археолог М. Москов попаднал на две мъжки погребения, когато разкопавал църквата „Св. Димитър Солунски“. Единият от гробовете е в притвора на храма (там се погребват кти-торите), а другият е под самото кубе. Според М. Москов двата мъжки скелета били близо два метра. А предположението му е, че те трябва да се свържат с имената на Петър и Асен, които издигнали църквата. Ще отбележим между другото, че най-големия от братята носел прозвището „Калопетър“ (т. е. хубавият Петър), което никак не е случайно. С една дума, първите Асеневци (Иван Асен I, Петър и Калоян) били мъже с изключително телосложение и изпъквали подчертано сред хората, които ги заобикаляли. За тях най-вече ще се отнася онова библейско сравнение (предпочитано от средновековните ни книжовници): „да се познае мъжът ще рече, както орела по перата и по ноктите лъва“, т. е. през средновековието истинският мъж бил разпознаван по физическата мощ, личната доблест и интелектуалния си заряд.

От малки българите възпитавали децата си в абсолютно подчинение пред родителския авторитет: непрекъснато им се втъпявало да бъдат „бързи в послушанието и бавни в приказките“. Към младите често се отправят наставленията „да слушат старците, да повиноват дедите и да почитат родителите“ — даже и след като се отделят в собствено семейство. Добрият тон им препоръчвал да „стоят прави като слуги“ пред своите родители и да не им противоречат в нищо.

Съществуващите граждански и църковни закони не позволяват бракове между роднини до седмо коляно. Свещеникът, който извършвал бракосъчетанието, трябвало внимателно да провери дали кандидатите за женитба не са в „духовно родство“, т. е. дали не са кумове или сватове. Подобни бракове били считани за кръвосмещение и се наказвали сурово. Например за брак (или извънбрачна връзка) между кръстник и кумица законът предвиждал отрязването на носа. Тези строги разпоредби били задължителни за обикновения народ, но нямали същата сила за търновските самодръжци. Например цар Иван Асен II се оженил за Ирина, дъщерята на кир Теодор Комнин, без да се побой от фак-

та, че върши кръвосмешение — ще припомним, че чичото на Ирина, Мануил бил женен за една от дъщерите на цар Иван Асен II.

Забранени били браковете с еретици, езичници и юдеи. Ако имало кандидати за подобна женитба, те можели да сключат брак едва след като иноверникът приемел светото кръщение. Така постъпила например търновската еврейка Сара, която преди да се венчае за цар Иван Александър (и за българския престол), се покръстила и приела християнското име Теодора. Впрочем изборът на това име не ще да е бил случаен. Ще припомним, че първата съпруга на Иван Александър, също се казвала Теодора — излиза, че с избора на християнското име еврейката е издевателствувала над повалената си съперница.

Законите предвиждали най-голяма строгост при бракоразводните дела. Поначало православната църква не одобрявала развода и смятала, че съпрузите се венчават до самата си смърт. За развод (на старобългарски РАСПУСТЪ) се плащала специална глоба. Уважителни причини за получаване на развод били съпругеската изневяра, ерес, покушение срещу живота на един от съпрузите, проказа, импотентност (от деня на сватбата до изтичането на третата година), пианството и т. н. Странно е само това, че заболяването на един от съпрузите от душевна болест (независимо дали това е станало преди или след брачната връзка) не се смятало като основание за разтрогване на венчилото.

При невъзможност да се запази бракът или при смърт на един от съпрузите църквата допускала (макар и не много охотно) второ венчило. Но много по-често се чували гласове, подкрепящи „чистотата на вдовството“. Според патриарх Евтимий (който е написал специален трактат по тези въпроси) „само първият брак е непорочен, чист и неосквернен. Само веднъж се съединява в законен брак жената с мъжа и мъжът с жената“. А в т. нар. Физиолог се привежда известният пример с гугутката, която след смъртта на другаря си не се събирала с друг. Примерът се коментира с назидателната препоръка: „дори сред безсловесните вдовството е нещо по-добро, отколкото непристойността да се вземат много съпрузи“.

Вторият брак бил считан за венчило „не по закон,

а по нужда“. Всеобщо било убеждението, че „вторият брак не носи щастие“. Допускал се само за онези, които не могат да се въздържат. Затова — развива тезата си патриарх Евтимий, — ако, и да е допустим, той е без достатъчно причини“. В т. нар. Закон за съдене на хората е записано наказание за съпрузи, които въпреки строгото запрещение имали по 2 жени — законът препоръчвал мъжът да бъде бит, а „чуждата жена“ да се прогони.

Само в изключителни случаи можело да се получи разрешение за трети брак. В своето Послание до угролашкия митрополит Антим патриарх Евтимий се изказва много остро против третия брак, който за него представлявал „истинско беззаконие“ и „разюздан блуд“. Все пак той приема, че третият брак бил нещо по-добро, отколкото разведените от втори брак да се събират без благословията на църквата — това смекчаване на произнесената присъда ще е било под влияние на съществуващата практика.

Четвъртият брак пък категорически се забранявал. Сигурно под влиянието на Евтимий в добавките на Борилския Синодик била включена специална анатема срещу онези, които пренебрегвайки закона, встъпвали в подобно недопустимо съжителство.

Тези ограничения имали задължителна сила само за обикновения народ, докато аристократите винаги намирали начини да заобиколят запрещенията на църковния канон. През XIV в. например кандидатите за трети или четвърти брак прибегвали до помощта на влашката църква, която третираше тези въпроси по-толерантно — без много препятствия (освен солидно заплащане, разбира се) там се издавали така необходимите и желани църковни вули.

Най-малко се съобразявали с постановленията на православната ни църква търновските владетели. Повечето от тях били женени най-малко два пъти, а Иван Асен II и Константин Асен имали по три брака. Наистина търновският патриарх се противопоставил на намерението на цар Иван Асен II да сключи трети брак с Ирина (църквата го считала за кръвосмещение), но владетелят намерил начин да обуздае ревността тълкувател на църковния канон. В твърде деликатно положение изпаднал цар Георги I Тертер, след като напус-

нал първата си съпруга и се оженил за сестрата на цар Иван Асен III. Търновският патриарх не признал законността на втория брак — царят не бил допуснат в божия храм дотогава, докато не върнал обратно първата си жена от Никея.

Съществували, разбира се, и други ограничения при уреждането на брачните отношения. Те нямали задължителен характер, но поставени в контекста на класовите отношения, имали не по-малка задължителна сила. Не е известен например случай на брак между болярин и обикновена селска девойка: болярството представлявало един затворен кръг и пробиването на тази система било много рядко, ако не и невъзможно. Случаят с Ивайло, който се оженил за царица Мария, е по-скоро едно изключение, което потвърждава правилото. В същия дух трябва да се преценяват взаимоотношенията между свободното население (търговци, занаятчии и др.) и феодално зависимите люде. Браковете между представителите на тези съсловия ще са били редки, тъй като венчилото не означавало издигането на единия от съпрузите в обществената стълбица (примерно парикът да стане свободен човек), а по-скоро обратното. По този начин през XII—XIV в. браковете ще са се осъществявали предимно в рамките на едно съсловие. Предвид на съсловната структура на феодалното общество тези явления задълбочавали още повече класовите различия.

Законите били по-снизходителни към мъжа, отколкото към жената — преследвало се внушението, че тъкмо жената носела най-голяма отговорност за запазването на семейството. Затова законите я третират с най-голяма строгост. Ако съпругът изненадал жена си с нейния любовник, той имал право да я убие (заедно с прелюбодееца), без да подлежи на съдебно преследване. Но ако знаел за изневярата и не предприемал нищо за да защити своята чест, законът предвиждал такъв съпруг да се бичува публично и да се изгони от родното място. Често над развратниците устройвали публично поругание: съвсем голи (само с една превръзка отпред) ги качвали на магарета и ги развеждали през целия град сред присмеха и подигравките на тълпата. За да охладят страстите им зимно време, ги потопявали в реката, за голяма радост на православния народ.

Най-грижливо били подготвяни браковете сред българското съсловие. Но сватбите им не се отличавали съществено от тези, на които се веселяла най-обикновената тълпа. За това подсеца един любопитен епизод от сватбеното тържество на българския болянин Добромир Хриз с дъщерята на византийския аристократ Мануил Камица. Разгорещеният жених се веселял до насита на тържеството, „ядял и пиел изобилно“, а невестата, която строго се придържала към византийския етикет, „се въздържала да взема от сложените пред нея ястия“. На няколко пъти младоженецът я поканил да вземе участие във веселбата, но без успех. Разгневен, Добромир Хриз дълго ругал своята превзета невеста и накрая произнесъл пренебрежително (на гръцки) следната фраза: „недей я и недей пи“.

С най-далечни намерения били проектирани сватбите във владетелския дом — нерядко търновските принцеси е трябвало да потъпчат чувствата си в името на висши държавни и политически съображения. Две от тях били пожертвувани пред олтара на отечеството: в края на XIII в. дъщерята на цар Георги I Тертер се оженила за татарина Чака (сина на Ногай), а към 1371 г. хубавата Кера Тамара (дъщерята на цар Иван Александър) била дадена на султан Мурад „ради рода българского“. Съвременниците са ѝ засвидетелствували изключителна почит — най-вече защото „запазила непорочна християнската си вяра“ и заради това, че „освободила своя народ“. Последното трябва да се разбира в смисъл, че близо 20-годишният мир с турците се е дължал на застъпничеството на българската княгиня. В нейна чест народът ни е създад цял цикъл от песни (за „Мара бяла българка“), които са истинско украшение на фолклора ни. Гробът на Кера Тамара е запазен и досега в Брусa редом с гроба на султан Мурад.

Търновски княгини украсявали дворците на Цариград, Никея, Солун, Сърбия, Маджарско, Босна, че даже и далечна Полша. Някъде след 1218 г. българската княгиня Венцислава Виола се омъжила за Казимир, княза на Ополе — той е от прочутата полска династия на Пястите. Издънка от този брак е знаменитият полски крал Казимир Велики (1333—1370) — всъщност българката Венцислава Виола е негова прабаба.

Латинците в Цариград се възхищавали от забеле-

жителната красота на Мария, която била омъжена за император Анри — Мария била дъщеря на цар Калоян и завареница на цар Борил. Най-властната жена на Балканите през XIV в, била българката Елена, съпругата на сръбския владетел Стефан Душан и сестра на българския цар Иван Александър. Летописците бележат, че царица Елена „имала амбицията във всяко отношение да не изостава от царствения си съпруг“. Когато сред обкръжението на цар Стефан Душан се разисквала съдбата на избягалия в Сърбия византийски император, царица Елена произнесла бляскава реч, с която си спечелила възхищението на знатните. От тяхно име деспот Оливер признал, че „Елена проявила толкова мъдрост и благоразумие, че му се струва, че този, който се смята за най-умен, не може да даде по-добър и по-полезен съвет“. Стефан Душан се присъединил към всеобщия възторг и горещо благодарил на Елена за мъдрите съвети. За съжаление Елена използвала изключителните си качества най-често във вреда на българските интереси.

За нея изворите нашепват една любопитна подробност. Цели 6 години след брака си със Стефан Душан тя нямала деца. А през средновековието „поруганието на бездетството“ се смятало за истинско проклятие. Бездетството на царицата имало и определен политически ефект, тъй като бъдещето на династията не можело да се смята за гарантирано. В сръбският двор сериозно се обезпокоили и се започнали преговори за женитбата на Стефан Душан с една от немските принцеси. Тогава съвсем неочаквано Елена ощастливила Стефан Душан с мъжки наследник и укрепила окончателно своето положение.

А в дворците на Търново в повечето случаи се разпореждали чужденки: 8 от българските царици били гъркини, 5 — българки, но народността на някои от тях е под съмнение. 3 — сръбкини, 2 — рускини и 1 французойка, 1 маджарка, 1 влахиня, 1 скитка (т. е. куманка) и 1 еврейка. От тях българите запазили добър спомен само към паметта на царица Елена (съпругата на стария цар Асен), към Анна Мария (втората жена на Иван Асен II) и към Мария, първата съпруга на цар Иван Шишман. За останалите царици четем ектения, които ги прославят като „благонерни“ и „христоролю-

биви“ и „благочестиви“, но това са обикновени трафарети. Най-голямо усърдие в христовата вяра проявила „новопросвещенната“ Теодора (еврейката), която постоянно в новата вяра и щедро дарявала средства за „въздигането на различни манастири“.

Горе на Царевец не липсвали, разбира се, и романтични истории. В заговора на Иванко, убиеца на Асен, се преплитат най-малко две женски имена: на сестрата на царица Елена и на Ана, дъщерята на пленения византийски севастократор Исак. Жената на цар Калоян (скитката) изпращала в затвора писма на пленения латински император Балдуин, в които му предлагала сърцето си — в мечтите си тя ще се е виждала императрица в Цариград. Летописците свързват смъртта на Балдуин с презрението, с което посрещнал предложението: царицата го наклеветила пред Калоян и пленникът бил обезглавен.

Цар Иван Асен II вече на възраст (около 41—42 години) се влюбил в „красивата и стройна Ирина“, дъщерята на пленения кир Теодор Комнин и я обичал „не по-малко, отколкото Антоний Клеопатра“. Като връх на всичко цар Иван Александър се увлякъл по една търновска еврейка и отдаден на чувствата, си стигнал дотам, че на най-древния славянски престол стъпила една жена, издънка на един народ, който християните искрено презирали. За последното можем да съдим от факта, че най-презряната служба през средновековието — тази на палачите — се изпълнявала от евреи. Мавро Орбини разказва, че цар Иван Александър видял еврейката за първи път на някакъв съд — изглежда, там царят бил „наранен в сърцето“, както свидетелствуват византийските истории.

*
* *

За средновековните българи денят започвал с изгрева на слънцето. Впрочем денят, както и нощта се разделяли на четири части: първата част започвала от 6 и завършвала в 9 ч., втората от 9 до 12, третата от 12 до 3 и последната от 3 до 6. Часовете се брояли от изгрева: в 6 часа започвал първият час на деня, след това вторият и т. н. Сраженията например започвали ви-

наги през първата част на деня, т. е. някъде между 6 и 9 часа сутринта. Втората част на нощта (от 9 до 12 часа) била считана за късна доба. А за „зло време“, през което господствували страшни сили, се приемали часовете след полунощ, т. е. третата и четвъртата част на нощта. През средновековието се появили първите механични часовници и в най-големите градове на Западна Европа били издигнати часовникови кули. Точното измерване на времето „се налагало в интерес на всички слоеве“, бележи един милански летописец през 1335 г. За съществуването на подобни часовници у нас липсват всякакви сведения.

Обикновените хора измервали часовете на деня с помощта на копралята, като я нанасяли по пътя на слънчевия диск, а за часовете на нощта се ориентирали по пеенето на петлите.

Според народните представи имало „добри“ и „лоши“ дни. За лоши дни например доскоро се смяташе вторникът (за това, че е втори, четен ден на седмицата) и съботата — денят, който по традиция е заделен за помен на мъртвите. През т. нар. лоши дни не се пере, не се навива прежда и т. н. За съществуването на добри и лоши дни, както за благоприятни и неблагоприятни часове се споменава още в езическата ни древност.

Огромната част от населението на средновековна България съставлявали селяните. В края на разглеждания период се забелязва известно увеличение на градското население, но общият му процент спрямо селската маса оставал незначителен. Към това трябва да се прибави обстоятелството, че средновековните ни градове имали предимно селско-аграрен характер.

В по-голямата си част селското население се намирало под властта на феодалните собственици. Липсват данни, с помощта на които може да пресметнем съотношението между лично свободните (т. е. царските) селяни и феодално зависимите люде. В Западна Европа например това съотношение било 1:9 в полза на селяните, които били под властта на феодала. У нас картината ще е по-различна, тъй като лично свободните селяни представлявали икономическата опора на царския институт, следователно те се намирали под постоянния контрол на централната власт. Към края на XIV в. се забелязва тенденцията към намаляване на царските се-

ляни, но въпреки това те ще са съставлявали близо една четвърт от населението на страната.

Полската работа започвала от зори и завършвала по здрач — в апокрифите често се говори за работа от „тъмно до тъмно“. Малките парчета земя били обработвани по крайно примитивен начин. Понякога в миниатюрите са представени картини от селския бит — на преден план личи фигурата на бедно облечен селянин, приведен над дървеното рало. Един от авторите на апокрифи бележи с дълбока печал, че този, комуто било съдено „да се храни с потта си“, най-често имал „тръни и бодили под ноктите си“. Възторгът на един друг книжовник (продиктуван навярно от това, че Христос „изорал три бразди“): „о, блаженно рало, о, блажен остен, о, блажени волове, о, блаженно семе, о, блаженна нива“, звучи по-скоро като проклятие към тежкия и пълен с несгоди селски труд.

Основната работна сила продължавали да бъдат запрегнатите волове — даже основният данък се формирал на базата на земята, която можела да се обработи с чифт волове. Орната земя била усвоявана със значителни усилия. В началото изчиствали дърветата и храстите с помощта на огъня — това е т. нар. „требеж“. Случвало се (макар и рядко) такива площи да се засяват, без да бъдат разоравани, като разчитали на торта от дървесинната пепел. Но обикновено след требежа земята се разоравала, след няколко дни това се правело още веднъж, а в някои случаи се препоръчвала и трета оран. Едва след тези подготвителни операции земята се смятала за готова за посев. Разчистването и обработването на площите ставало с помощта на рала, лопати (те били дървени с железни накрайници), кирки, киркомотики и др. — останките им излизат често при археологическите разкопки.

По нашите земи преобладавала двуполната система, т. е. всяка втора година земята била оставена да почива. Някъде към края на разглеждания период била въведена (и то отчасти) триполната система — при нея през първата година се засявали зимни култури, през втората летни, а през третата година земята се оставяла за угар. Преимуществовата на триполната система били големи: избягвал се най-вече рискът от стихийни бедствия, тъй като се засявали култури с различни сро-

кове за посев и прибиране на реколтата. Триполната система се свързва с въвеждането на плуга, запрягането на коня пред него и увеличаването на добивите от фуражните култури, като овес, ечемик и др. Дървеното рало (с железен палешник) служило вярно на българския селянин много векове, макар плугът да бил познат — от Преслав произхожда една рисунка върху варовиков блок, на която личи конска фигура, запрегната в плуг. Но той не успял да покаже преимуществата си главно поради това, че орната земя била малко и преобладавали площите, засети с градини, лозя и др. Има свидетелства, че към средата на XIV в. цената на ечемика била по-висока от тази на пшеницата, което подсказва, че конете ще са започнали да изместват воловете в орното земеделие.

През ранното средновековие обработваемата земя често се изтощавала и селяните пристъпвали към обработването на нови участъци. През XII—XIV в. тази практика се преустановила — в деловата книжнина стриктно се сочат границите на поземлените имоти: „междите“ (това е старобългарската дума за синур) били маркирани с каменни плочи, върху които имало издълбани кръстове, знаци, а понякога и цели надписи. От Търговищко например произхожда такъв надпис, който маркира границите на цял горски масив. Въпреки това пустеещите земи не били рядкост. Така изглеждала например през XII в. днешна Североизточна България. А до XIV в. просторната равнина от Одрин до Мраморно море била изобщо необитаема и покрита с висока трева. И още една характерна черта на тогавашното селско стопанство: българите заделяли за земеделие и скотовъдство различни площи, а това изключвало възможността за естествено наторяване на обработваемата земя. По всичко изглежда, че през средновековието у нас наторяването изобщо не се препоръчвало: това впечатлило и западноевропейските пътешественици, преминали през нашите земи след XV в., които с недоумение коментират този факт.

Сеячите разхвърляли зърното с ръка. Тази отговорна работа била поверявана на опитен човек, за да може посевът да се разхвърля равномерно. Освен климатичните условия най-голям враг на селянина били плелите и борбата срещу тях изглеждала направо без-

надеждна. Понякога погледът на средновековните летописци се радвал на „добре узрели житни посеви“ и „прекрасно подредени градини“, но често бурените така покривали нивята, че било невъзможно да се прибере реколтата. Добивите били скромни — изчислявали ги по това, колко зърна се добивали от едно посято зърно или от един клас. Данните за Западна Европа сочат, че там от 1 посято зърно пшеница добивали средно 5 зърна, от ръжта — 7, от ечемика — 8, от лещата — 10. Годините, през които се прибирали такива посеви, се считали за благоприятни. По нашите земи урожайността била повисока, но просто за невярване и твърдението на Григорий Цамблак, според когото всяко зърно, хвърлено в благодатната земя на Дунавската равнина, давало 40, 60, че даже и 100 зърна. Ниските добиви от орната земя принуждавали селяните да отделят много повече внимание на своите градини и лозя — не случайно цената на един декар земя, засята с пшеница, била десет пъти по-ниска от цената на един декар лозе.

В миниатюрите полските работници гледат винаги към небето — в това няма нищо чудно, тъй като трудът на тези хора зависел изключително от климатичните условия. Времето и неговите катаклизми представляват любимата тема на авторите на апокрифната и гадателната книжнина: там често се говори за „ледени зими“, „дъждовни лета“ и „лоши реколти“. Понякога се предвиждат и „изобилни жътви“, но споменаването им е много по-рядко от „страшните засухи“, „нашествия на скакалци“ и „мор по добитъка“. Тази тъжна картина е представена най-добре в апокрифа „Ходене на Богородица по мъките“: „гроздоберът ще бъде слаб, медът оскъден, ще измрат много овце, ще придойдат реките, ще има оскъдица...“ Сигурно оттогава водят началото си пословиците, които коментират горчивите плодове на селския труд, като: „дъждовна година — черна година“, „сухата година няма да разори стопанина“, „сухата година не е гладна година“ и като слабо утешение „сухата година е година на виното“. Впрочем честите засухи били истински бич за селските стопани. За една такава продължителна суша (към края на XIV в.) разказва Григорий Цамблак: „веднъж настана такава голяма суша... че на земята не се намираше следа нито от роса, нито от влага, тя се беше напукала от засу-

хата и изпускаше дим като от гореща пещ и това заплашваше с глад. Нивите заприличаха на угълкани градски улици и никой нямаше надежда, че ще почиства гумно и ще наостря сърп“. Според Цамблак връхлитащата беда била предотвратена от горещите молби на патриарх Евтимий, като призовал божата благодат, и станало чудо: заваял „напоителен дъжд, не внезапен и стихен, а тих и растителен и не престана да вали, докато не наля плодовете и не ги предаде на зреене“. В повечето случаи обаче (въпреки горещите молби) от небето не падала и капчица влага. Времето на патриарх Евтимий например е забележително с многото гладни години — през 1392 г. (в навечерието на падането на Търново под турска власт) в земите на север от Балкана върлувал такъв глад, че част от българското население се принудило да емигрира във Влашко. Впрочем тези нещастия започнали още през 1371 г., когато настъпил „такъв голям глад, какъвто никога от сътворението на света не беше виждан“. Не случайно най-често срещаното пророчество в гадателната книжина предвижда: „ще има голям глад в страната на българите“. А най-често повтаряната молитва към Богородица е да избави нищите от „бедността и скръбта“.

За селяните скотовъдството имало не по-малко значение от земеделието. Българите отглеждали едър и дребен добитък, част от който бил оставян да пасе свободно из планината — скотовъдството без пастир било три пъти по-доходно. Съотношението между едрия и дребния добитък било 1:5. С отглеждането му най-често се занимавали децата, но пастирският занаят прилягал и на нищите люде: Ивайло например „пасял свине срещу заплащане“. В миниатюрите понякога са изобразени сцени от бита на пастирите: на една от тях личи фигурата на малко овчарче, което пасе стадо кози и свери на дървена свирка — над него (върху едно дърво) е закачена овчарската торбичка, с характерна шарка и украса, който доскоро можеха да се видят у всеки пастир. В една друга миниатюра овчарчето дяла с ножче малка тояжка, пред него пасе стадо крави — в пасторалната сцена присъства неизменната овчарска торбичка, но с по-други шарки.

Продуктивността на добитъка била сравнително ниска — примерно от една крава се добивали средно 500—

600 л мляко годишно — данните са за Западна Европа. Впрочем по нашите земи на кравите гледали повечето като на продължител на рода и затова рядко ги запрятали заедно с воловете.

Селяните заделяли по-голямата част от селскостопанската продукция за издължаването на царските данъци: в писмените извори тези задължения се подразделят на „царски“, „властелски“ (т. е. болярски) и „църковни“. Списъкът на тези задължения е дълъг, основната част представлявал десятъкът: „житен“, „овчи“, „свински“, „винен“, „пчелен“ и т. н. Събирачите на данъците заделяли за себе си част от продукцията на селянина — вероятно това е т. нар. „хляб, месо, зоб, пилета и сирене“, за които се споменава в царските грамоти.

От своя страна църквата заделяла за себе си друга десета част от продукцията на селянина. През XIII в. например клириците на Охридската архиепископия (тези, които имали един зевгар земя) били длъжни да дават на църквата 3 крини жито, 3 крини ечемик, 3 агнета, 50 снопа обработен лен и 1 литра (около 323 гр) восък. За да завършим списъка на задълженията, трябва да прибавим и ангарията, която не била определена нито по време, нито по обем — освен работа на полето тя включвала строеж на крепости, пътища, мостове, тъмници, че даже и пазенето им. Както отбелязва авторът на един апокриф, случвало се „царят да прави крепости, а синът му да прекарва пътища от крепост до крепост, така че никой не стоеше без работа“.

През средновековието течащите води се намирили под постоянен контрол. Най-ревностно пазели тези си права манастирите — грамотите, дадени в тяхна полза, строго запрещават „да се отбива манастирска вода“ или пък „да се превежда вода през църковна земя“. Водната енергия отдавна била впрегната в работа, като най-често я използвали за задвижването на воденици — например в края на XII в. само край град Ниш имало 7 такива воденици.

Писмените извори са записали названията на повече от 60 занаята — най-често се споменава за железарство, медникарство, грънчарство, за майстори ювелири, каменоделци, строители и др. В една от грамотите на цар Иван Александър тези люде са споменати под съ-

бирателното понятие „технитари“, но има случаи, когато един или друг занаят се упражнявал от парици и от роци — всичко зависело от случая. На Царевец, в Червен, Ловеч, Калиакра и другаде бяха разкрити цели квартали, населявани от занаятчии. Археологическите данни свидетелствуват не само за изкусното владение на различните занаяти, но и за произвеждането на стандартна продукция, която ще е била предназначена главно за пазара. И един малко изненадващ факт — някои столични манастири представлявали едновременно важни производствени и занаятчийски средища. Например в района на манастира „Св. 40 мъченици“ бе намерено голямо количество необработено желязо (крици).

Съществува мнението, че т. нар. технитари били поставени в по-тежка зависимост спрямо царя (респективно феодала) предвид важноста на занаятчийското производство. Сигурно е било така, но не можем да отминем факта, че занаятчийското население било съсредоточено в определени квартали — това косвено подсказва за съществуването на професионални сдружения, които не само строго регламентирали едно или друго производство, но до голяма степен ще са предотвратявали чуждата намеса.

За техническото съвършенство на отделните занаяти можем да съдим от запазената продукция и намерения инструментариум. С най-много данни разполагаме за грънчарството. Някои от изделията му с право отнасят към произведенията на приложното изкуство — особено украсата на т. нар. сграфито керамика. Сред огромната маса на грънчарската продукция особено внимание заслужават два съда, разкрити от И. Алексиев при средновековното село край Хотница, Великотърновско. Те се състоят от две части: първата представлява гърне с яйцевидно тяло, къса шийка и похлупак. Дотук няма нищо необичайно. Необикновеното е една тръба, прикрепена към съда (в средата му) с малка дръжка. В горната си част тя следва извивката на гърнето и като се разширява фуниевидно, достига до нивото на дъното му. Съдовете са украсени с бяла ангоба, запълнена тук там със зелена глазура.

Предназначението на тези странни гърнета може да се свърже както с дестилацията, така и с нуждите на алхимията. Първата възможност изглежда малко веро-

ятна — съдовете имат малка вместимост (около 2 л). От друга страна, писмените извори не споменават, че средновековните българи са познавали дестилацията и са употребявали ракия. Остава да приемем, че съдовете са произведени за нуждите на някой алхимик, затова се срещат толкова рядко. Доколкото ми е известно, друг такъв подобен съд е открит от археолога Б. Борисов в средновековното селище при с. Дедово, Новогагорско. Такива съдове (наричани „ламбици“) са намерени от археолозите в Русия и Армения и като по правило се свързват с алхимически опити. Може да се предположи, че подобно на събратята си и българските царе (пък и защо не и болярите) най-пламенно са се стремили да се домогнат до великата тайна за производството на злато. Няма нищо чудно в това, че винаги са се намирали хора, които били готови да им обещаят златни планини. През средновековието да се притежава алхимик се смятало въпрос на чест от всеки владетелски дом. В причудливия им инструментариум вероятно ще е имало гърнета, подобни на тези, които произхождат от село Хотница. Приведени над пушеците, излизащи на талози от подобни съдове, средновековните ни алхимици ще са изглеждали като истински жреци на Мамона.

В големите градове и най-често в столицата Търново процъфтявало ювелирството — столичните майстори били с доказани качества, които ги нареждали сред най-добрите от този занаят. Понякога археолозите намират и калъпите, в които били отливани украшенията.

Библейската притча „Изковане на гвоздеите за распятието на Исус Христос“ е вдъхновила художника на Земенската църква (XIV в.) да представи тази сцена сред една средновековна ковачница. На преден план е представена фигурата на главния майстор, който с помощта на дълги клещи нажежава парче желязо в ковашката пещ. Срещу него стои чирачето, като раздухва огъня с помощта на кожен мех (понякога археолозите откриват глинени тръбички, които се прикрепяли към ковашкото духало). Зад майстора и чирачето двама калфи бият с чукове парче желязо, поставено върху наковалнята. Точността на рисунъка е поразителна: от наблюдателното око на зографа не са убягнали и най-малките подробности около формата на инструментите, наковалнята, че даже и ремъците, с по-

мощта на които бил задвижван ковашкият мех. Но в желанието си да предаде повече тържественост на сцената той си е позволил една неоправдана волност: ковачите са представени в тържествени пози и в празнично облекло — особено интересна е дрехата на чирачето, украсена с интересна шевица около врата. Това рязко контрастира с представата за външния вид на работниците в една ковашка работилница. Впрочем това е описано далеч по-реалистично от един византийски историк, когато говори как изглеждали ковачите във византийската столица: те били облечени в дрипи, работели боси, лицата им изглеждали опърлени от огъня, а погледът им бил помътен и помрачен.

Много рядко археолозите разкриват останки от средновековни работилници, което подсказва, че те се помещавали в леки постройки — предимно под навеси. Условиата, при които работели технитарите, били примитивни, а оръдията на труда изглеждат прости и груби. Чудно е само как с помощта на такива несъвършени инструменти се произвеждали толкова качествени изделия. Понякога работилниците били едновременно и „продавници“, т. е. в тях можело да се купи готовата продукция. Такава продавница се разкри на Царевец — подът на помещението е засипан от остатъците на десетки глинени съдове, които навремето ще са били изложени пред критичното око на купувачите.

А иначе с търговията по градове и села се занимавали специални посредници, които средновековните извори наричат „тръгяри“. Те се подвизавали най-често по т. нар. тръжища и „панагири“ (т. е. панаири — б. а.), за които се споменава в царските грамоти. Най-прочути които годишните търгове по манастирите, на които се стичало населението от близки и далечни земи. Например търгът край манастира „Св. Георги Бързи“ при Скопие продължавал цяла неделя. А названията на „панагирите“ са запазени и до днес в географската и поселищна номенклатура. Най-често те се срещат по трасетата на средновековните пътища — народът още помни названията им, макар споменът за някогашната търговия по тези места да е окончателно заглъхнал.

Международният търговски обмен бил строго регламентиран съгласно „закона за търговията“, за който се споменава в една дарствена грамота на цар Иван

Асен II. Дубровнишките търговци (цар Иван Асен II ги назовава „любими гости на моето царство“) предпочитали керванната търговия — думата „керван“ е записана в архивите на този град още през XIII в.

В черноморските пристанища хвърляли котва корабите на италианските градове републики — те плащали незначителна такса за стоянка на корабите. Понякога търговското съперничество между Венеция и Генуа излизало извън свободната конкуренция и прераствало в открити войни. Случвало се (например по времето на цар Теодор Светослав) българите да ограбят генуезки кораби, което довело до скъсването на търговските отношения. Според една дарствена грамота на цар Иван Александър на венецианците били дадени големи привилегии — те имали право да откриват търговски фактории (ложи), от които се направлявал вносът и износът. След продължителна война генуезците се сдобили с изключителни права за търговия в земите на Добруджанското княжество — митото на внасяните стоки било само 2⁰/₁₀₀, а възможностите за експорт оставали неограничени.

В празниците на обикновените българи продължавали да битуват древни обичаи и поверия. Църковните сборници сипят анатеми по повод на „бесовските танци“ и „скверните тайнства“ — явно става дума за прастари езически вярвания, наследени от траки, славяни и прабългари, които християнската религия не успяла да заличи. За тяхната устойчивост можем да съдим от изображението на шаман, издраскано върху глинен съд, намерен на Царевец — находката се датира от XIII в. Шаманът е представен в характерната за съсловието тривърха шапка и с неизменния тъпан — всичко в рисунката подсказва, че той изпълнява някакъв ритуален танц. Впрочем две подобни шамански фигури са издраскани върху стенописите на търновската църква „Св. Петър и Павел“.

За един стар народен празник, корените на който трябва да се търсят в езическата епоха, съобщава похвалното слово на патриарх Евтимий. Празникът ставал през лятото: тогава край манастира „Св. Богородица“ (на търновската „Света Гора“) излизало населението на целия град заедно с жените и децата. По-нататък Григорий Цамблак съобщава следното: „събралите се за-

ради празника и уж да се помолят отдаваха се на греха, на всякакви пороци и привличаха божие тогудуване, понеже местоположението и пустотата благоприятствуваха за похотта на блудните“. Описаният погоре празник трябва да се свърже с езическия култ на плодородието. За същото подсеща и една късна добавка към Бориловия Синодик, в която се анатемосват онези, които извършвали „влачене на плодове и скверни тайнства през нощта“. Църквата се постарала да изкорени езическия им смисъл, като ги адаптирала към християнския календар, но това се оказало невъзможно — за срам на църквата до края на XIV в. търновчани залягали да почитат езическия празник. Затова патриарх Евтимий решил „да отсеке от дъно корена на злото“ и за голямо недоволствие на столичното население забранил сборището.

Житиеписецът на патриарх Евтимий допълва още една интересна подробност: според съществуващия обичай празникът на търновската „Света Гора“ продължавал цели 8 дни. Впрочем 8-дневният празничен цикъл е фиксиран на няколко пъти в историческите извори от XII—XIV в.: толкова траел например панаирът при манастира „Св. Георги Бързи“ край Скопие, също 8 дни продължили тържествата по случай сватбата на българския престолонаследник Михаил Асен край Одрин. Дали това има някакво отношение към езическия календар на славяни и прабългари, е трудно да се установи, но прави впечатление упоритото придържане на средновековните българи към 8-дневния празничен цикъл.

Народът устройвал и пролетен празник на цветята. Вероятно става дума за т. нар. „русалии“ или „русалийска седмица“, която по някои места се чествувала 40 дни след Великден. Терминът „русалии“ е записан още в края на XIII в. от византийския автор Теодор Валсамон. Обикновено русалиите се свързват със славянското название на самовилите, които присъствуват неизменно в народните ни поверия. Самовилите се описват като прекрасни женски същества, които живеят по планини, гори и води, яздят „сур елен“, обюзден със змии и отвлечат моми и ергени. Древното им славянско название „вили“ се среща в старобългарските паметници чак до XIV в. — в Троянската притча е записана даже „вила морска“. А в една грамота на цар Констан-

тин Асен е отбелязано съществуването на „вилски кладенец“ край Прилеп.

В югозападните български земи русалийските игри се празнували в седмицата след Петдесетница — за това съобщава през XIII в. охридският архиепископ Димитър Хоматиан. Тогава танцуващи млади хора обикаляли по селата и представяли пантомими — църквата обявила тези игри за „срамни представления“. Изследователите свързват празника с култа към мъртвците и го отдават на тракийското наследство. Димитър Хоматиан съобщава, че според съществуващия обичай участниците в игрите трябвало да получават възнаграждение от населението. В случай на отказ се стигало до пререкания, а понякога даже и до проливането на кръв.

Най-редовно били чествувани храмовите празници на отделните църкви. По време на тези тържества младите хора имали възможност да се повеселят до насита и да скачат до примаяване на хорото. През XIV в. византийският историк Никифор Григора наблюдавал в околностите на българския град Струмица „забавления, които обикновено стават на празници“. По-точна представа за част от тях можем да добием от стенописите в Хрелъовата кула при Рилския манастир — те се датират от 30-те години на XIV в. С много точен рисунък художникът е възпроизвел интересни подробности от един характерен за района танц. Групата на танцьорите се състои от 8 човека, които са разделени на две четворки, една срещу друга. Играчите се държат през пояса и подскачат върху зелен фон, т. е. на поляната. Облечени са в къси празнични ризи, оцветени в различни багри. Впечатлява обстоятелството, че всички танцьори са изключително мъже — това до известна степен потвърждава забележката на Никифор Григора за „различни хора на млади мъже и деца“. По всяка вероятност зографът е нарисувал хоро (а може би ръченица), което се изпълнявало само от мъже. Това, разбира се, не означава, че в останалите танци не са вземали участие представителките на нежния пол. Това например е засвидетелствувано върху едно изображение от сграфито керамика, открито от археолога. И. Алексиев в средновековното село при Хотница. Върху запазената част от съда личат две фигури (мъжка и женска), които са представени в танцуваща поза. Това е подчертано чрез позицията на

ръцете — те са поставени на кръста в стойка, характерна за т. нар. ръченица. Нанесем ли „машаба“ на двете фигури върху останалата (загубена) част от съда, става ясно, че върху дъното е била изобразена танцуваща група от 8 човека (мъже и жени), които изпълняват някакъв характерен танц — може би ритуален. За това подсещат странните превръзки по челата (те се спускат към устата подобно на обърнат надолу триъгълник) и странният орнамент (той пък е във формата на щит), който служи като съединителна връзка между мъжа и жената.

Групата на танцьорите, изобразени върху стенописите на Хрелювата кула, играе под звуците на оркестър, който се състои от петима музиканти. Двама от тях са седнали и свирят на лютня и цимбал. Останалите трима са изправени: единият свири на дълга тръба, другият бие тъпан, а третият е с кастанети в ръце. Последните три фигури са представени много експресивно, сякаш чрез движенията им зографът се е постарал да предаде ритмиката на музикалния съпровод: например мъжът с кастанетите е цял унесен в ритъма на танца.

Като изненада може да се приеме фактът, че сред музикантите, които веселят тълпата, липсва фигурата на неизменния гайдар. Отсъствието му може да се обясни по най-простия начин: с предположението, че поне до XIV в. този инструмент все още не бил навлязъл в бита на българите. Възможно е да се приеме, че гайдата не е била популярна в района около Рилския манастир, затова художникът на стенописите не намерил за необходимо да я представи. Но след като знаем, че гайдата се радва на широка популярност най-вече сред планинското население, по-вероятно изглежда първото предположение. Още повече че групата на музикантите е разположена на фона на просторен планински пейзаж, покрит тук-там със зелена растителност.

По време на такива празници можели да се чуят и стари юнашки песни. Никифор Григора имал възможността да се наслади на подобни „трагически песни за славата на мъже, за които бяхме слушали, но не бяхме виждали“. Тъй като не познавал езика на българите, той само коментира гласовете на певците, които се блъскали в отсрещните планини, а ехото ги преповтаряло, така че се създавало впечатлението от въздей-

ствието на античен хор, при който част от певците повтаряли изпятите вече стихове.

В средновековна България професионалните певци пеели винаги под музикален съпровод: най-вече под звуците на гуслата, за която често се споменава в средновековните ни извори. Соловото пеене под съпровод на гъдулка се смята за извечно мъжко достойние от най-стари времена и както свидетелствуват документите, било в сърцето и душата на българина. Тъкмо на тези гуслари трябва да признаем правото да са носители на историческата ни памет през средновековието, а думите на песните им ще са предствлявали своеобразна хроника на изминалите столетия.

През XV—XVI в. по Далмация т. нар. „бугарщини“ (или иначе казано „български начин на изпълнение“) се радвали на много голям успех. Става дума за българската епическа традиция с характерния за нея 15—16-сричен размер. Обикновено тези песни се пеели от професионални музиканти, в които трябва да видим средновековните ни трубадури. Впрочем терминът „шпилман“ (странствуващ средновековен певец в Германия) е записан в Симеоновия Златоструй още през X в. Българският автор коментира непознатата немска дума с пояснението: „шпилман ще рече играец и глумец“, т. е. музикант, който едновременно и пее песните си. В един документ от 1353 г. е записано, че в югозападните български земи се подвизавали „Преде свирец и Хрусе слепец“ — подобни на тях „шпилмани“ ще са странствували по цяла България, за да възпяват подвизите и славата на отдавна починали мъже. Понякога (според свидетелствата на Кантакузин) те приканвали мъжете да се радват на цветущата възраст, преди да им се надсмее смъртта.

По улиците на средновековните ни градове и села често можели да се видят „самоборци“ и „звероборци“, т. е. народът се развличал със зрелища, в които участвували професионални борци и укротители на диви зверове. Известно е, че борбата се радвала на особена популярност още у прабългарите. В състава на българските делегации, които заминавали за Цариград, понякога били включвани и прочути атлети. По времето на българския княз Борис един български борец изтръшнал (за срам на византийския император) всички

ромейски атлети. Изворите са засвидетелствували уважението към борците и през следващите столетия: заобикаляли ги опитни масажисти, винаги готови да наляят нови сили в коравите им мускули.

Но това не било всичко. Върху стенописите на южната фасада на търновската църква „Св. Петър и Павел“ са издраскани рисунки, от които личи, че в развлеченията, които се предлагали на столичните жители, вземали участие и професионални акробати. Една от сцените представя акробат, който върви по високо опънато въже, като пази равновесие с помощта на дълъг прът, който държи в двете си ръце. Друга рисунка представя същата сцена, само че в този случай въжето е опънато под ъгъл — вероятно се е изисквало високо майсторство, за да се изпълнява трудният танц във въздуха.

Към „звероборците“, за които стана дума по-горе, трябва да причислим и укротителите на змии. Подобен случай е записан от летописците на III кръстоносен поход. Те разказват как един пловдивски фокусник (след дълго пиянствуване в една от местните кръчми) измъкнал една змия, която „държал омагьосана в пазвата си, сложил я бързо на земята, след това я поставил върху себе си“ и постепенно се увлякъл и в други фокусничества. Присъстващите в кръчмата немски рицари (пред които бил изпълнен номерът) съгледали в невинната сцена „зловещо видение, наскочили разярени, сграбчили фокусника и го разкъсали на парчета“.

Това сведение се потвърждава и от изображението върху един съд от сграфито керамика, намерен на Царевец. Върху запазения фрагмент личи допоясното изображение на мъж, с дълги, артистично спуснати коси, облечен в широка, райрана дреха — около шията на мъжа е навита змия. Вероятно художникът е имал намерението да представи някакъв много популярен номер, изпълняван от уличен фокусник. Главата на змията е извита грациозно назад и стърчи над дясното рамо на укротителя, а опашката на животното се подава от другата страна. Но това не е всичко. Върху дъното на един друг съд от сграфито керамика (открит в района на манастира „Св. 40 мъченици“) е изобразен истински крилат змей, с широко отворени уста и страхо-

вита паст, от която се подават големи и остри зъби — сякаш току-що изскачил от легендите.

Редом със странстващите музиканти и артисти по сборищата на средновековна България се подвизавали и професионални разказвачи, които занимавали тълпата с чудни и невероятни истории. Т. нар. „български басни“ се радвали на невероятен успех в Русия до края на миналия век. Текстовете им водят началото си (без съмнение) от средновековната епоха — църквата категорически забранявала четенето и разпространението на тези „лъжливи, отхвърлени книги“. Широката популярност на „българските басни“ се потвърждава от констатацията на един средновековен проповедник, който с удивление бележи следното: „много земи съм обиколил, но никъде не видях толкова бродници (вълшебници), самовили и магьосници, както в България“. Вероятно това са същите „влъхви и чародеи“, които трижди са анатемосани в Синодика на българската църква.

По време на празниците бедните хора имали възможност да ядат и пият до насита, а виното се разливало в големите чаши без мярка. Впрочем думата „черпене“ (ЧРПАНЕ), в съвременния ѝ смисъл, е записана в старобългарските книжовни паметници още през XIII в. Пак там (но едно столетие по-късно) срещаме и думата „зравица“, сякаш за да се потвърди онова, което знаем от други източници: че сред южните славяни „зравиците“ били често срещано явление. По всичко изглежда, че средновековните българи малко се съобразявали с препоръките на християнската църква, че „онзи който иска да живее според божията воля, трябва да търси само онези удоволствия, които са необходими“. Не случайно един книжовник от XIV в. (текстът е превод от гръцки) осъжда с негодувание честите наздравици: „Когато седне мъж на веселба, чаша излива за здраве, а втора за веселие, трета за задоволяване, а четвърта за безумие, пета за бесуване, шестата за горчива скръб, а при последната, седмата, мъчението няма да има край“.

Обикновено виното се „точело от пълни мехове“, но често предпочитали да го пият направо от бъклицата — понякога археолозите попадат на глинени бъклици, които носят печата на средновековната епоха. Познавачите препоръчвали използването на шипката заради нейната миризма, като я смесвали със затоплено вино. В

други случаи срещаме съвети как да се оправя вино, примесено с вода: прецеждали го през хляб или сунгер — като по-гъсто виното се задържало в порите, а водата се прецеждала надолу. През средновековието българите произвеждали само червено вино — или както е записано в Троянската притча, „червено вино пресочно“. Ако го пиели „юнашки“ (т. е. възседнали кон), по стар обичай изливали първата чаща с вино върху гривата на животното.

Развлеченията, на които се отдавали аристократите, били много по-изтънчени. През средновековието се смятало, че съществуват само две занимания, достойни за истинския мъж: войната и ловът. Да се воюва непрекъснато било невъзможно (пък и опасно) и няма нищо чудно в това, че за царя и болярите ловът се превърнал в най-подходящо място за изява на мъжка сила, ловкост и добро владееие на оръжието.

Във всички царски грамоти е отбелязано съществуването на специални длъжностни лица („псари“, „кучари“ и „крагуяри“), които били натоварени със задълженията около отглеждането и обучението на ловните кучета и соколи за владетеля. За значението, което им било придавано, съдим от факта, че тези чиновници заемат предно място в ранглистата на провинциалните служители. Положението се запазило чак до края на XIV в., когато под въпрос било поставено самото съществуване на държавата.

Още прабългарите били пристрастени към ловджийските кучета — щом договорната им клетва включвала задължителна размяна на кучета като знак на приятелство. Ще припомним, че на Мадарския релеф е изобразена ловджийска хрътка, чийто произход се търси в Азия — по всяка вероятност прабългарите я пренесли в новата си родина. До XVI в. в Добруджа се отглеждала особена порода големи ловни кучета, които били изнасяни в далечни страни. За специални ловджийски кучета (наречени „загари“) се пее и в старинните народни песни: „па си зедоф кучета, кони и соколи, па соколи, хърти и загари, па си одеф по гора, по лова“.

Изворите са засвидетелствували многократно, че през XII—XIV в. българските гори и планини били много богати на дивеч. През XII в. например византийският император Мануил Комнин пребродил „необитаваните

равнини“ на днешната североизточна България, които били пълни с „огромни стада от диви животни, най-вече мечки и диви свине“. Както свидетелствува намереният в Търново костен материал, българските царе се увличали предимно по лов на определени животни като елени, глигани, мечки и др. И една интересна подробност: в житието на българския светец Прохор Пшински (+ XII в.) се разказва как в пещерата на пустинника една нощ се появил дяволът „преобразен на звяр на име лъв“. Като изчистим разказа от присъщия на този вид книжина чудотворен елемент, става ясно, че макар и рядко лъвът все още се срещал по нашите планини през средновековието. С това най-вече ще трябва да обясним широкото присъствие на лъвската фигура в средновековните рисунки и релефи, че даже и върху монетите на цар Иван Шишман. Никак не е случайно и това, че тъкмо лъвската фигура намерила място в държавния ни герб към края на XIV в. Наскоро стана известен пътеписът на един марокански пътешественик, който посетил Търново в края на XIV в. Той съобщава, че „столицата на Шишман хан (т. е. цар Иван Шишман) е богат и многолюден град. Неговите войници носят големи жълти щитове, върху които има по три червени лъва“. Пътешественикът е приложил и цветна рисунка на щита. Почти същото изображение личи и в гербовника на Конрад Грюненберг от 1483 г.: трите лъвски фигури (този път в черно) стоят върху испански щит, който е оцветен в жълто. Над щита стои надпис „императорът на българите“.

Ловните сцени са предпочитана тема в средновековните рисунки графити. На тях най-често е представена фигурата на ездач, който преследва елен: дясната ръка на конника е силно изтеглена назад, готова да изпрати по целта убийственото копие. От същите рисунки личи, че през онази епоха ловците предпочитали да излизат срещу глиганите пешком и с меч в ръка — сигурно е било необходимо много мъжество, за да се ловува по този начин срещу такова силно и свирепо животно.

Царският лов представлявал великолепно зрелище: с ездачите, възседнали буйните си коне, с пъстрите облекла на съпровождащата свита, с протяжните сигнали на ловджийските рогове и с лая на стотиците ловни

кучета. И, разбира се, с ловните трофеи, най-ценните от които ще са били чествувани подобно на победни и паметни сражения. Може би тъкмо такава сцена е запечатана върху Мадарския релеф — т. е. там ще е увековечена някаква прочута ловна победа на един от българските ханове.

Същевременно царският лов представлявал истинска напаст за местното население, което по цели седмици било задължавано да се скита по планината, за да гони и завърща дивите зверове. В едно от чудесата на св. Димитър Солунски се разказва за ловните увлечения на българския цар Гавраил Радомир (1014—1016 г.). Там е отбелязано, че без много да му мисли, царят „пращал хората да отиват срещу зверовете“ и ги насилвал да се катерят по „най-стръмните и опасни места“.

През следващите столетия картината оставала същата, с тази може би разлика, че царският лов все повече се превръщал в един безкраен празник. На няколко пъти в изворите се среща терминът ЛОВНИЦЕ ЗВЪР-ННО, който най-общо може да се проведе като „ловен резерват“, т. е. местности, заделени със специална разпоредба за царски лов. Най-пристрастен към лова бил цар Иван Асен II, за когото изворите свидетелствуват, че не скъпял времето си, когато се отдавал на това удоволствие. През месец януари 1236 г. (по-точно преди Богоявление) царят заминал на „лов за диви зверове“ и се завърнал в Търново чак след Великденските празници — т. е. ловният излет на българският владетел продължил повече от 4 месеца!! Придворните не посмяли да му съобщят за смъртта на св. Сава, който междувременно бил погребан в Търново; те се страхували, че печалната вест може да стане причина за прекъсване на царския лов. В житието на св. Сава е упоменато, че царят тръгнал на лов по посока на т. нар. „Подгорие“ — терминът е сръбски и най-общо може да се преведе като „предпланина“. Вероятно става дума за обширните и непроходими дъбрави на юг от Балкана, които се простирали чак до Ямбол и по-нататък. По същите тези места през XI—XII в. ловували (и то месеци наред) византийските императори, а след XV в. и турските султани.

Понякога царският лов предлагал не само удоволствия: например при един ловен излет цар Константин

Асен паднал от коня и си счупил крака, така че останал инвалид за цял живот. А десетина години по-рано в кървавата ни дворцова хроника е записано убийството на цар Михаил II Асен — сякаш за разнообразие планът на заговорниците били приведен в изпълнение по време на лов в околностите на Търново.

А иначе празниците в търновските дворци следвали непрекъснато. В най-голям блясък българските владетели се представяли по време на Коледните празници, с което много се гордеели: не случайно през 1260 г. цар Константин Асен задържал в Търново византийското пратеничество, за да присъства на тържествата. Възможно е по време на тези празници в патриаршеската църква да се разигравала пантомимата около раждането на Исус.

Във Византия съществувал обичаят, според който императорските знаци (като корона, скиптер и др.) се съхранявали в патриаршеската църква „Св. София“. В точно определени дни императорът се отправял към храма, където в тържествена обстановка патриархът му връчвал царските инсигнии — след това (в цялото си великолепие) той се отправял към двореца, аплодиран шумно от тълпата. Има косвени данни, че подобни церемонии вървяли и в Търново: тържественото шествие ще се е придвижвало по скалистия гребен, по който се извиwa пътят от Царевец към т. нар. Асенева махала. Преди известно време археологът Ат. Попов откри в търновската църква „Св. 40 мъченици“ позлатен връх на копие — явно то е имало сакрален характер и трябва да се свърже с владетелските инсигнии: „от бога дареното копие“. Може да се предположи, че в тази църква (заедно с позлатеното копие) били съхранявани и останалите царски знаци като корона, скиптер и др., които в тържествени случаи били връчвани на българските царе от търновския патриарх. След това царят излизал от църквата и се отправял нагоре към Царевец, посред тълпата, която ръкопляскала и го словославяла.

Добър повод за великолепни тържества ще са представявали годишнините от стълването на владетеля върху царския престол — не случайно чрез тези годишнини се датират важни исторически събития. В търновския си надпис цар Иван Асен II бележи, че спечелил прочутата си победа при Клокотница „в дванадесетата го-

дина на моето царство“. Тази практика се запазила и през следващото столетие: през 1259 г. цар Иван Александър бил честит да отпразнува 28-та годишнина от стъпването си на престола, а му предстояли още 12 такива паметни събития.

Голямо удоволствие за жителите на българската столица ще са представлявали тържествата около пристигането на чуждестранните принцеси. Например византийските принцеси потегляли за Търново, заобиколяни от бляскави свити, съставът на които се определя лично от императора. След като новата стопанка на търновския дворец влезела в правата си, по-голямата част от придружаващата я свита се завръщала обратно.

В още по-тържествена обстановка преминавали сватбите във владетелския двор. Те продължавали по цяла седмица — толкова например (по-точно 8 дни) продължили празниците около сватбата на българския престолонаследник Михаил Асен (синът на цар Иван Александър) с Мария, дъщерята на византийския император Андроник III. Сватбените тържества се състояли в околностите на Одрин (при т. нар. Комнинови ливади) през лятото на 1338 г. Участниците в сватбата прекарвали седмицата във взаимни посещения и непрекъснати гощавки, а на трапезите „имало всичко, каквото е измислено за приятно прекарване на празненството“. Младата съпруга ще е потеглила за Търново върху „покрита двуколка“ — впрочем византийските историци отбелязват (още през X в.), че българските болярки много обичали да се возят в колесници.

През 1237 г. цар Иван Асен II отпразнувал сватбата си с Ирина, дъщерята на кир Теодор Комнин. Тържествената обстановка била помрачена от отказа на църквата да признае законността на брака — затова в документите на българската църква Ирина никъде не е спомената с титлата „царица“. Две стихотворения (написани на гръцки) са единственото запазено свидетелство от тази толкова коментирана сватба: неизвестният поет ще ги е прочел в присъствието на височайшата двойка. В стила на епохата той сравнява царя и царицата със слънце и луна, които с благодатната си светлина стоплят цялата вселена. „Пресияйната и прекрасна царица“ е уподобена на „най-благоуханно цвете“, а „привлекателният и красив Асен“ е представен по-

хубав от дневна светлина. Стиховете не блещат с особени достойнства, но при стъкмяването им поетът ще се е вдъхновявал не толкова от „кипрещата се прелест“ на Ирина, колкото от предстоящата владетелска щедрост, за която най-смирено умолява българският цар.

Случвало се чужди владетели да посещават българската столица. В края на 30-те години на XIII в. Търново бил щастлив да посрещне бляскаво сръбския крал Владислав. Намерението му било да измоли мощите на св. Сава, но кралят не пропуснал възможността да засвидетелствува васалитета си пред Иван Асен II; той се обърнал към него с думите „господарю и повелителю мой“. Стотина години по-късно друг сръбски владетел (крал Милутин) бил посрещнат тържествено от търновчани — в чест на високия си гост българският цар Теодор Светослав дал богата гощавка. Тогавашните хронисти отбелязват, че по време на взаимни посещения владетелите прекарвали по-голямата част от времето си в „немалко гощавки и наздравци“.

В свободното си време царят и аристократите наблюдавали с интерес боксови състезания: през 1241 г. маджарският крал изпратил (по едно българско пратеничество) 10 чифта боксови ръкавици за цар Иван Асен II. Към кожените ръкавици се прикрепвали специални железни гривни и зрелището завършвало обикновено със смъртта на един от противниците. Сред имуществените слоеве процъфтявал хазартът. По Царевец археолозите намират понякога зарчета за игра — някои са кокалени (досуш като днешните), а други са от изпечена глина. Вероятно се играело на големи суми: през средновековието болярите брояли парите си на „кесии“, като всяка една съдържа определено количество монети. През онази епоха често се повтаряла поговорката „неверен повече от зар“, т. е. едно свидетелство за това, че аристократите пре много се вълнували от капризния танц на кокалените зарчета и често имали възможност да се оплакват от лошия си шанс.

Понякога болярите запълвали скуката си с игра на табла и на шах. Т. нар. пулове (за табла) излизат често при археологическите разкопки. А за разпространението на шаха сред българите се споменава още в Шестоднева на Йоан Екзарх, където подобни занимания се осъждат. Засега археолозите са открили шахматни фи-

гури само от ранносредновековната епоха. Трябва да отбележим, че по онова време правилата на играта били по-различни от днешните: например по желание на играчите (веднъж по време на партията) една от фигурите можела да се превърща във всяка друга. Известно е също така, че арабите играели шах върху четвъртита дъска. В едно шахматно ръководство (написано на арабски през IX в.) се твърди, че за разлика от арабите, още през VI в. ромеите били измислили кръглата шахматна дъска. Вероятно сред българите си е пробил път „ромейският“ шах, т. е. прадедите ни играели мъдрата игра, приведени над кръгла, а не над четвъртита шахматна дъска.

Ниското равнище на медицинските знания и отсъствието на елементарна хигиена били причините за високата смъртност на българите през XII—XIV в. Факт е наистина, че повечето от болестните състояния са записани в тогавашните медицински съчинения с точните им наименования. За сведение ще посочим, че в един Медицински сборник (от XIV—XV в.) се срещат 147 лекарствени средства срещу различни заболявания. Но те били известни на ограничен кръг лекари, докато останалите се задоволявали с премерването на пулса, пускането на кръв и препоръчването на диета. Понякога предписвали и лекарства (като захар, розова вода, сол, южни плодове и др.), но повече се разчитало на майката природа и на „божията воля“. Странно е например, че такава проста болест като крастата се смятала за неизлечима. Понякога в миниатюрите и стенописите са изобразени душевноболни хора (от устата им излиза „зъл дух“), което потвърждава свидетелствата на писмените извори за „мнозина бесновати“ по градове и села. Тук там се срещала и проказата (кой знае защо я наричали „свещен недъг“), а през XIV в. в Сърбия имало специална болница за прокажени.

Сравнително чести били заболяванията, свързани с увреждането на крайниците и двигателния апарат, особено сред мъжете — повечето от тези травми трябва да се отдадат на войните и тежкия физически труд. При огледа на скелетите от средновековните некрополи антрополозите стигат до заключението, че през средновековието у нас имало опитни лечители, способни да наместват счупени кости. За разлика от другите болести

оздравителните процеси, свързани с тежки мускулни и костни увреждания, били лекувани с по-голям успех. Върху три от миниатюрите на Лондонското четвороевангелие са изобразени групи болни с дефекти на крайниците — там личат и специални приспособления, с помощта на които се придвижвали сакатите хора.

Проучванията на 1520 скелета от средновековни некрополи (от тях 500 са от периода XII—XIV в.) свидетелствуват поражения на костно-ставния апарат, които са характерни за туберкулозата. Заключениеето на специалистите е, че тази болест била доста разпространена през онази епоха и имала съществен дял за високата смъртност на населението.

Случвало се понякога лекари да спасяват болни в безнадечно състояние: какъвто е например случаят с болярина Войсил, който се наял с гъби до припадък и в продължение на три дни изпаднал в такава тежка летаргия, че близките му го помислили за умрял. Очевидци разказвали, как видели погребалната процесия, която отнасяли тялото му в гроба. Спасили го в последния момент, като си послужили с т. нар. „териак“ (противоотрова) и други известни по онова време „противоядия“.

Понякога изворите съобщават за прочути лечители, пристигнали от далечни страни. Според свидетелството на „незначителния лекар Евстатий“ (XII в.), в българския град Соск (в Македония) пристигнал някакъв лекар франк, който прегледал две деца, страдащи от болезнено уриниране. За почуда на насъбралата се тълпа франкът разрязал пикочния мехур (и на двете момчета) и измъкнал оттам по един камък на големината колкото яйце. За това истинско чудо на тогавашната медицинска практика Евстатий получил информация от „достоверни мъже“. Впрочем сам той с очите си видял извадените камъни, както и белезите от раните на децата.

За „многоизкусни лечители“, дошли чак от Персия и Индия, съобщава житието на Йоан Нови Сучавски (XIV в.). Според уверенията на житиеписеца тези лечители били в състояние да „възстановят здравето на разкъсана плът“. Събитията се отнасят за българския град Акерман, на устието на река Дунав.

В старобългарския разказ за българската царица

Персика се говори за влюбения в нея принц, който изпаднал в дълбока депресия. На помощ били извикани „изкусни лекари“, които „по свой навик пипаха жилите му и като не намериха в него никаква телесна болка, съобщиха на царя и на царицата, че той страда от някаква телесна болка“. Следователно лечителите през средновековието били в състояние да поставят точна диагноза на болестните състояния, предизвикани от любовен копнеж.

Но най-известни били считани салернските лекари — според признанията на съвременниците „тяхната слава твърде много се носела по света поради превъзходството им в медицинската практика“. Като едно друго постижение на италианските лекари от тази епоха трябва да посочим откриването на очилата — за появата им споменава един венециански ръкопис от 1200 г.

В изворите понякога става дума за „врачилица“ (болници), но съществуването им не е отбелязано изрично в нашите земи. От друга страна пък знаем, че атонските манастири поддържали такива болници. На тази база можем да твърдим, че и в някои от българските манастири ще е имало „врачилица“, в които монаси-лечители ще са упражнявали лекарския занаят.

А бедните хора разчитали най-вече на баячките, молитвите и заклинанията. Впрочем ползата от тях била повече от съмнителна. И наистина с какво можело да подпомогне ухапанието от змия едно такова заклинание: „змията щом ухапне веднага да умре, а болният, който е ухапан, да остане жив“. В апокрифите са записани редица други молитви: против треска, против ухапване от бясно куче, против бодеж, нежит (болест по устата и венците) и др. Понякога тези молитви са записани върху оловни пластинки — носели ги като муски, закачени на шията. Въздействието им върху състоянието на болния ще е било равно на нула. Може би заради това в народните поверия огненицата (т. е. треската) е представена като 7 сестри, които ходят заедно, измъчват болия една след друга, докато го уморят.

Тъй като нищите люде нямали средства да плащат на скъпи лечители, те търсели помощ от мощите на прочути светци, за които мълвата разпространявала истински легенди — най-често изтъквали лечебната им

сила. Според уверенията на църквата тези мощи действително вършели чудеса, стига човек да пристъпва с вяра към тях. Тогава „слепи проглеждаха, сакати прохаждаха, недъгави получаваха изцеление“ — това се твърди най-често в житийната литература.

В изворите конкретно са отбелязани две „чудеса“, но истината около тях подлежи на проверка. Първото станало във връзка с пренасянето на мощите на св. Филотея в Търново по времето на цар Калоян. Патриарх Евтимий разказва, че процесията с раклата на светицата се съпровождала от 300 избрани български войни под командването на някой си Теодор, „мъж благоверен, честен и благочестив, че и верен като никой друг, храбър в бран и в разцвета на младостта си“. От години този Теодор страдал от „белмо“ (перде) на лявото си око. Но щом целунал благовейно мощите и доближил лявата ръка на светицата до болното си око, „белмото, що измъчваше окото, безследно изчезна“, завършва разказа си Евтимий. Случката се разнесла веднага и била провъзгласена за „чудо“, което умножило славата на светицата. Може само да се гадае доколко историята, разказвана от Евтимий, е истинска, при положение че всичко е покрито с приказен мрак. Сигурно може да се смята едно — „просветлението“ на Теодор едва ли имало нещо общо с мощите на св. Филотея. Далеч по-правилно ще бъде, ако отдадем станалото на силата на внушението, което наистина е в състояние да извърши чудеса.

Друг подобен случай е описан в житието на св. Савва, който бил погребан в търновската църква „Св. 40 мъченици“. На следващата нощ някакъв куц монах на име Неофит (след дълго пиянствуване) се озовал пред гроба на светеца и заспал. На сутринта, когато се събудил, недъгът му бил изчезнал — „чудото“ трябва да се отдаде в еднаква степен както на алкохола, така и на „целebната“ сила на светите мощи. Мълвата за станалото се разнесла светкавично из Търново и мнозина столични жители се устремили към храма, с надеждата да се сдобият с благодат. Църквата се възползувала от случая, като обявила мощите за „чудотворни“.

Въпреки безбройните „чудеса“ смъртта продължавала да взема своя тежък данък. Тя била най-висока сред децата, които били постоянната жертва на боле-

стите, глада и недоимъка. Но и онези, които оцелявали, рядко достигали до преклонна възраст. Ненапразно изворите отбелязват, че 60-те години се смятали като предел на човешкия живот — тази възраст се считала за библейска. Данните от средновековните некрополи свидетелствуват, че средната продължителност на живота при мъжете била около 50 години, а при жените още по-малка — някъде около 43 години. За близо едно столетие в некропола при средновековното селище при село Ковачево, Пазарджишко, са погребани 66 мъже и само 34 жени — т. е. излиза, че по тези места женският пол бил изобщо по-малочислен. Ако разпрострем тази картина по останалите български земи (това е твърде рисковано, но още липсват цялостни проучвания на некрополите от този период), следва да предположим, че през XII—XIV в. мъжете били повече от жените. За сметка на това пък те умирали много по-често — високият процент на тази смъртност трябва да се отдаде в еднаква степен на честите войни и тежкия физически труд. Природата компенсирала загубите, като се грижела повече за възпроизводството на мъжкия пол.

От сезонните отклонения на погребенията (спрямо ориентацията запад — изток) може да се съди през кое време на годината смъртността била най-голяма и кога тя достигала най-високата си точка. По селата кривата се очертава по приблизително следния начин: най-много хора умирали през ранна пролет, по-малко през зимата и най-малко през лятото и есента, които са изобщо здравословни сезони. Причините трябва да се отдадат както на климатичните условия (днес показателите са приблизително същите), така и на влошаващия се режим на хранене — в бедните селски къщи зърното привършвало рано през пролетта и тогава започвали гладните дни.

Липсата на всякакви здравни навици била причина за честите епидемии — от тях най-страшна била чумата. Запазени са откъслечни сведения за три чумни епидемии, преминали през българските земи през този период. Първата от тях връхлетяла към средата на 30-те години на XIII в. — тогава починала втората съпруга на цар Иван Асен II (маджарката), заедно с едно дете на царя и търновския епископ. Вторият случай е

записан половин столетие по-късно, когато (според думите на византийския историк Георги Пахимер) „чумата простря тежката си ръка върху хората и те мряха един след друг“. Най-страшна обаче била епидемията през 1347 г., чиито съвременници я нарекли „черната смърт“. От Кримския полуостров тя се прехвърлила в Цариград, като отнесла в гроба половината от жителите му. Според твърденията на византийските историци близо година чумата вилняла по селата и градовете на Тракия и Македония — следователно българските земи също изпитвали ужасите на чумната епидемия.

Още по-малко можел да бъде сигурен за живота си търновският самодържец. От свидетелствата на историческите извори остава тягостното впечатление, че в палатите на Царевец процъфтявал политическият разврат — заговорите и убийствата били постоянно явление в дворцовата ни хроника. От общо 20 царе, които украсявали търновския престол, само четирима (Иван Асен II, Теодор Светослав, Георги Тертер II и Иван Александър) починали от естествена смърт. Други 13 станали жертва на заговори, преврати и насилия, останалите трима успели да се спасят, като побягнали в чужбина.

Смъртта на всеки владетел се забулвала в приказен мрак и като по правило се свързвала със знамения, към които хората от средновековието се отнасяли с нескрито страхопочитание. Тези знамения се тълкували различно: веднъж те вещаели близката смърт на царя, друг път предстоящата му кончина, т. е. всичко зависело от случая. Най-често се опитвали да узнаят бъдещето чрез хода на звездите. Още в Шестоднева на Иван Екзарх се твърди, че „често пъти се появяват такива звезди, които са предзнаменование за смъртта на царете“. През 1238 г. например се появила Халеевата комета, а цели три години по-късно починал българският цар Иван Асен. Това не попречило на византийския историк Георги Акрополит да свърже двете събития. Той разказва за появата на „опашатата“ звезда, която се задържала цели три месеца на небето, и завършва пасаж с следната бележка: „наскоро след това умря българският цар Асен“. По този начин пред нас се из-

правя един книжовник, дълбоко убеден, че е разгадал тайната на небесното знамение.

Съгласно предписанията на православната църква мъртвците трябвало да се погребват в „осветена земя“ — задължително било гробището да е в съседство с църква или най-малкото с параклис. По правило средновековните некрополи се разполагали в чертите на населените места. Освен това към всяка от действащите църкви се разкриват малки некрополи — по Царевец те наброяват до стотина гроба. Сравнително по-големи са некрополите около някои търновски манастири — там ще са били погребвани по-заможните жители на столицата. Впрочем съществуващите през средновековите привилегии се наблюдават и при погребенията — боярите например били погребвани във фамилените им църкви. А тленните останки на търновските царе намирали вечен покой в храмовете, посветени на солунския чудотворец, на светите 40 мъченици и в дворцовата църква. Археологическите находки свидетелствуват, че тези погребения наистина били „царски“ — например цар Калоян е бил положен в ковчег, облечен в златотъкана дреха, декорирана със сърмена шевица и цялата обсирана с бисери. В дворцовата църква беше открита част от саркофага на цар Иван Александър с релефно изображение на владетеля — запазена е долната му половина, върху която личат царските ботуши с изображение на двуглави орли. Подобна релефна украса произхожда и от църквата „Св. 40 мъченици“ — тя се свързва с името на Анна Мария, втората съпруга на цар Иван Асен II. Пак от този храм произхожда и един погребален надпис, съставен в чест на героичната кончина на Иван Асен, третия син на цар Иван Александър.

От свидетелствата на западноевропейските пътешественици, преминали през земите ни след XV в., можем да съдим как е изглеждало погребението на обикновените хора. За опелото били наемани професионални оплаквачки, които от сутринта започвали да плачат, да се удрят по гърдите, да дерат до кръв лицата си, да скубят косите си; по този начин те демонстрирали най-дълбока скръб. Сред виковете и писъците им се откроявал гласът на главната оплаквачка: тя пеела заедно с останалите и на висок глас изреждала добрините

на покойника, като започвала от неговото раждане и свършвала с последните му дни.

Царските погребения се отличавали със своята тържественост и пищност — при тях мировата скръб съзнателно се подтискала в името на съдържаното величие. Такова е внушението на една миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, в която е представено опелото на Иван Асен, третия син на цар Иван Александър. Около покрова с тялото на покойника са склонили глава цар Иван Александър, царицата майка Теодора, вдовицата на починалия и единият от царските синове — всички в тържествена поза и с парадно облекло. Само белите кърпи в ръцете на царя и царицата подсказват траурния характер на церемонията — през средновековието белият цвят бил цветът на траура. На погребението присъства и търновският патриарх заедно с целия църковен притч — със заупокойните си молитви те трябвало да измолят райските селения за починалия царски син. Художникът на миниатюрата е подсказал тази идея чрез изображението на ангела (в горната част на композицията), който „отнася“ душата на Иван Асен направо към небето.

Бедните хора били погребвани в правоъгълни ями, без ковчег — полагали ги на гръб, с лице на запад, а ръцете на покойника били скръствани върху гърдите. Погребалният инвентар свидетелства, че християнските обичаи съжителствували редом с езическите явявания. В някои погребения археолозите намират т. нар. „Харонов обол“ — в устата на мъртвеца била слагана медна монета, с която трябвало да „откупи“ преминаването си в отвъдния свят. В други случаи се откриват черупки от яйце, птичи кости и др. — това са все езически обичаи.

Най-големи ще са били страховете от „вампирияването“ на мъртвците — става дума за поверието, според което душите на умрелите се връщали от „оня свят“, за да пакостят на живите. Най-податливи към вампиряване били считани онези, които приживе си спечелили славата на вещици и магьосници. Считало се, че на вампири могат да се превърнат и разбойниците, убийците, крадците или пък хора с някакъв душевен недъг. Както показват данните от средновековния некропол при село Ковачево, Пазарджишко, близо една тре-

та от погребенията носят следи от мерки, взети против вампирясване. Най-често палели огън върху гроба на покойника, като разчитали на пречистващата му сила. В други случаи прикадявали гроба с въгленчета, все с надеждата, че вампирясването може да се размине. Но когато духът на мъртвеца продължавал да безпокои живите, вземали по-решителни мерки — примерно целият гроб се затрупвал с камъни. Когато и това не помагало, гробът се разкопавал и върху тленните останки на мъртвеца се извършвали действия, които имали чисто предпазващо предназначение — най-много се разчитало на магическата сила на глога, затова с глогов прът или глогов трън (всичко зависело от случая) се промушвали гърдите или петата на покойника. Вероятно това е т. нар. „гадаство“, за което се споменава във Виргинската грамота на цар Константин Асен. Понякога пък натрошавали крайниците, а в отделни случаи отрязвали едната ръка или ходилата на крака. Близо една десета от гробовете носят следите на подобни ритуали; едно доказателство, че съзнанието на средновековния българин било вечно разпънато между мнимия свят на сенките и суровата действителност на реалния живот — един тежък кръст, който народът ни неизменно носил през дългите векове на онази далечна епоха.

ВОЙНАТА И МИРЪТ

Второто българско царство просъществувало малко повече от две столетия (1185—1393 г.). За тези 208 години историческите хроники са записали спомена за 76 войни, водени на българска територия, с повече от 250 сражения, някои от които останали паметни. Посочените по-горе цифри касаят изключително междудържавни отношения, при които войните като по правило завършвали с подписването на мирни договори. Други 38 войни трябва да запишем в актива на самостоятелните феодални владетели — понякога те преграждали пътя на чужди нашественици, но често вдигали меч и срещу търновските владетели. А най-често воювали срещу едните и другите ей така, за слава и удоволствие (тези малки бодри войни), сякаш да потвърдят старата истина, че на Балканите имало малко земя, много владетели и още повече необуздани амбиции. Към дългия списък на военните конфликти трябва да прибавим и 23 държавни преврата, някои от които имали характера на истински граждански войни.

Известията за отбелязаните по-горе военни конфликти са записани преимуществено във византийски, латински, маджарски, арабски, османски, сръбски и български хроники. В повечето случаи там се говори за военни кампании, които вървяли предимно в южна, югозападна и северозападна посока. В пълна неизвестност остават събитията (следователно и войните) по североизточната българска граница, а през XIII в. например това е най-уязвимата част от държавната ни територия. Следователно списъкът на войните е много по-дълъг — тези две столетия представлявали време на непрекъснато военно напрежение и почти всяка година адската стихия на войната вземала от българите своя кървав данък. С други думи, през XII—XIV в. войната представлявала всекидневие за българите, а мирни-

те години се припомняли като някакво щастливо изключение.

Няколко примера в подкрепа на току-що казаното. Станало е традиция да се превъзнася управлението на цар Иван Асен II, защото при него народът на българите бил честит да изживее много мирни години. Наистина през първите десетина години от управлението му народът се радвал на относително спокойствие, но го заплатил на висока цена. Последвали 8 войни (някои твърде кръвопролитни), повечето от които били резултат на недалновидна политика и лошо пресметнати действия. Има едно друго обстоятелство, което определя идиличните представи за епохата на цар Иван Асен II: сравнението между неговото време и това на предшествениците му. Известно е, че първите три десетилетия от съществуването на Второто българско царство били запълнени с непрекъснати войни. В началото (при Петър, Асен и Калоян) те имали преимуществено освободителен характер, но при управлението на цар Борил (1207—1218) нещата се променили чувствително. Борил водил 6 войни (с латинци, маджари, сърби и др.), но най-кръвопролитни били стълкновенията му с вътрешната опозиция. Не случайно един сръбски извор го назовава „мъчител, чиято душа се радва, когато пролива кръвта на своя народ, защото избил безбройно множество от хора, сякаш с това искал да унищожи небето и земята.“ В тези твърдения има явни преувеличения, но същевременно те представят истинския лик на узурпатора, който с най-голямо вдъхновение воювал срещу съплеменниците си, като не се стеснявал да търси чужда помощ за разправа с метежниците. Най-продължителна била войната му със законния наследник на престола Иван Асен II. Византийският историк Георги Акрополит твърди, че тя продължила цели 7 години, което е напълно вероятно, като отчитаме изравнените сили на враждуващите болярски групировки.

Изглежда, че с най-много мирни години дарил българите цар Теодор Светослав (1300—1321 г.). Историческите хроники са документирали само една негова война с Византия и едно друго незначително сблъскване с генуезците. Останалите години Теодор Светослав прекарвал в мир със съседите си. На него принадлежи

и заслугата, че отстранил (макар и временно) татарската заплаха, която тегнела над българите цели 60 години.

Дестабилизиращите фактори, които предопределяли вечното военно напрежение на Балканите, били от различно естество. На първо място трябва да посочим стратегическото положение на българските земи: тук задължително се пресичали пътищата на всички завоеватели, независимо дали тръгвали от изток към запад или от юг към север, към вътрешността на европейския континент.

През XI—XII в. например през река Дунав постоянно връхлитали варварските племена, които представлявали последната вълна от т. нар. Велико преселение на народите. Става дума за печенези, узи и кумани, които така опустошили земите северно от Балкана, че почти обезлюдили източната им половина.

От началото на 40-те години на XIII в. започнали нахлуванията на монголите. Съвременниците свързвали страшните им опустошения с второто пришествие и ги нарекли „тартари“ (т. е. хора от пъклото), сякаш за да се убедят, че тепърва им предстои да изтърпят най-страшните ужаси на войната. Татарската завоевателна стратегия препоръчвала поголовното избиване на населението, разрушаването на градовете и селата и унищожаване на добитъка и посевите. За размера на опустошенията им в българските земи можем да съдим от коментарите на византийските историци — те твърдят, че почти всяка година татарите правели от земята на мизите (т. е. българите — б. а.) „мизийска плячка“. Сравнението е наистина сполучливо, макар и да навява спомена за отдавна преминали времена. Впрочем нека да дадем думата на един византийски автор — когато описва поредното татарско нашествие на Балканите, той заявява: „да се разкаже за ужасите, които извършват те, трябва да се пише не с букви, а със сълзи“.

От 30-те години на XIV в. започнал шурмът на османските турци. Съвсем разнебитена, Византия не успяла да прегради пътя на нашествениците, които сполучили да установят господството си над Проливите. За разлика от другите насилници османците се вдъхновявали не само от придобитата плячка, но и от мисълта за трайно овладяване на балканските територии.

Съвременните изследователи се задоволяват да коментират нахлуванията им, примесвайки ги с тъжни размишления за нещастията, които връхлетели върху градовете и селата на Тракия.

Още през XIV в. можем да прочетем сурови обвинения срещу император Йоан Кантакузин, цар Иван Александър и крал Стефан Душан, че пропуснали златния шанс да ликвидират в зародиш турската заплаха. Съвременната историография ги вини с още по-голяма строгост. Но редица са обстоятелствата, които налагат смекчаване на отдавна произнесената присъда. Фактите свидетелствуват недвусмислено, че турската опасност далеч не била подценявана. Не липсвали и покани за съвместни действия — издигали ги последователно византийските императори и българските царе. Но политическата обстановка далеч не се слагала в полза за християнските държави. Никак не било лесно да се намери стратегически вярното решение, при положение че на Балканите имало 40 (!!!) самостоятелни държави, залисани най-вече в собствените си вражди и постоянно воюващи помежду си. Сигурно може да се смята едно: ако плановете за изгонването на турците бяха осъществявани с такава страст, каквато се влагала в междуособните войни, съдбата на Балканите навярно би била друга. Но тъй като единодействие не било постигнато, пътят на турците бил открит. За българите втората половина на XIV в. е запълнена с постоянни военни неуспехи и политически нещастия.

С имената на печенези, узи, кумани, татари и турци далеч не се изчерпва списъкът на нашествениците, които оставили горчив спомен по българската земя. Сякаш за разнообразие през тази епоха започнали кръстоносните походи, които довели до преминаването на огромни човешки маси през България — този път от запад на изток. В началото това били гълпи от селяни, заплениени от наивната мечта да се обогатят в приказните отвъдморски земи. Последвали ги цели армии, облечени в желязо, които превърнали земите по протежение на големия път (от Белград до Цариград) в същинска пустиня. Например рицарите от II кръстоносен поход (1189—1190 г.) така опустошили равнините на Тракия, че след заминаването им „земята изглеждала разорана с рало“. Като връх на всичко рицарите

от IV кръстоносен поход дискредитирали напълно кръстоносната идея — вместо към „гроба господен“ те се насочили дъм Цариград и го превзели след ожесточен шурм.

Постоянното военно напрежение по българските граници се диктувало не само от прииждането на варварските племена, но и от непрекъснатия натиск от страна на Византия. На империята се пада съществена дял от военните конфликти, записани в българската история през XII—XIV в. Войните между българи и ромей вървяли със страшно ожесточение и се подклаждали от непримирими противоречия. Византия имала спрямо българите установена позиция, която изглеждала непреодолима: ромеите брояли българските земи за временно отстъпени на „варварите“. А апологетите на завователната им стратегия винаги чертаели северните си граници по бреговете на река Дунав.

Българската политическа доктрина изглеждала не по-малко крайна и амбициозна. От времето на Омуртаг българските ханове включили в титулатурата си многозначителна формула „владетел в земята, в която се е родил“. Съзнанието за „своя земя“ имало точно премерен адрес и свидетелствува какъв бил отговорът на византийските имперски амбиции. По-късно тези настроения били оформени в цялостна доктрина, която била подплатена от съзнанието за военно превъзходство над ромеите. Тъкмо тази идея се защитава от цар Симеон с многозначителната констатация: „българите имат обичай да изискват чуждото, а не да дават своето“.

В края на X и началото на XI в. военното съперничество между българи и ромей стигнало критичната си точка и приключило с най-големия военен триумф на Византия. Император Василий II (Българоубиец) съвършено съкрушил българите и ликвидирал, както се смятало завинаги, заплахата от север. Византийските историци коментират забележителната победа с думите, че „бог благоизволил да обедини онова, което някога бил разделил“. Изглежда, само Василий II не споделял всеобщия възторг, тъй като написал специално завещание, в което съветвал потомците си как да постъпят, ако българите замислят да се отцепят от империята. Казват, че императорът заровил завещани-

ето в един от манастирите край Цариград и починал с мисълта, че завинаги е осигурил господството на ромеите над българските земи.

Последвалите два века византийско владичество увърдили у ромеите мисълта, че споменът за някогашното величие на българската държава е окончателно помръкнал. Властите в Цариград били убедени, че всяка мисъл за свобода у българите е завинаги погребана и „те свикнали да живеят добре под един ярем с ромеите“.

В края на XII в. византийските историци съвсем неочаквано започват описанието на онези „илиади от злочестини“, които „варварите отатък Хем (т. е. българите — б. а.) причинили на ромеите“. Като първопричина за освободителното въстание през 1185 г. те сочат злополучното решение на император Исак II Ангел да обложи с допълнителен данък българското население във връзка със сватбата си с маджарската принцеса Маргарита. Всъщност това представлявало поводът за надигането на българите — истинските причини трябва да се търсят в намерението им да отхвърлят чуждото господство. С това трябва да обясним и признанията на византийските историци, че българите „поначало били настроени високомерно към ромеите“. А високото им народно чувство се осланяло „на непроходимите им места и се одързостявало от крепостите им, които били твърде многобройни и стърчали над отвесни скали“. Следователно укрепените пунктове по Балкана били в ръцете на българите и те само номинално признавали върховенството на императора.

Първи се надигнали градовете около Анхиало и Източна Стара планина. Трудно е да се каже как биха се развили тези събития, ако в същото време в Търново не започнали приготовленията, които имали за цел да превърнат стихийния бунт в организирано въстание. При освещаването на търновската църква „Св. Димитър Солунски“ бил издигнат призивът: всеки да грабне оръжие и да тръгне срещу ромеите“. И после „заловените във войната да не се вземат като пленници, но да се колят и избиват безмилостно, да не се освобождават срещу откуп, да не се отстъпва пред молби,

а народът да бъде твърд като елмаз и да се избиват поголовно всички заловени“.

Този дълъг цитат е от съчинението на византийския автор Никита Хониат, който е съвременник на събитията. Приведохме го не само за да засвидетелствуваме отношението на българите към поробителите му, но и заради намерението на Хониат да изтъкне „неумолимата жестокост и отмъстителност“ на българското племе. Много повече са обаче данните, които свидетелствуват обратното. Ще припомним само два случая. Първият е във връзка с похода на император Никифор Геник към България през 811 г. — тържествуващите ромей трошали в камъните главите на пеленачетата и хвърляли малките деца под кремъците на диканите. Вторият случай е широко известен и се свързва с грозната слава на император Василий II, който се прочул с отмъстителността си спрямо българите. Зверствата на Българоубица никога не били забравени — тъкмо те стояли в основата на непреодолимата омраза към ромейте, която българите си „придавали неотменно от поколение на поколение“.

Скоро войната се пренесла на юг от Балкана и се изразила в редица кървави сражения, в които и двете страни проявявали необикновено упорство. Тогава изтъряла звездата на цар Асен, който смело се впуснал в безстрашни нападения, „нанасял победа след победа и трупал трофеи след трофеи“. Според свидетелствата на византийските историци Тракия се обитавала предимно „от българи, които винаги таяли омраза към ромейте“. Сраженията станали най-кръвопролитни по времето на цар Калоян — призивите да се върви докрай срещу ромейте постоянно били припомняни. Цар Калоян „не оставил място незасегнато от войната и изпълнил земята с безброй злини“. Показателен е случаят с превземането на град Варна — българският владетел предложил на защитниците да му предадат града, но срещнал презрителен отказ. След като крепостните стени били взети на щурм, последвала разплатата — Калоян „блъскал в рова всички заловени мъже и хвърляше пръст дотогава, докато не изпълни рова. Така мястото стана общ гроб на всички“.

С не по-малко ожесточение воювал и Иванко, който се настанил в Пловдив и се обявил открито срещу

византийския император. Иванко спечелил редица победи и това го въодушевило дотолкова, че „при пиршествата си накълцваше пленените във войната ромей“. Действията му всявали ужас сред ромейте — стигнало се дотам, че „императорската армия умираше от страх само когато чуеше името на неприятеля“.

Настаняването на рицарите от IV. кръстоносен поход в Цариград и създаването на Латинската империя променило съществено обстановката. Византийската аристокрация в Тракия обещала покорност и сътрудничество на българския цар Калоян. Но скоро ромейте пристъпили договорените клетви, на които българският владетел отвърнал със страшни жестокости. Цар Калоян оправдавал действията си с гръцката измяна „казвайки, че не може да търпи тяхното коварство и неверния им нрав, и променящото се често, ежечасно тяхно поведение.“ Пръв пострадал Пловдив („град честит и голям“), който бил „предаден на плякосване и на острието на меч“. Крепостните му стени били срипнати със земята, а ромейската аристокрация — изстребена. На човек му настръхват косите, когато чете за зверствата на Калоян — „неговата убийствена и непримирима война срещу ромейте довела до много потоци от кръв“. Но достатъчно е да припомним думите на Калоян: той мъстял на ромейте за онова зло, което някога император Василий II Българоубиец причинил на собствения му народ. Възмездието настъпило два века по-късно — не случайно цар Калоян си прикачил запомнящото се прозвище — „Ромеубиец“ и се показал като „враг и отмъстител на ромейте“.

Към началото на XIII в. българи и ромей били вече изтощени от продължителния си двубой и очаквали времето, когато ще се намери разумен владетел, който да сложи край на безсмислените кръвопролития. Основания за приближаването на нови времена трябва да се търсят и в чисто морален план. С унищожаването на Византия през 1204 г. били погребани и политическите ѝ идеали — това до голяма степен разколебало духа на непримиримостта, който определял отношенията ѝ спрямо българите. Наближавало времето, когато на взаимното изстребление трябвало да се сложи край.

Той настъпил след прочутата победа на цар Иван

Асен II при Клокотница през 1230 г. Пленените ромен очаквали с ужас разплатата на гордия победител и сигурно си припомняли страшните времена на цар Калоян. За всеобща почуда Иван Асен II се отнесъл към плененото множество човеколюбиво, освободил повечето от войниците, а най-вече по-простите и сбирщинаната, и ги отпратил по градовете и селата им“. С тази си постъпка българският владетел си спечелил всеобщо възхищение и скоро градовете и крепостите на обширната епирска държава се покорили пред щастливия победител. Благородството, проявено от цар Иван Асен II, било в пълно противоречие с действията на Калоян, който смятал, че „унищожаването на ромеите ще му донесе сигурност и че ще стане по-страшен и че ще спечели по-скоро приятелството им, отколкото омаза“. С това най-вече трябва да обясним парадокса, защо цар Калоян умее да побеждава в сраженията, но не успял да спечели нито една война, докато само една спечелена битка донесла на цар Иван Асен II славата на една толкова победоносна война, каквато няма записана в историята на Второто българско царство.

От времето на цар Иван Асен II наченал качествено нов етап в българо-византийските конфликти. Истина е, че войните продължавали с неотслабваща сила, но победителят бил длъжен да се придържа към определени норми при третиране на победения. Оттогава останал обичаят „да се освобождават невредими пленените, с изключение на знатните, така че се случвало да загинат само онези, които се противопоставяли в сражението“. Съществуващите споразумения вменявали едно задължение — то имало силата на „закон, предаван винаги без промяна на потомците, а именно да лишават неприятеля само от имуществото, но да не го поробват и да не убиват никого извън сражението“. Този закон касаел съдбата на мирното население, което обитавало района на военните действия. Наистина то страдало от непрекъснатите войни, но за сметка на това имало увереността, че независимо от превратностите на войната животът и честта му са гарантирани. Строгите военновременни закони били нарушени само веднъж, когато Византия се намесила активно в селската война в България начело с Ивайло — наме-

рението ѝ било да постави на търновския престол своето протеже Иван Асен III. Бруталните действия на император Михаил VIII Палеолог предизвикали от-ветна реакция, тъй като на карта били поставени крайните цели на въстанието. Най-вече класовият характер на селската война предопределил непримиримостта в действията на воюващите страни. Българите си припомнили суровите закони на войната от времето на първите Асеневци. Ивайло не проявил никаква милост към нашествениците, а те пък знаели добре, че „да попаднеш в ръцете на Лахана (т. е. Ивайло), било равносилно на смърт“. Византийските историци обясняват действията на селския цар с „варварската му ярост“ и неговата „крайна жестокост“. Всъщност ставало дума за независимостта на България, а това извиквало на живот военните добродетели от миналото. И за почуда на ромеите многобройните им армии търпели срамни поражения от малобройните и лошо обучени селски войски. Причините са както в пълководческите способности на Ивайло, така и в ентузиазма на селската му войска — ромеите влизали разколебани в сраженията, „защото се отправяли срещу неприятеля съвсем паднали духом пред ужасите да бъдат пленени“. Ивайло пък ги нападал подобно на „вълк на агнета“ и победите му като по правило завършвали с клане на пленените ромеи.

През останалото време българите и ромеите съблюдавали строго съществуващите правила и обикновено генералното сражение (не много кръвопролитно) решавало изхода на войната. Само веднъж византийският император Андроник III престъпил суровите запрещения на военния закон. През 1332 г. той нахлул в българските земи и ги подложил на страшно опустошение. Разказват, че императорът опожарявал всичко по своя път и даже „не щадял намиращото се на хармана жито“. Някои византийски историци обясняват последвалото поражение с престъпването на военновременните закони и безпричинното опожаряване на полето заедно с посевите.

С идването на турците настъпил качествено нов етап във военните конфликти на Балканите. За почуда на местното население нашествениците им припомнили отдавна забравените времена, когато връхли-

танията на вражата войска се съпровождали с най-кървави насилия. Всеки поход на османците по нашите земи се коментира със следните ужасяващи подробности: „те избиха, поробиха и ограбиха“. Като връх на всичко пришълците от Мала Азия се вдъхновявали от суровите правила на ислямския военен закон, който препоръчвал враждебна непримиримост спрямо иноверните народи. „Избиванията и поробванията“ съпровождали всяка военна кампания на турците; пристъпите им са отбелязани с разказите за „мъже, жени и целеначета, които бивали убивани, или продавани в робство“, а пътят им бил озарен от „разрушени селища, осквернени храмове и опозорени девиси“. Страшни жестокости съпровождали пристъпите им в укрепените български твърдини — обикновено османските хронисти коментират завладяването на един или друг български град с многозначителната забележка, че защитниците на крепостта били „изкълцани“ (т. е. изклани), а жените и децата станали плячка на победителите. Свирепостта, проявявана от завоевателите, изглеждала толкова неочаквана, че им дала едно психологическо предимство, което в не малка степен предопредило съдбата на българския народ.

Другият „вечен“ противник на българите през тази епоха били маджарите. Те се появили по българските граници още през IX в., в началото като съюзници, а впоследствие като силен и опасен противник. Ударът, който им нанесъл цар Симеон, ги отхвърлил на запад — в среднодунавската равнина (в т. нар. Пуста), където маджарите намерили новата си родина. Впрочем те овладяли тези територии след упоритата борба срещу местните български управители — старите маджарски хронисти неизмерно подчертават „българското високомерие“, с което били посрещнати предложенията за мирно разрешаване на конфликта. От този момент северозападът се превърнал във вечна грижа на българската дипломатия. Случвало се българи и маджари да воюват заедно с ромеите, но много по-често маджарските войски се устремявали на юг, като подлагали на опустошения българските територии.

Възстановяването на българската държава в края на XII в. раздухало старите вражди. Спорът вървял за властта над областите около Белград и Браниче-

во — тези земи представлявали „ябълката на раздора“ между двете държави. И, разбира се, споровете се разрешавали със силата на оръжието, а войните следвали една след друга, при това много кръвопролитни. В началото успехът съпътствувал българите. Цар Калоян сполучил да отхвърли маджарските войски — в тази война се прочули със жестокостите си куманските му съюзници. Спорът за владеенето на Белград и Браничево взел такива размери, че въпросът бил отнесен до арбитража на папа Инокентий II — той признал тези земи за изконно български територии.

Цар Борил отстъпил оспорваната земя заради помощта, която маджарите му оказали при потушаването на едно въстание във Видин. Според една маджарска хроника войските на крал Бела проявили голям героизъм, но много по-големи били жестокостите, които съпроводили влизането им във Видин. Положението било възстановено от цар Иван Асен II и до средата на XIII в. властта на българите изглеждала непоклатима. Но през втората половина на столетието надмощието минало окончателно на противниковата страна. Българите се помъчили да отразят маджарския натиск с помощта на самостоятелните феодални владетели Ростислав Михайлович и Яков Светослав — владенията им трябвало да служат като буферна зона между двете държави. Към началото на XIV в. Белград и Браничево станали трайно притежание на маджарската корона. Оттогава главен обект на домогванията им се очертал Видин — стигнало се дотам, че през 1363 г. маджарите превзели прочутата дунавска крепост и отвели в плен на видинския цар Иван Срацимир.

На турската инвазия било съдено да сложи край на продължителния двубой между маджари и българи. При цар Иван Шишман българската дипломация насочила усилията си за осъществяването на българо-маджарски съюз срещу нашествениците — за съжаление тези планове не се осъществили. Някаква горчива ирония се съдържа в предизвикателното твърдение на султан Баязид, че никой от противниците му не съумял да извлече някаква съществена изгода от съюза си с маджарите — и като доказателство той назовал имената на българските царе.

В края на XII и началото на XIII в. българската

войска се формирала на принципа на опълчението, т. е. търновските царе призовавали под знамената си всички мъже, които били способни да носят оръжие. Принципът на най-широката представителност имал несъмнени преимущества. „Въоръженият народ“ се вдъхновявал от най-чист патриотизъм, а всенародната подкрепа придавала на опълчението допълнителна увереност в собствените сили. Това позволявало на българските владетели да извеждат на бойното поле многочислени армии. Например през 1189 г. българският цар Петър предложил на Фридрих Барбароса (водача на III кръстоносен поход) 40 000 армия, ако немският император оглави съвместен поход срещу Цариград. През 1204 г. цар Калоян обещал на рицарите от IV кръстоносен поход армия от 100 000 бойци — тогава вървяла обсадата на византийската столица. Посочената по-горе цифра (тя е записана от един западен хронист) на пръв поглед изглежда преувеличена, но друг един автор съобщава, че цар Калоян имал под знамената си 40 000 конници и „безчислена пехота“. А друг един византийски автор твърди, че войската, с която Калоян обсадил Солун през 1207 г., била „повече от пясъка в морето“. Това сравнение (както и едно друго, което сравнява числеността на войските му с „броя на пролетните цветя“) е похват, присъщ на средновековните книжовници и с него обикновено се означава множество. С положителност знаем, че преди битката при Одрин (1205 г.) цар Калоян разполагал с армия от около 30 000 българи, без да се броят куманските му съюзници, които наброявали 14 000. Няколко години по-късно цар Борил извел на бойното поле край Пловдив (1208 г.) армия от 33 000 човека. Това положение се запазило някъде до средата на века — като по правило във военните действия (и от двете страни) вземали участие големи човешки маси. В потвърждение на това ще посочим, че в края на управлението на цар Иван Асен II през българските земи преминала армия от 100 000 войни, които бързали на помощ на Латинската империя.

През втората половина на XIII в. във военните кампании започнали да вземат участие все по-малък брой войски. Това било продиктувано от обстоятелството, че съществуващият дотогава принцип на набиране

на войската (въоръженият народ) губел своята привлекателност. Първо, защото селяните за дълго били откъсвани от земята, което се отразило неблагоприятно за стопанския живот. Това положение можело да бъде оправдано, когато ставало дума за независимостта на държавата или когато обстановката диктувала време на върховно военно напрежение. Но с решаването на тези проблеми отпаднала необходимостта да се държи на военна нога целият народ. Не бива да се забравя и това, че по-голямата част от опълчението се състояла от зле въоръжени и обучени селяни, които почти не знаели какво е боен ред, трудно се поддавали на дисциплина и още по-лесно можели да разстроят своите редици. Немалка част от тези войски представлявали просто въоръжени тълпи (с едно само копие или тояга), които марширували под знамената с надеждата да се обогатят на неприятелска територия.

За разлика от „въоръжения народ“ редиците на новата армия се попълвали от професионални войни, за които войната представлявала истински занаят. Платената войска била много добре обучена, разполагала с тежко защитно въоръжение, а колоните ѝ лесно се прегрупирали в зависимост от обстановката. В тази армия всичко било подчинено на здрав ред и дисциплина, а това я правело страшна военна сила. Значително нараснала и ролята на тежковъоръжената конница (тя била създадена по модела на западното рицарство), която най-често решавала изхода на сраженията. Реорганизацията на армията многократно увеличила ударната ѝ мощ, което автоматически се отразило на нейната численост — през XIV в. войските били сравнително малобройни. Така например преди битката при Велбужд (1330 г.) българският цар Михаил Шишман имал под знамената си 12 000 българи и 3000 татарски наемници. А при битката край Русокастро (1332 г.) цар Иван Александър извел на бойното поле 8000 армия, към която се присъединили и 2000 татари. На тези сили император Андроник III успял да противопостави армия едва от 3000 бойци.

Летописците твърдят, че през XIV в. сраженията преминавали все така ожесточено. От описанията им личи, че войските извършвали сложни маневри, които

имали за цел обкръжаването на вражеските сили, отрязването на фланговете или пък пробив в центъра на неприятелските редици. С най-много подробности разполагаме за сражението при Русокастро — то продължило цели 3 часа и в него взели участие общо (от двете страни) 13 000 души. Очевидци твърдят, че то преминало през много перипетии и било съпроводено със страшни кръвопролития. Но фактите освидетелствуват една по-друга картина: от ромеите паднали убити само 37 конника и 60 пехотинци. Приблизително същите били загубите и на българите. Това подсказва за съществуването на някаква „професионална“ етика на сражаващите се бойци. Надеждно защитени от предпазните си брони, наемниците влизали в сражението с мисълта как по-лесно да обърнат в бягство неприятеля, отколкото да косят неговите редици. Стегнатите бойни редове държали войските на разстояние и те рядко се размесвали — тогава трябвало да се бият гърди в гърди и сраженията ставали много кръвопролитни. Иначе професионалните войни предпочитали да не рискуват — те знаели добре, че ще бъдат необходими и за следващото сражение. Тези добре усвоени правила придавали на войните характера на едно недотам опасно приключение, в което умението да оцелееш се ценяло много високо. А повечето от геройските подвизи се състояли в способността да удивляваш противника с викове и предизвикателства или пък с добре премерена маршова стъпка. Вероятно заради това един от византийските историци (който описва битката при Русокастро) е сметнал за необходимо да разкаже повече подробности за смъртта на бойния кон на протосеваста, отколкото за останалите перипетии на сражението.

Част от войските се намирили под разпореждането на отделните боляри, а друга носела гарнизонна служба по охрана на крепостите. Понякога тези части били твърде многобройни: през 20-те години на XIV в. Пловдивският гарнизон наброявал 1000 тежковъоръжени конници и 2000 пехотинци. В случай на необходимост болярите били длъжни да подпомагат владетеля със своите военни дружини. Но често те ги използвали за корисни цели, а понякога и срещу търновските царе. Най-фрапиращ е случаят с подбалканските

владетели Войсил и Радослав. Военната им сила никак не била за подценяване — според твърденията на византийските историци те били в състояние да изведат на бойното поле армия от 3000 бойци.

Положението ставало критично при нахлуването на противникови войски, когато част от болярите не изпълнявали задълженията си. В последно време станаха известни преписите на 4 писма на цар Иван Шишман, в които прозира катастрофата, надвиснала над българската държава в края на XIV в.: в тях последният търновски цар призовава своите боляри да му изпратят час по-скоро войска в Никопол. От писмата личи решимостта на Иван Шишман да се противопостави на турците, но остава открит въпросът, дали болярите са се отзовали на настойчивите му молби.

Поддържането на професионална армия създавало редица неудобства и криело много опасности. Известно е, че усърдието на наемниците зависело изцяло от паричното възнаграждение, а това ги правело ненадеждни. С цената на различни обещания платената армия лесно можела да се манипулира за корисни цели. Това се отнася най-вече до поведението на столичния гарнизон. Така например през 1280 г. Георги Тертер I „съумял да привлече към себе си цялата войска“, която послушно го обявила за български цар.

И накрая платената армия трябвало да изпълнява важна класова функция: да защитава устоите на съществуващия феодален ред и да смазва в зародиш всяко народно недоволство. Тази задача общо взето била изпълнявана с усърдие — за добре въоръжените наемници не представлявало трудност да разгонят някоя недоволна тълпа от селяни или пък да избият до крак разбойниците по пътищата. Само веднъж тази армия претърпяла истинско поражение, когато през 1278 г. селската войска на Ивайло набързо разгромила наемниците на цар Константин Асен.

По време на война търновските царе привличали и помощни войски, съставени от чужди наемници. В началото тази роля била отредена на куманите. Те се появяват по Долни Дунав през 70-те години на XI в. По всяка вероятност куманите били от индоевропейски произход, тюркоезирани някъде в далечното си ми-

нало. Отличителната им антропологическа характеристика били русите коси и сините очи — затова руските летописи ги назовават „половци“, което ще рече „сламени“ (т. е. „светли“, „руси“) хора. Впрочем и в съвременния български език е запазената думата „кумуден“ човек (т. е. „хубав“) — термин, който трябва да се свърже с народното име на куманите и смътно напомня за физическите им качества.

Петър и Асен превърнали куманите във верни съюзници и с тяхна помощ била изнесена тежестта на народноосвободителната война. Още повече ги приближил към себе си цар Калоян — той се сродил с тях, тъй като съпругата му била „скитка“, т. е. куманка. Тази брачна връзка напомня времената на цар Симеон, който настойчиво се домогнал до помощта на варварските племена, които живеели в съседство с българите. Най-много Симеон залагал на съюза с печенезите и даже поощрявал браковете между двата народа — те трябвало да му осигурят спокоен тил и постоянна военна помощ. Цар Калоян довел тези намерения докрай и ги издигнал до степеня на държавна политика. Фактът, че един български цар се сродил с могъщите кумански първенци, свидетелствува както за верността към поетата политическа линия, така и за средствата, чрез които тя се осъществявала.

Куманите били номадски народ, който обитавал необятните равнини, като се започне от делтата на река Дунав и се стигне до руските степи — там те отглеждали на воля конните си табуни. Този степен народ непрекъснато сменял местоживелищата си, зает с вечната грижа да търси пасища за своите коне — за куманите конят представлявал смисъла на човешкия живот. Ето по какъв начин византийските автори поясняват привързаността им към това животно: „Скитът (т. е. куманът) язди коня си, който го носи по време на война, същият кон му доставя храна, като му се разреже вената, или пък разпирват, че ако конят е женски, удовлетворява и животинската страст на варварина по време на поход“. Въоръжението им било предимно нападателно — куманите боравели умело с „извитите лъкове“, а пълните с колчани стрели висели по хълбоците им. Случвало се по време на сражения да размахват и къси копия, но всепризнато било

качеството им на изкусни стрелци с лък. В близък бой използвали и мечове, но избягвали продължителните схватки и предпочитали да заловят противниците си с т. нар. „аркани“, т. е. ласа.

Всеки куманин тръгвал на война с десетина коня, които често сменял по време на непрекъснатата езда — така те преодолявали за късо време големи разстояния. Върху повечето коне те товарели заграбената плячка. Реките не представлявали за този народ никаква преграда. Византийските историци твърдят, че куманите лесно преминавали през Дунава с помощта на кожени мехове, които пълнели със слама. Съшивали ги така грижливо, че „дори и най-малката капчица влага не прониквала вътре“. След като привържели меха към опашката на коня, те възсядали този своеобразен спасителен чувал и лесно преплували голямата река, „като си служели с коня вместо лодка“. Впрочем не били редки случаите, когато куманите преминавали реките с помощта на салове.

Действията им по време на война не могат да бъдат окачествени иначе, освен като светкавични: те „връхлитали по-бързо от птиците, които порят въздуха“. На всички била известна „безумно смелата им дързост“ — куманите преминавали през противниковата територия като „силна буря, която унищожава всичко по своя път“. При фронтална атака на противника те се стремяли да го увлекат в преследване. След това изведнъж се обръщали назад и нападали повторно „по-бързо от мисълта“, като се сражавали още по-яростно. Тези привидни отстъпления се повтаряли няколко пъти, докато преследвачите се изморят и разтеглят редиците си. Тогава куманите се обръщали за последен път и се хвърляли на шурм, който обикновено завършвал с клане.

Помощни войски от кумани участвували във всички походи на първите Асеновци. Летописците се въздържат от споменаването на точни цифри и предпочитат да говорят за „неизброимото им множество“ или пък за „тълни, които опустошавали всичко по пътя си, като рояк скакалци“. Но има данни, от които съдим, че множеството им не било чак толкова голямо. Например при битката край Лардея (1188 г.) цар Асен разполагал с помощна войска от кумани, която на-

броявала 6000 човека. В един каменен надпис, който произхожда от Преслав, се чете: „10 300 кумани“. Той се датира към XI—XII в., но най-вероятно трябва да се свърже с времето на цар Асен, т. е. в този „инвентарен“ надпис е отбелязана числеността на куманските подкрепления, пристигнали в помощ на българите. С положителност знаем, че в битката при Одрин (1205 г.) цар Калоян имал помощна армия от кумани, която наброявала 14 000 конници, под предводителството на някой си Коча. Вероятно това ще е бил най-големият контингент, който някога е бил на разположение на търновските царе.

След голямата победа при Одрин куманите добили такава смелост, че се осмелили да безпокоят столицата на Латинската империя, „за да покажат храбростта си или по-скоро щастieto, което ги съпровождало“. На няколко пъти те даже изтребили стражите, които охранявали крепостните врати на Цариград, и се оттегляли невредими. Не случайно един от летописците на IV кръстоносен поход пише, че „облечените в кожуси“ кумани били „най-страшният народ на земята и най-опасният за Империята“.

Онова, което правело от куманите не дотам надеждни съюзници, било неутолимата им жажда за плячка, заради която били готови да пожертвуват не една, почти спечелена победа. Друг път, увлечени от намерението да разграбят неприятелския обоз, те пренебрегвали предарителните заповеди, което затруднявало управлението на войските.

Още по-големи рискове криел техният „сезонен“ начин на воюване. Куманите пристигали в нашите земи в края на зимата, когато можели да разчитат на паша за многобройните си коне. Но към средата на лятото, когато тревата изгаряла под лъчите на жаркото слънце, те се оттегляли на север, където все още можели да намерят паша за своите табуни. Никакви молби и обещания не можели да повлияят върху тяхното поведение. Затова българските царе така планирали военните си кампании, че да започват рано през пролетта и да завършват някъде към средата на лятото. Случвало се (в зависимост от летните горещини) куманите да започнат оттеглянето си в разгара на важни събития — какъвто бил случаят с обсадата на Од-

рин през 1207 г. Крепостта била готова да се предаде на цар Калоян, но за щастие на обсадените настъпили горещите дни и куманите побързали да поемат на север, което обезсмислило продължаването на обсадата — както отбелязват летописците, куманите „не можеха да воюват повече, поради лятото“. А когато жегата преваляла и започвала есента, куманите отново се завръщали — отрядите им вземат участие във всички сражения на българските войски, които са записани през хладните месеци на годината.

На първичната и жестока природа на тези номади трябва да отдадем повечето от опустошенията, които съпровождали походите на цар Калоян. Страшните му съюзници ознаменували появата си в тракийските земи с изстъпления, които трудно се поддават на описание: разказват, че куманите принасяли в жертва на езическите си богове най-красивите пленници, като предварително ги бичували с камшици. Разсипването на тракийските градове и села през 1205 и 1206 г. е също тяхно дело. Куманите избягвали да шурмуват укрепените твърдини, но в редки случаи, когато се промъквали в някоя крепост, победените не могли да очакват никаква милост — цялото население (включително и кърмачетата) било избивано или продавано в робство. По всичко изглежда, че освен предварителното заплащане споразуменията между куманите и българските царе предвиждали разграбването на някои градове. След такива погроми куманите се завръщали на север, „карайки пленници като стада добитък и домашни животни неизброими, колкото звездите“. За тъжната картина, която представлявала Тракия, след като отшумял вихърът на войната („обезлюдена и превърната в обиталище на диви зверове“), най-голяма ще е била вината на куманите. Напусто ромеите приписват тези злини на цар Калоян, позовавайки се на неговата варварска и отмъстителна природа.

Куманите продължили да участвуват във военните походи на българите и през следващите десетилетия, но вече без такъв успех. В края на 30-те години на XIII в. те били пометени от приходните татари и остатъците им потърсили спасение на юг от Дунав. Част от куманската аристокрация се инфилтрирала в редиците на българската феодална класа, а някои ней-

ни издънки създали цяла епоха в историята на българите.

През втората половина на столетието мястото на куманите било заето от татарите. В началото те жестоко опустошили българските земи, но случвало се техни отряди да се поставят в услуга на българските царе. Например цар Иван Асен III разполагал с помощна татарска дружина под командуването на някой си Касим бег. Впоследствие той се присъединил (с войските си) към Ивайло и споделил докрай нещастната съдба на селския ни цар.

Татарите започнали да вземат по-голямо участие във военните походи на българите през XIV в. С помощта на „татарски стрелци“ видинският деспот Шишман воювал срещу сърбите. Неговият син цар Михаил Шишман продължил тази политика — в битката при Велбужд той имал помощна войска от 3000 татарски конници. Случило се така, че татарите първи поели изненадващия удар на сърбите и повечето паднали на бойното поле. По силата на стар военен закон трупите им останали непогребани, „за храна на птиците небесни“. Като езичници те нямали право на християнско погребение. Но тук вероятно се крие нещо друго — чрез отношението си спрямо убитите татари балканските народи си отмъщавали заради злините, които понасяли от този страшен народ.

За разлика от куманите татарската войска се славела с отличната си дисциплина и забележителна тактика при воденето на боя. Татарите яздели дребни рошави кончета, които били учудващо издържливи. Те се славели и като отлични стрелци с лък — от времето на Чингиз хан е записан „световен рекорд“ за полет на стрела (върху един каменен надпис от Монголия). Някой си Есунхе изпратил стрелата си на разстояние 502 м, което било преценено като необикновено постижение.

Татарите „нападали подобно на буен поток, който неочаквано и шумно се разлива от планината, заграбвайки всичко по пътя си и на следващия ден се оттегляли“. И още нещо — те изкарвали на бойното поле огромни човешки маси, които просто помитали неприятелските редици. С помощта на татарски наемници цар Иван Александър сполучил да обкръжи вой-

ските на византийския император през 1332 г. Впрочем пристигането на татарските помощни войски е забележително и с друго — те били повикани срещу господаря на Видин Белаур, който оспорвал властта на цар Иван Александър. Този случай (който едва ли е единствен) свидетелствува за безогледността на враждуващите болярски групировки — без да се колебаят, те воювали помежду си с помощта на татарски наемници, които се отнасяли към българското население както към обитателите на враждебна страна.

В интерес на истината трябва да отбележим, че участието на татарски помощни войски на страната на българите не изключвало „правото“ им да предприемат на своя глава грабителски походи на юг от река Дунав. През 40-те години на XIV в. са записани 5 големи татарски нахлувания в Тракия — при едно от тях се изсипала 100 000 татарска войска, която влязла цял месец и напуснала равнината, след като я превърнала в същинска пустиня.

Към 40-те години на XIV в. в Тракия започнали да се появяват все по-често турски наемни дружини, които византийският император Кантакузин използвал срещу противниците си, най-често срещу българите. По този начин той не само показал най-лесния път на турците през Проливите, но им дал възможността да се убедят колко лесно биха могли да се установят на Балканите. Примерът на ромеите се оказал заразителен — когато през 1366 г. флотата на Амедео Савойски щурмувала Созопол, в пристанището имало 30 турски кораба, които пристигнали в помощ на българите. Няколко години по-късно цар Иван Александър използвал турски наемници във войната си срещу ромеите. Записан е и друг случай, когато този владетел си послужил с турски наемни войски — този път срещу маджарите. За северозападните ни съседи това се оказало пълна изненада и те го коментират като нещо несъвместимо с морала на един християнски владетел. Но коронованите глави малко се съобразявали с моралните норми на епохата — през 1373 г. българският „принцес Радан“ нахлул във владенията на маджарския крал начело на войска, в която имало и турски наемни части. Това вече едва ли може да се

смята за оправдано предвид заплахата, която същите тези турци представлявали за цар Иван Шишман.

В отделни военни кампании търновските царе използвали наемни отряди, съставени от власи, бесарабци, алани и западни кондотиери. През 20-те години на XIV в. се споменава за 1000 тежковъоръжени алански конници, които били на служба при българите. Според твърденията на сръбски източници в битката при Велбужд цар Михаил Шишман имал помощни войски от власи. За западни наемници на българска служба се споменава още от времето на цар Иван Асен II. А при цар Теодор Светослав срещаме името на военачалника Мартин (несъмнено латинец), който командувал отряд от 300 конници, целите обелечени в желязо — вероятно става дума за западни кондотиери. Пак при този владетел се захванали преговори за привлечането на каталански наемници на българска служба. Става дума за 6000 испанци (всичките пехотинци), които ромеите извикали на помощ срещу малоазийските турци. Там те постигнали известни успехи, но скоро се прехвърлили в Тракия, където се прочули със страшните си жестокости. През 1308 г. Теодор Светослав предлагал на Рокафорт (водача на каталаните) ръката на своята сестра. Пред тази опасност ромеите побързали да сключат мирен договор с българския цар. А необузданите каталани, след като „опленили цяла Тракия“, се отправили към Атинското херцогство, където създали своя държава. Споменът за тези страшни и зли разбойници дълго тегнел над жителите на Тракия и им навявал най-черни мисли. В миналото (един учен сериозно твърдеше, че думата „кати“ = „убиец“ (позната на всички балкански народи), трябвало да се свърже с името на каталаните. Дали това е така, е трудно да се каже, но българите и досега си припомнят „подвизите“ им по нашите земи. В Странджа се пее една старинна песен, в която се говори: „ей вий турци, каталанци“. От сравнението става ясно, че придошлите по-късно турци по нищо не отстъпвали на онези свирепи и горделиви насилници.

Войските, които се стичали под знамената на българските царе, се дележали на различни отряди в зависимост от въоръжението и предназначението си. Например полковете на цар Калоян били съставени от

„стрелци, шлемоносци, щитници, пращници и копиеносци“. Първи приближавали противника т. нар. „сходници“ (разузнавачи), които вървяли далеч пред войските, оглеждали местността и трябвало първи да посрещнат авангарда на неприятелската армия.

Малкото данни, с които разполагаме, позволяват да уточним, че всеки български полк ще е имал численост от около 1000 „войка“ („войк“ е старобългарска дума, която означава „войник“). В битката при Пловдив цар Борил извел на полесражението армия от 33 000 войни, които били разделени на 36 бойни отряда, т. е. полкове. Сам царят стоял начело на отряд, който наброявал 1600 бойци — част от тях ще са съставлявали прикритието, което условно можем да наречем „царски телохранители“. Липсват данни за точния им брой, но в домашните ни извори на два пъти (при цар Асен и при Калоян) се споменават „300 избрани войни“ — на тях било поверено да охраняват шествията, пренасящи „свети мощи“ в Търново. Важността на тези церемонии (ставало дума не толкова за религиозни шествия, колкото за политически манифестации) подсеща, че „избраните войни“ ще са имали особен статут. Близко е до ума предположението, че цар Асен и Калоян ще са поверили тази отговорна мисия на телохранителите си. Впрочем това число се споменава и при цар Теодор Светослав (300 избрани конника), което трябва да се тълкува в същия смисъл.

По предназначението си войските се делили на пехотинци и конница, които изпълнявали точно определени задачи. Пехотата съставлявала по-голямата част от българската армия — през XIV в. все по-често става дума за „тежковъоръжени“ пехотинци. Примерното съотношение между пехота и конница ще е било някъде 5:1 в полза на пешата войска. Към XIV в. то е вече 3:1.

Конницата, която била много по-маневрена, изпълнявала успешно както чисто стратегически задачи (внезапни нахлувания дълбоко във вражеска територия), така и нанасяла тактически удари — обкръжаване на фланговете на неприятелската армия, преследване на бягащия противник и т. н. Често изворите споменават за „тежковъоръжени конници“ (целите облечени в желязо), които ще са съставлявали гордост-

та на българската войска. Редиците им не били многочислени, но предвид стремителния им устрем те били в състояние да изпълняват мащабни военни операции. С помощта на един такъв отряд (от 3000 тежковъоръжени конници) цар Михаил Шишман бил на крачка от осъществяването на една заветна цел — превземането на Цариград. Само навременната намеса на младия император Андроник III предотвратила влизането на българите във византийската столица.

В повечето случаи българските царе предвождали лично своите войски и вземали активно участие при ръководството на военните действия. Началото поставил цар Асен, който бил известен с необикновената си изобретателност по време на война. Понякога той проявявал увлечения, че ставало нужда да бъде възпиран — сподвижниците му го съветвали да сдържа поривите си и „да не пренебрегва стратегията на войната“. Цар Калоян яздел неизменно пред своите войски при походите към Тракия. А цар Борил (комуто, изглежда, много пречела войската слава на предшественика му) решил да се изяви и на бойното поле, но претърпял истинска катастрофа — в битката при Пловдив Борил пръв побягнал от полесражението, като увлякъл след себе си цялата войска.

И по-късно търновските царе запазили правата си на върховни военачалници: така било при Иван Асен II, при Михаил II Асен, при Константин Асен, Ивайло, Теодор Светослав, Георги Тертер II, Михаил Шишман, Иван Александър (през първата половина на управлението му) и при цар Иван Шишман.

И накрая една любопитна подробност — по време на походите си търновските царе били придружавани от семействата си. Например царица Елена (съпругата на цар Асен) била пленена от ромеите при обсадата на Ловеч през 1187 г. — което говори, че тя се е намирала редом със своя съпруг. Ако на този факт може да се даде и друго обяснение, то следващият е съвсем категоричен: царица Елена била в лагера на Асен през нощта на неговото убийство. Тези събития станали извън Търново, когато българската войска се завръщала от поход в Македония. Преди фаталната си среща с Иванко цар Асен имал бурна разпра с

царицата; обвинил я, че прикрива незаконната връзка на своята сестра с Иванко.

Дали това положение се запазило и по-късно, е трудно да се каже. Но ако съдим от факта, че при Клокотница кир Теодор Комнин бил пленен заедно с цялото си семейство, можем да приемем, че обичаят просъществувал поне до средата на XIII в.

При военните походи царят разделял управлението на войските с „великия войвода“ — неговата власт ще е била значителна. „Главен началник на войската“ при цар Калоян бил куманинът Манастър. В отделни случаи положението на „великия войвода“ било твърде устойчиво. Например русинът Иван изпълнявал тази служба при двама владетели: Михаил Шишман и Иван Александър. В Синодика на българската църква се пее вечна памет на великия войвода Константин, който ще е живял по времето на цар Иван Александър. В документите са отбелязани и други титли, свързани с управлението на войските, като „протостратор“ (командир на конницата), „войвода“ и др., но с тях едва ли се изчерпва ранглистата на военните командири. За воеводата Балдю знаем, че бил убит „за вярата на своя господар“, т. е. името му запълва мартиролога на мъчениците, загинали в борбата срещу турските нашественици. Практика било чуждите наемници да се командуват от военачалници, излъчени от тяхната народностна среда. През XIV в. аланите Итил и Темир командували отряд конници, съставен от техни едноплеменници. Наред с тях се споменава и името на маджарина Инас, което подсеща, че той ще е предвождал наемници маджари.

Лъкът и стрелата представлявали основното нападателно оръжие както за конницата, така и за пехотата. През XII—XIV в. на въоръжение у българите били т. нар. „съставни“ или „рефлексни“ лъкове — по средата дъгата им била извита навътре, а в краищата навън. Рефлексните лъкове придавали допълнително ускорение на изхвърлените стрели и имали голяма пробивна сила — стрелите им достигали до 400—500 крачки. Върховете на стрелите се изковавали от калено желязо (дължината им варира от 1,6 до 7 см) и били с листовиден, ромбоиден, трикрилен и пирамидален профил. Срещат се върхове на стрели от типа „ласто-

веча опашка“ — острието им е разчленено на два странични шипа, разположени симетрично подобно на ластовича опашка. Дървената част на стрелите имала дължина от 0,60 до 1,20 м, а дебелината на стеблото варираше между 0,5—1,2 см. Те се прикрепяли към железния връх с помощта на щип или чрез кука втулка. Функционалното предназначение на различните стрели зависело от характера на боя. Листовидните и ромбоидни стрели причинявали плитки, но широки рани, докато трикрилните върхове и тези от типа „ластовича опашка“ се врязвали дълбоко в тялото и разкъсвали плътта. А пирамидалните стрели причинявали дълбоки наранявания — те лесно прониквали и през халките на плетените ризници.

По време на поход войниците носели стрелите си в колчани — те побирали приблизително 40 стрели. Отделно всеки стрелец си носел (в малка торбичка) достатъчно количество върхове на стрели. От стенописите и миниатюрите личи, че колчаните имали формата на издължени цилиндрични кутии. Обикновено ги правели от дърво и ги обшивали с кожа или други приложения. В миниатюрите колчаните са предадени в същия метален тон, в който са оцветени ризниците.

През средновековието българите се славели като отлични стрелци с лък — византийските историци пишат, че в началото на всяко сражение българите изпращали „дъжд от стрели“ по посока на противника. Авторът на Кипърската хроника (от XV в.) подчертано изтъква превъзходните качества на българските стрелци, които се подвизавали в Кипър. Византийските автори споменават за съществуването на специални „рибообразни“ стрели, главите на които били от сребро и изпълнени с канали. При полет те свирели „като пищялки“ и създавали една атмосфера, която несъмнено влияела върху самочувствието на противника. Има данни за подобни „свирещи“ стрели и у българите.

Копията били няколко вида в зависимост от предназначението си — с тях били въоръжени както конниците, така и пехотинците. Това било оръжие за първоначален натиск; в миниатюрите често са изобразени групи конници, въоръжени с дълги копия, насочени страховито срещу неприятеля. Дългото копие, което

играело ролята на пика, достигало на дължина до 4 м. Металното му острие (дължината му варира от 17 до 48 см) имало листовидна, триъгълна и ромбоидна форма. В долната част на железния крайник се намирал отворът, в който се вмъквал дървеният прът. В самия край на втулката имало две дупчици, през които минавали гвоздеите, чрез които се прикрепвала дървената част на копието. С такива дълги копия конниците били в състояние да повалят от седлото вражеските кавалеристи и да държат на безопасно разстояние пехотинците. Понякога към върха на тези копия се прикрепвали метални куки — с помощта на такива пики българите сваляли от конете тежковъоръжените рицари в битката при Одрин. В някои изображения конниците държат изправени копия, на чиито върхове се развяват малки знаменца — те имат най-често триъгълна форма. В една своя реч цар Асен говори за лентите в различни цветове, които украсявали копието му. Вероятно това са т. нар. „маждраци“, за които се пее в народните песни.

През XIII в. се появяват и т. нар. „сулици“ — за разлика от обикновеното копие дръжката на сулицата била от желязо. Западният летописец Анри дьо Валансиен съобщава, че в битката при Пловдив българите били въоръжени със „зелени копия, с дълги железни остриета“, произведени в Бохемия. Явно става дума за сулици — при обикновените копия зеленият цвят би бил направо излишен. Дървеният прът на копието изключва подобна „украса“ — най-малкото защото оскъпява оръжието и затруднява действията на бойците. Зеленият цвят може да се свърже единствено с железните дръжки на сулиците — боята предпазвала метала от корозия и същевременно придавала много колоритна картина на строените полкове, което между впрочем впечатлило летописеца. В сравнение с обикновените копия железните сулици имали редица преимущества — по-голяма била пробивната им сила (ударът се нанасял, без сулицата да се изпуска от ръце), а при необходимост можела да се употребява и в ръкопашен бой. Сулиците ще са били въведени на въоръжение у българите като противодействие срещу рицарската конница, която била неуязвима за обикновените копия. За съществуването на

сулицы през онази епоха споменават и старинните народни песни.

Късото метално копие било предимно нападателно и на дължина достигало до 2 м, а желязното му острие — до 18 см. Дължината на полета зависела от ловкостта на копиехвъргача, но и най-изкусните майстори рядко надхвърляли разстоянието от 25 крачки.

Основното нападателно оръжие през онази епоха били двуострите мечове — с тях можело да се „сече“ противникът или пък да се пробожда поваленият неприятел. Мечът имал дълго право острие, с надлъжен жлеб (той улеснявал пробождането) и завършвал с напречен предпазител и дълга дръжка — крайт ѝ има най-често формата на топка. Ръкохватката била голяма и позволявала захващането да става с две ръце. Това се налагало предвид големината и размерите на средновековните мечове — понякога те достигат до 1,5 м. За съжаление нямаме запазени мечове от онази епоха, което би позволило да установим приблизителните им размери. Но от някои запазени фрагменти личи, че дължината им варира между 0,8 и 1,2 м. В миниатюрите и стенната живопис личат изображения на мечове, което косвено потвърждава за съществуването на отряди от „мечоносци“ сред българската войска. Някои мечове ще са имали славна биография — в една от миниатюрите на Манасиевата хроника „ангел господен“ подава дълъг меч в ръцете на цар Иван Александър. Предназначението на сцената трябва да се свърже с една новооткрита приписка в ръкописа, в която се моли божията помощ срещу „безбожните варвари, искащи война“, т. е. срещу турците. „Даденият от бога меч“ се включвал задължително сред инсигниите на българския владетел: с негова помощ той трябвало да сразява враговете и без колебание да го стоварва върху противниците на кръста. В ръкопашния бой се използвали и саби — за разлика от мечовете те са леко закривени в долната си част и имат само едно острие.

Ножниците се правели обикновено от кожа — за това подсеца кафявият тон, с който се изобразяват по стенописите. В други случаи ножниците се правели от тънки желязни листове, които на места се обковавали с тесни метални пръстени — те били винаги по

двойки. Върхът на ножниците задължително бил метален (за предпазване на острието), но в изключителни случаи можел да има и благороден блясък. От двореца на Царевец произхожда меден връх на ножница, който е позлатен от външната си страна. Вероятно става дума за ножница на скъпа сабя, върхът е леко закривен, а позлатата подсеща, че оръжието ще е било притежание на член от владетелското семейство.

През средновековието често се споменава за отряди „секироносци“ сред българската войска. С бойни брадви били въоръжени както пехотинците, така и пионерните части. Брадвите имали тясно, издължено напред острие, а тилната им част (там, където се поставяла дръжката) има цилиндрична форма. Това оръжие било използвано главно в ръкопашния бой, но влизало и в действие при подкопаване на крепостните стени. Сред находките в търновския дворец впечатляват две железни остриета, които по форма наподобяват алебарди — върхът им е скосен, а острието извило под формата на полумесец. Тези алебарди ще са били на въоръжение у дворцовата стража, която охранявала входните порти, царските покои и т. н.

Боздуганите били оръжие за близък бой. Те имат формата на квадратна призма с шипове, двойно пресечен конус, две съединени в основата си пирамиди и др. — части от такива боздугани се намират при археологическите находки. По всичко личи, че боздуганите били оръжието на простолюдието, защото майсторенето им не представлявало съществена трудност. В потвърждение ще приведем случая със свинаря Иван, който воювал срещу турците (през 1306 г.) с дружина от 300 селяни „въоръжени с лъкове и най-много с боздугани“. В унгарските източници се споменават т. нар. „български сопи“, с които маджарите разрешавали съдебните си дуели. Вероятно става дума за криваци, чийто дебел край се обличал в желязо. Сред маджарите този тип боздугани си спечелил славата на типично българска направа. Към XIV в. боздуганите в Русия претърпяли интересна метаморфоза — от бойно оръжие те се превърнали в символ на военна власт, в атрибут на военачалника — „бон-

чуг“. За съжаление у нас липсват свидетелства за подобно нещо.

През XII—XIV в. защитното въоръжение оставало традиционно — щит, шлем, ризница, налакътници и наколенки.

В домашните ни извори е отбелязано съществуването на отряди от „шлемоносци“. Изричното им споменаване подсеща, че не всички бойци разполагали с това защитно средство — най-вече тези от опълчението. Шлемовете имали конусовидна, призмовидна и камбановидна форма. От шлема се спускало т. нар. „забрало“ (то се състояло от железни халки или метални плочки), което надежно покривало шията и тила на бойците. В миниатюрите и стенописите шлемовете имат същата цвятова гама, каквато и ризниците. Аристократическите шлемове имали богата украса — от върха им се подавали снопчета пера, а понякога и кръстове. На здравината на своя боен шлем цар Калоян дължал живота си — той поел част от силата на удара на бойната брадва. В битката при Тревненския проход (1190 г.) император Исак Ангел получил такъв удар, че загубил шлема от главата си. Според летописците с този епизод започнала паниката сред ромейските редици.

Щитоносците образували специални формирования. През XII—XIV в. щитовете имали предимно сърцевидна, правоъгълна и кръгла форма — всичките в различни варианти. Според предназначението си те били тежки и леки. Тежките били на въоръжение сред пехотинците, тъй като прикривали цялото им тяло — те имат преимуществено правоъгълна и сърцевидна форма. Лекият щит бил популярен сред конницата и имал задължително кръгла форма. Конструкцията на щитовете била дървена. Обличали ги в кожи, а в средата блестели с медния си център — това е т. нар. „умбо“. Нагледна представа за щитовете на епохата дават някои стенописи, в които войните са изобразени задължително с щит в ръка.

Ризниците били плетени, плочести и ковани. Плетените се състояли от скачени една с друга железни халки — диаметър от 0,6 до 1,2 см. Те имали формата на риза, с ръкави до лактите, което позволявало свободното движение на ръцете и трупа. Това било

извънредно важно, тъй като сраженията продължава-
ли часове и изисквали от бойците голяма физическа
сила. Като известен недостатък може да се посочи
уязвимостта им от стрелите на противника.

Най-голямо разпространение през епохата получи-
ли плочестите ризници — този тип преобладава в сте-
нописите. Металните плочки били „нашивани“ върху
кожена дреха, която плътно прилепвала по тялото.
От други стенописи ни гледат светци-войни облечени
в ковани ризници. Тези доспехи били използвани от
конниците, но разпространението им не било голямо.
За това подсеща обстоятелството, че в домашните ни
извори най-често става дума за „доспехи“, докато
терминът „броня“ се среща много по-рядко. Пак там
четем израза „железни обкови“, когато се говори за
броните на западните рицари, които участвували в по-
хода на император Сигизмунд през 1396 г.

През XII—XIV в. войните започвали без всякакво
предизвестие, като се разчитало на преимуществото
от изненадата. Повод винаги можел да се намери —
толкова много били „спорните“ територии, че всяко
нахлуване можело да се оправдае с „исторически“
права. Подходящ повод за война представлявала смърт-
та на царстващия владетел. Това автоматически
анулирало съществуващите договори и нападащата
страна не можела да се вини в пристъпване на дого-
ворните клетви.

През есента на 1246 г. никейският император Йоан
Дука Ватаци (той се намирал на инспекционна оби-
колка по крепостите) научил за внезапната смърт на
малолетния български цар Коломан. Радостната вест
се потвърждавала от все нови и нови съгледвачи и в
императорското обкръжение се разисквал въпросът за
война срещу българите. Някои предсказвали неуспех
на акцията, но не заради погазването на договорите
и клетвите, а защото императорът разполагал с мал-
ко войска. Надделяло становището, че моментът бил
изключително благоприятен (българите били управля-
вани от друго дете, което нямало и понятие от вой-
на). Императорът потеглил на север и почти без съ-
протива завладял югозападните български земи.

Десетина години българите били принудени да
търпят това положение, макар мисълта за предстоящ

реванш никога да не ги напускала — „това положение отдавна измъчваше българите“ — коментира положението византийският историк Георги Акрополит. Звездният час на цар Михаил II Асен настъпил през есента на 1254 г., когато починал никейският император. Вестта за кончината му била използвана за насяне на ответния удар — Михаил II Асен предприел поход на юг и успял без всякаква съпротива да си върне отнетите територии.

Най-малко странен изглежда поводът за войната, която император Андроник III предприел срещу българите през 1332 г. Само две години преди това ромей и българи воювали заедно срещу сърбите. Но след трагичната смърт на цар Михаил Шишман императорът побързал да забрави клетвените обещания, според които бил сключен „вечен“ мир с българите. Окрилян от „големи надежди“, Андроник III завладял българските територии на юг от Балкана. Намерен бил и подходящ повод за започването на военните действия, и то „немалък“, както ни уверява Кантакузин. Ромеите сметнали, че изгонването на царица Теодора от Търново (тя била сестра на византийския император и съпруга на Михаил Шишман) представлявало нарушение на мирните договори. Цената, която българите платили за това, че лишили Теодора от „законните ѝ права“, била много висока.

Понякога поводът за започването на военните действия можел просто да бъде инсцениран. След убийството на цар Асен заговорниците „решили да се прехвърлят на друг кораб и да поверят делото си на тези, които управляват ромейската държава“. Иванко постоянно подканял императора да потегли с войска срещу България, но той се оказал неспособен да се възползува от отличната възможност.

А в началото на XIV в. в България се намерили хора, които извикали от Византия экс царя на българите Михаил (синът на цар Константин Асен и царица Мария) с намерението да го противопоставят на Теодор Светослав. Тези хора оправдавали предателската си постъпка не с друго, а със загрижеността си за „независимостта на страната“. С малка войска (предоставена му от императора) Михаил дошъл в България, но не извършил нищо забележително — из-

вестно време се скитал извън Търново и водел живот „съвсем неподходящ за царския му произход“. Един далечен отзвук за тези събития е запечатан върху скалния надпис при село Рояк, Провадийско, в който Михаил се величае като „багренороден цар“ — слабо утешение за пълния провал на политическата му кариера.

Понякога такива възможности се откривали и пред българските царе. През 1341 г. в Одрин избухнало въстание и градската беднота извикала на помощ българския цар Иван Александър. Той не закъснял да се появи с войските си пред стените на града. От тази междуособица (която продължила няколко години) Иван Александър излязъл със значителни придобивки.

Съществувало едно друго огнище на напрежение, което винаги можело да се използва като благовиден предлог за война — става дума за политическите бегълци. Византия никога не отказвала прием на подобни личности (особено ако били бивши владетели), тъй като прибежниците можели да се използват в интерес на нейната политика. Така станало през въстанието на Ивайло, когато ромеите се сетили за Йоан, сина на экс царя на българите Мицо, който живеел във Византия. Коронясали го за цар под името Иван Асен III — императорът го оженил за своята дъщеря, обградил го с бляскава свита (в нея имало българи) и начело на византийска войска го изпратил към България. Само неумелите действия на византийското протече погребали честолюбивите планове на Михаил VIII Палеолог.

Възможността за повтарянето на подобна акция (от византийска страна) никога не била изключена. Така например в края на XIII в. в Цариград се озовал Йоан, синът на цар Смилец. Присъствието му във византийската столица означавало ново напрежение в българо-византийските отношения — Йоан се кичел с титлата „цар на българите“. За щастие той скоро починал и опасността била ликвидирана.

Българската дипломация работела усърдно за неутрализирането на подобни заплахи — в договорите с Цариград винаги имало клаузи, които предвиждали предаването на политическите бегълци. Но тези задължения не винаги се изпълнявали. През 1341 г. в

Цариград пристигнало българско пратеничество, което настоявало за предаването на Шишман, сина на цар Михаил Шишман. Този Шишман в началото избягал при татарите, а впоследствие потърсил закрилата на византийския император. Решителността на българите била многозначителна — пратениците носели със себе си мирните договори и заплашвали с война, ако ромейте не предадат Шишман. С една дума „случаят Шишман“ се превърнал във въпрос на чест за българската дипломация. И това не били празни заплахи — Ивац Александър съсредоточил войските си при Сливен с намерението да започне война.

В Цариград бил спешно свикан съвет, който трябвало да се произнесе по случая. На него били припомнени старите закони от времето на Константин Велики, които вмениявали като дълг на ромейските владетели да не предават онези, които търсели височайшата им закрила. Но в синклита някой подхвърлил забележката, че никой не би могъл да застави българския цар да се подчинява на ромейските закони, т. е. в съвета имало хора, готови да отстъпят през българския ултиматум. Тогава станал Кантакузин и в качеството си на велик доместик произнесъл бляскава реч (примесена тук-таме със заплахи), която така впечатлила българските пратеници, че те отстъпили. Ако повярваме на Кантакузин, можем да останем с впечатлението, че бляскавата дипломатическа победа била спечелена с една само празна риторика. Но Кантакузин премълчава, че заплахите му били придружени от съответни действия — огромен турски флот, начело с Умур бег, бил изпратен към българското крайбрежие. А това вече обяснява отстъпчивостта, проявена от българското пратеничество.

Понякога повод за война можели да се окажат действията на самостоятелните феодални владетели. В стремеха си да утвърдят собствената си власт те без колебание търсели помощта на чужди господари. Веднъж въвлечени в голямата политика, владенията им се превръщали в разменна монета, която се заплащала с продължителни и кървави войни. Класически е случаят с деспот Алексей Слав, владетеля на Родопите. Той не се покорявал на никого от могъщите си съседи: понякога бил съюзник на латинците, друг

път вървял с епирските владетели, а на моменти тежнеел към българите поради своя произход. С никого не се свързвал с клетва, а поведението му се диктувало от моментното съотношение на силите. Но най-често Алексий Слав воювал и срещу едните, и срещу другите, запленен от мечтата си да просъществува редом с България и Латинската империя. Алексий Слав изчезнал внезапно от политическата сцена и само името на два планински дяла в Родопите („Доспат“ и „Славееви гори“) напомнят и до днес за този изобретателен в миналото политически мъж.

Понякога връхлитащият противник бил убеден, че правото на по-силния е вече достатъчен повод за война. Така постъпил през 1230 г. Теодор Комнин (като пристъпил договорите и клетвите), но вместо победа намерил на бойното поле собствената си гибел.

Съсредоточаването на войските започвало далеч преди започването на военните действия. По трасето на средновековния път, който върви през Мъглижкия проход, има една огромна поляна, която местното население нарича Калоянка. Преданията настояват, че обикновено там станувал цар Калоян, когато превалял прохода. Стратегическите преимущества на местността са очевидни — Калоянка се намира върху най-високото място на прохода, от тук само след 4 часа марш, войските се спускали в равнината.

Обикновено българските царе съсредоточавали армиите си главно в два пункта — при Сливен и при Ямбол. По течението на Тунджа (според Г. С. Раковски старото българско име на реката било Яворица) войските стремително се спускали на юг, по посока на Одрин. Всяко раздвижване на българите в пограничните територии не оставало незабелязано от византийските власти. Например цар Михаил Шишман на три пъти концентрирал силите си при Ямбол, но всеки път властите в Цариград били своевременно уведомявани от пограничните си управители.

Същото било положението и откъм българска страна. През средновековието границите били предмет на особена грижа за българите. Към IX в. се отнася сведението за съществуването на специални гранични отряди, които били подчинени на много суров режим — граничарите заплащали всяко служебно опущение със

собствения си живот. Самата граница пък била укрепена с ров и вал и само на определени места имало специални проходи за преминаване. Граничната бразда била маркирана и с каменни колони — надписите върху тях известявали за навлизането в българската държавна територия. От времето на княз Симеон са намерени три такива колони (на 20 км северно от Солун), които маркирали българо-византийската граница към началото на X в.

Същото положение се запазило (с несъществени изменения) и през XII—XIV в. От околностите на Ямбол произхожда една колона с надпис, която фиксира българо-византийската граница по времето на цар Иван Александър. Има сведения за съществуването на граничните отряди, които продължавали да носят тежката си служба. През XIV в. византийският историк Никифор Григора ги срещнал при преминаването на границата при Струмица и описва подробно впечатлението си от тези страшни мъже, които били облечени в черни дрехи и въоръжени с копия и секири.

През границата постоянно сновели съгледвачи, които се осведомявали за неприятелските сили, мястото на съсредоточаването им и евентуалната посока на техните удари. Пренасяните от тях тайни писма се пишели обикновено на хартия, но най-голям шанс да стигнат адресанта си имали писмата, написани върху ленено платно, „което изкусно се зашивало в дрехите на вестносите“. От тях цар Иван Асен II ще е разбрал навреме и издалеч за плановете на Теодор Комнин и взел своевременно мерки за ответен удар. Как иначе можем да обясним факта, че войските на Теодор Комнин (които имали преимуществото да ударят първи) стигнали едва до Клокотница, където изневиделица ги връхлетяли българите. При един нормален марш армията на ромеите можела да измине разстоянието от Одрин (изходна точка на настъплението) до Клокотница за два дни, докато за българите ще е било необходимо да бият седмица път. Ще припомним, че през 1332 г. войските на цар Иван Александър преодоляли разстоянието от Търново до Русокастро за 5 дни. Следователно цар Иван Асен II ще е разполагал с отлична осведомителна служба и с достатъчно време да придвижи войските си на юг,

т. е. моментът на изненадата се оказал най-силното му оръжие.

Малко изненадващ изглежда маршът на българската армия при похода срещу Сърбия през 1330 г. В началото цар Михаил Шишман повел войските си към Видин, след това внезапно променил посоката, свърнал на юг и когато стигнал до Велбужд, видял да се развяват знамената на сръбския крал. Този странен маньовър се обяснява с намерението на царя да посрещне при Видин татарските си съюзници. Но тези помощни войски не представлявали никаква значителна сила, че заради тях да се мори армията в дълъг и безсмислен поход. Вероятно първоначалните планове на Михаил Шишман ще да са предвиждали нахлуването в Сърбия да започне откъм Видин. Впоследствие те претърпяли промяна — българският цар потеглил на юг с намерението да съедини силите си с армията на византийския император. Това забавяне се оказало фатално.

Вестта за нахлуването на чужда войска през българските граници бързо достигала до Търново. Турският поет Енвери съобщава, че когато корабите на Умур бег приближили българските брегове, откъм сушата постоянно горели огньове, които предупреждавали за приближаващата опасност. Подобен огнен „телеграф“ ще е съществувал не само по крайбрежието. Възвишенията на Странджа, Сакар, Манастирските височини, Бакаджиците, Средна гора и Балканът (това са все отлични наблюдателни пунктове) представляват удобно място за изграждането на светлинна сигнализация. По всяка вероятност подобен огнен „телеграф“ ще е бил изграден и по посока на североизток и северозапад.

При по-сериозно нахлуване на ромеите българите съсредоточавали главните си сили в Балкана. По южните склонове на планината били изградени десетки крепости, които представлявали първия укрепен пояс, който защищавал столицата Търново. Ако ромеите успеели да го преминат, пред тях се изпечвала могъщата снага на големия Балкан. През тази епоха значително нараснала ролята на проходите в Централна Стара планина. Част от тях били преградени с ровове и окопи: Котленският, Кръстец и Ара-

баконашкият. По високите места на останалите проходи (Хаинбоаз, Дъбовският, Мъглижкия, Мара Гидик) били изградени яки каменни стени. Местното население и досега ги нарича „Преградата“ и си припомня времената, когато там стояли на стража българските войскари.

Най-голямата преграда пресича трасето на средновековния път, който върви през Дъбовския проход. При най-високата му точка (над днешната гара Борушица) проходът е преграден с каменна стена дълга цели 400 м. Предвид начупения профил на терена (деневилацията е близо 200 м) преградата заприщва и най-малката пътечка, през която може да се премине планината. Ширината на каменната преграда е 6 м, а височината (ако се съди по обрушените камъни) ще е достигала до 10 м. Там, където се вие средновековният път, преградата е подсилена с триъгълна кула. Когато човек гледа внушителните останки на това гигантско укрепително съоръжение, е длъжен да повярва на писанието на византийските историци, които твърдят, че през цялото средновековие българите били заприщили старопланинските проходи с „железни врати и медни ключалки“. Ако снемем от този израз библейската му символика, става ясно, че каменните прегради представлявали наистина непреодолимо препятствие.

Десетина години след възстановяването на българската държава ромеите все още се чувствували господари на Мизия — оттук и самонадеяността, с която преминават през проходите на Балкана. Но след катастрофата при Тревненския проход (там император Исак Ангел едва спасил живота си) Балканът се превърнал за обезверените ромеи в непристъпна твърдина. Това проличало за първи път през 1196 г., когато една византийска армия потеглила на север в помощ на Иванко, убиец на цар Асен. Когато ромеите съгледали отблизо забулените в облаци планински върхове, те се обърнали към военачалника си със следните думи: „Къде ни водиш, с кого ще се сражаваме? Не сме ли преминавали често тези погранични пътища и не само че нищо не постигнахме, но малко оставаше всички да загинем. И тъй връщай се, връщай се и ни води към нашата зе-

мя“. Същата участ сполетяла и друга византийска армия, която се предвождала лично от императора — стъписан пред бунта на войските си, Алексий III се завърнал безславно в Цариград.

Оттогава Балканът се превърнал в истинско страшилище за ромеите — историците им отбелязват, че дори самите планински възвишения им изглеждали като врагове. Случвало се само при един неясен шум и звуци на рокове (които наподобявали настъпването на вража войска) ромеите да побягнат в „безредие, оставяйки на българските овчари и свинари целия си обоз и да се завърнат като бегълци, без коне и оръжие“.

Ромеите се престашили да преминат отново походите по време на въстанието на Ивайло. Но след две страшни поражения куражът им бързо се изпарил — повечето от ромейските войници, включително и военачалниците им, не видяли никога отечеството си.

Оттогава императорските военачалници избягвали даже да гледат по посока на Балкана и мисълта, че преминаването му е свързано безброй опасността, никога не ги напускала. Такова впечатление се създадо през 1304 г., когато византийският престолонаследник Михаил IX тръгнал на война с българите начело на малка войска от 1000 човека. В едно писмо, изпратено в Цариград, се четяло съобщението, че Михаил направил „мизийска плячка земите от Ряхово до Сливен и до Копсис“. Вестта, че престолонаследникът се намирал при Ряхово, хвърлила в паника обкръжението на императрицата майка. Там знаели добре, че крепостта Ряхово (при днешния град Горна Оряховица) се намирала в околностите на Търново. Скоро унието се превърнало в радост — станало известно, че в писмото се говори не за тази крепост, а за едно друго селище със същото име в Тракия — при днешното село Ряхово, Старозагорско. В случая подробностите са без значение. По важно е това, че и през XIV в. ромеите продължавали да смятат, че всеки поход през Балкана е истинско безразсъдство, т. е. начинанието предварително е осъдено на неуспех.

Класическите сражения между българи и ромеи преминавали съгласно установените през вековете правила. Преди да се срещнат, армиите маневрирали по няколко дни. Ромеите укрепявали лагерите си задъл-

жително с ров и вал, за да избягнат всякакви изненади. В средата на ромейският стан се разпъвал императорски шатър — той бил аленочервен и разделен на няколко свода. Императорът тръгвал на поход с целия си гардероб, леглото му било златно, а масата позлатена. Сред обкръжението му не липсвали и астролози, с които се съветвал за движението на звездите и за настъпването на добри и лоши дни. Понякога се пресмятали добрите и лошите часове — случвало се да се отлагат сражения, тъй като съчетанията на звездите предвещавали лоши знамения.

Преди решителното сражение се обсъждал планът на предстоящата битка — императорът лично определял времето на нападението и тактиката на боя, включително родовете войски, които трябвало да излязат на полесражението. Ромеите много се гордеели със стройните редици на своите фаланги, които приближавали противника с малки крачки и в идеален ред. Най-често императорът така построявал войските си, че строените пеши фаланги „изглеждали като кули сред полето“, а конницата ги обграждала „подобно на каменна стена“.

Обикновено сраженията започвали в първия час на деня, т. е. към 6 часа сутринта. А построяването на войските и придвижването им до полесражението започвало още в зори. Например в битката при Русокастро българите извели войските си, преди да се вдигне тъмнината, и ромеите трудно различавали редиците им — било 18 юли.

Според византийските източници преди всяко сражение императорът избирал подходящо място (откъдето се чувало добре) и произнасял реч „изпълнена с хубави, благородни и убедителни слова“. Най-често той припомнял на ромеите гордостта на техните прадеди, а за свидетели на предстоящия бой се призовавали античните герои — като се започне от Темистокъл и се завърши с Александър Македонски. Въодушевени от такива думи, ромеите тръгвали срещу неприятеля в състен боен ред. Сражението започвало, след като императорът давал знак да засвирят „бойните тръби и медноустите рокове“ — тръбите били сребърни, бронзови и медни. При нападение ромейските редици приемали формата на лунен сърп, а над тях се

развявали императорските дракони, издигнати върху копия.

При българите нещата били подчинени на приблизително същите правила. Според признанието на византийските автори в лицето на българите „всеки смел човек намирал не паднали духом войници“. Като по правило българите обграждали лагерите си с „дълбоки окопи“. Преди битката при Русокастро цар Иван Александър установил лагера си на напълно безопасно място, а освен това двете войски били разделени от тесен проход, който изключвал всякаква изненада. Понякога българи и ромей стояли на лагер един срещу друг седмици наред — например през 1328 г. цели 30 дни те не влезли в сражение.

При съсредоточаването на войските българите използвали услугите на отличните си бързоходци. При нужда, те връчвали на командирите обгорено перо, което означавало, че заповедите трябва да се изпълняват с възможно най-голяма бързина. Далеч пред своя стан българи разполагали сходници (разузнавачи), които трябвало да следят за приближаването на противника. През зимата на 1254 г. цар Михаил II Асен установил лагера си край Марица, без да подозира близкото присъствие на ромеите. Съгледвачите му навреме забелязали придвижването на императорските войски. Не им повярвали, та станало нужда склетви да доказват правотата на съобщението си. Въпреки това безгрижният Михаил Асен не взел необходимите мерки и позволил да бъде изненадан.

Само веднъж (в битката при Велбужд) българските сходници не се справили със задачите си — знакът за тревога бил даден едва тогава, когато сръбската армия вече излязла на бойното поле.

Преди шурма на Солун (1207 г.) цар Калоян изпратил съгледвачи, които изброили поотделно всички кули на крепостта и измерили разстоянието между тях. Един източник твърди, че били преброени даже зъберите по крепостните стени. Вечерта (на военния съвет) войската била разделена на полкове, които отговаряли на броя на крепостните кули. Всеки отряд трябвало да носи по две стълби, с помощта на които да изкачи крепостните стени. Планът предвиждал всички кули да се шурмуват едновременно, като не се

позволи противникът да съсредоточава силите си на определен участък.

Царският шатър се разполагал в средата на лагера — по стар български обичай голобради юноши го охранявали през цялата нощ. По блясъка си той едва ли отстъпвал по нещо на императорската палатка — след битката при Велбужд сърбите намерили в шатъра на Михаил Шишман „царски дрехи и безброй съкровища“.

Понякога византийските историци споменават за речи, произнесени от българските царе пред наредените под знамената войници. През 1195 г. цар Асен им припомнил славата от спечелените победи и „повдигнал духовете им към още по-голяма самоувереност“. По време на сражение българите си давали сигнали с дълги тръби. Правило било съюзническите отряди да се сражават отделно от българските войски. Когато разполагали с числено превъзходство, прадедите ни се стремяли да обкръжат противника. Тогава бойните им редици придобивали формата на сърп, а центърът (съставен от тежковъоръжени пехотинци) се укрепвал с допълнителни редове. Конницата (включително тази от кумани или татари) се съсредоточавала винаги по фланговете.

От описанията на летописците личи, че класическите сражения между българи и ромеи преминавали в следния примерен ред. Пред наредените на карета войски излизали прашниците — те изхвърляли бойни топки (диаметър от 2 до 13 см). Обикновено пораженията им не били опасни, тъй като бойците били добре защитени, с една дума, действията на прашниците представлявали по-скоро прелюдия към истинското сражение. След като прашниците се оттеглили, противниците се обсипвали с град от стрели: те се носели „подобно плява във въздуха“ и ако вярваме на някои твърдения, от тях не можело да се „види въздухът, нито слънчевото сияние“. Пораженията от стрелите били много по-сериозни. Истинският бой обаче започвал едва тогава, „когато разстоянието между двете войски стигнело колкото едни юзди“. Тогава идвал ред на копиеносците и копията започвали да се ломят. После войниците изваждали мечовете, а критичният момент на битката настъпвал тогава, когато започвали да се

размахват боздуганите. Обикновено пробивът в неприятелските редици се извършвал с помощта на мечове и боздугани, което означавало края на сражението. Започвало преследването, което било грижа на конницата, която косяла бягащия противник.

Иначе всяко сражение имало своя специфика, която се предопределяла от съотношението на силите, релефа на местността, способността на военачалниците и духа на войските.

Първата паметна победа на търновските царе е записана през годината 1190 г., при третия поход на император Исак Ангел срещу България. Начело на голяма армия той поел на север с намерението да се разправи веднъж завинаги с българите. Същевременно към делтата на река Дунав потеглил византийският флот, който трябвало да прегради реката и да не позволи на куманите да се притекат на помощ на цар Асен. Известно време императорската армия маневрирала в полето край Анхиало, като търсела годно място, откъдето да премине старопланинските проходи. Звездата на Исак Ангел и този път се оказала щастлива: „по околни пътища“ войските му преминала Балкана и се разляли в Мизия. Устремът им бил спрян пред стените на Търново. Ромейте много се учудили, като видели как за кратко време старопланинските крепости били превърнати в непревземаеми твърдини. Българите отбягвали да влязат в ръкопашен бой — подобно на елени те търчали по стръмнините. Обсадата на българската столица се затегнала, а сред ромейската войска започнало да се шири недоволство. — Исак Ангел забавял изплащането на заплатите. Цели два месеца императорът стоял пред стените на Търново, без да се сдобие с нещо, което да приличало на успех, докато цар Асен не предприел една диверсия, която дала неочаквано добър резултат. В ромейския лагер се появил прибежчик от страна на българите, който съобщил, че голяма куманска войска преминала Дунава и бързала на помощ на българите. Тази вест предизвикала истинска паника в обкръжението на императора. Там не си направили даже труда да проверят дали в съобщението не се крие някаква уловка. Коментирало се само, че времето все още благоприятствувало един поход на куманите на юг от река-

та. Последвалите действия на Исак Ангел изглеждат трудно обясними — но те едва ли трябва да се отдадат само на уплахата.

Ако подложим на критичен анализ трите похода на Исак Ангел към България, трябва да признаем, че те били планирани образцово. Стратегическите решения се изпълнявали превъзходно (и в трите случая проходите на Балкана били преодоляни без усложнение), докато всичко вървяло съобразно предварителните планове. Но когато възниквали усложнения и трябвало спешно да се решават чисто тактически задачи, Исак Ангел проявявал склонност към прибързани и немислени решения. Това трябва да се обясни не толкова с липсата на мъжество, колкото с отсъствието на елементарна тактическа зрялост. Това се проявило най-вече през лятото на 1190 г., когато без много да му мисли, императорът се втурнал на юг, като предпочел най-късия път за отстъпление. Византийските историци с право обвиняват Исак Ангел, че вместо да отстъпи по познатия вече маршрут (там фалангите можели да се придвижват под прикритието на конницата), императорът завлякъл войските си в задънени и непроходими места. Посоката, която следвала византийската армия (Търново—Крън—Берое) свидетелствува, че бил избран пътят през Тревненския проход.

В началото отстъплението започнало като на парад. Авангардът на ромеите се командувал от протостратора Мануил Камица и Исак Комнин — той се състоял от подвижни части, включително и конница. След него се движел огромният обоз, примесен с войска, която представлявала истинска сбирщина — византийските историци я наричат „нестроева дружина“. Плътно зад нея следвала фалангата, която съставлявала императорското прикритие. Края на колоната (която се виела далеч назад) завършвали ариергардните части, командувани от брата на императора. Всичко вървяло добре, докато армията не потънала в големия Балкан и не стигнала до тесните планински пътища.

Цар Асен навреме предугадил посоката на отстъплението и преградил пътя на ромеите — на няколко пъти те съгледали българите, които се появявали по

околните височини. Накрая разтеглената ромейска колоната стигала до най-тесният участък от прохода — като връх на всичко там протичала малка, тинеста река, която допълнително затруднявала придвижването. Предстояло да се изкачи последната височина, откъдето проходите се спускали надолу. Българите продължавали да се съсредоточават по околните височини — за ромеите било повече от ясно, че „всеки момент те ще извършат нещо ужасно“. За учудване на всички авангардът превалял стръмната част на прохода без затруднения. Цар Асен предпочел да го пропусне и да удари в средата на колоната, където се намирал Исак Ангел и неговата свита. Шом императорската фаланга навлязла в теснината, българите нападнали. Войниците от ромейската пехота изтърчали нагоре по височините, построили се в боен ред и известно време задържали напора на връхлиташите българи. Но ставало ясно, че ще бъдат надвити от множеството — редиците им постепенно започнали да се спускат надолу, а част от ромеите били пометени от камъните, които българите търкаляли от стръмнината. При започналото отстъпление все още бил спазван някакъв ред, но накрая ромейските пехотинци не издържали и побягнали надолу — това хвърлило в безредие цялата войска. Последвала ужасна бъркотия, която трудно се поддава на описание: хора и животни се смесили върху тесния път и всеки сам се мъчел да се спаси. „Никой не се защищаваше, нито пък можеше да се защити“, съкрушено въздища един византийски историк и добавя, че българите колели ромеите „като животни, затворени в обор“. Мнозина от знатните се притекли в помощ на императора, който изгубил присъствие на духа — в един момент изглеждало, че „бил хванат като в мрежа“. При един от поредните пристъпи българите разкъсали защищаващия го обръч и един страшен удар свалил железния шлем от главата на Исак Ангел. С големи усилия придружаващите го успели да му открият свободен път, като посекли с мечовете си мнозина ромейски войници, които с телата си преграждали теснината. „Спасил се единствено той, докато мнозина загинаха“ — разказва същият Никита Хониат. От времето на император Никифор I Геник и хан Крум ромейското оръжие не познавало

такъв позор. С присъщото си притворство ромеите в Цариград се упражнявали да остроумничат по повод на бързината, с която Исак Ангел преминал през Балкана, т. е. неговото бягство придавало още по-трагичен смисъл на поражението. А трофеите, които украсили великолепната победа на цар Асен, съставлявали (близо столетие) гордостта на българската съкровищница.

Следващата паметна победа на българското оръжие е записана на 14. IV. 1205 г. в околностите на Одрин. Този път противникът бил много по-страшен — цар Калоян изправил войските си срещу несъкрушимите редици на западните рицари. Впрочем българите познавали отдавна облечените в желязо мъже. Те носели червен кръст на дясното си рамо (понякога той украсявал гърдите им) и заявявали, че са тръгнали да освобождават гроба господен. Скоро след стъпването си по българските земи кръстоносците се проявили като същински разбойници. През 1189 г. в България навлезли рицарите от III кръстоносен поход — отначало те вървяли по големия път с весели свирни, из колоните им се чували тромбони, тимпани и пищялки. Но научени от горчивия си опит, българите знаели добре какво могат да очакват от неканените гости. Прочутите с високомерието си рицари се отдали в скоро време на най-разюздан грабеж. Ненапрасно домашните ни извори ги назовават „свирепите латини“ — характеристика, която точно съответствувала на отмъстителната им природа. Скоро след това по двете страни на пътя започнали да бесят заловените българи — император Фридрих Барбароса давал да се разбере, „че е тръгнал към гроба господен не с раница и тояга (т. е. като поклонник), а с копие и меч“. Веднъж той заповядал 32 българи да бъдат обесени „по вълчи начин“, т. е. на една бесилка и с краката нагоре. Българите си отмъщавали, като пронизвали кръстоносците с отровните си стрели. Ожесточението от двете страни не знаело предел: рицарите били стъписани, когато видяли по дърветата да висят труповете на умрели преди това техни хора, които били изровени от гробовете им. А един от мъртъвците бил прободен с кол през червата — това повече приличало на ритуален обред, извършен в гроба на вампир.

Когато кръстоносците от III поход навлезли в Тракия, пътят им се осветявал от пламъците на пожарите. Там рицарите събрали толкова голяма плячка от злато, сребро, скъпи дрехи и добитък, че някои лакомници си позволявали лукса да дават 8 вола за една кокошка — този факт е отбелязан от западните хронисти като проява на особена изтънченост.

Далеч повече нещастия за българите донесъл IV кръстоносен поход. Още в самото си начало той започнал с пазарлъци и завършил (все в името господне) с такъв край, който никой не бил в състояние да предвиди. За почуда на целия християнски свят рицарите завладяли столицата на „най-християнския“ император — Цариград. След разграбването на византийската столица кръстоносците най-после повярвали в правотата на онази поговорка, според която две трети от земните богатства били събрани в Цариград, а другата една трета била разпръсната по останалия свят.

Признато било, че рицарите представлявали най-страшната бойна сила през средновековието. Телата им били прекалено едри и целите облечени в желязо — ризниците им били изплетени от халки, но се срещали и ковани брони. Щитовете им не били малки (както на другите конници), а големи, много широки в горната си част и заострени надолу. По време на сражение рицарите възсядали бойните си коне — те били много едри, защитени от начелници и нагръдници, направени от кожа или от плът. Рицарите се нахвърляли срещу противниците си с приведени напред копия, а в близък бой използвали големи мечове, които въртяли с двете си ръце. На всички било известно, че рицарят е непобедим, когато е стъпил здраво върху стрёмената на бойния си кон — казват, че при това положение той можел да пробие даже „вавилонска стена“. Но рицарят ставал просто играчка, когато докоснел земята, т. е. когато паднел от своя кон — тежкото въоръжение не му позволявало да се бие като обикновен пехотинец.

Всеизвестна била и ненадмината храброст на западните кръстоносци — случвало се разбеснели се рицари да нападат сами цели армии. Никогда не ги напускало и чувството за собствено достойнство — рица-

рите винаги първи започвали битката, като „точели едновременно и зъби, и мечове“. Обикновено те потегляли срещу неприятеля в тръс, който при даден знак преминавал в алюр; силата на ускорението, съчетано с желязната маса на техните редици, им позволявало (подобно на тарани) да се връзват в противниковите войски. Зад всеки рицарски отряд следвали до 5 групи оръженосци — някои били на коне, но повечето вървяли пеша, като се допирали плътно до опашките на рицарските коне. Оръженосците се сражавали с копие в ръка, но в близък бой използвали острите си стоманени кинжали, (т. нар. „мизерикорди“, или „милосърдки“), които пробивали и най-добрата броня.

Кръстоносците укрепвали лагерите си с ров, а върху земляния вал изграждали дървена паласида (краищата на острият колове стърчали страховито напред), която представлявала много надеждно прикритие. Случвало се по време на поход рицарите да спят върху вътрешната страна на щитовете си (те били малко вдлъбнати) и да засищат глада си само с вино и сухари. Но обикновено те разпъвали удобните си павилиони и рядко се лишавали от хубава храна — за това се грижели търговците, които съпровождали походите им. Не липсвали и леките жени, които понякога делили с рицарите походните им легла. Междувпрочем старите българи наричали жената, която дарявала мъжа с телесна доброта, „гостия“.

При срещата на цар Калоян с прочутия кръстоносец Пиер дьо Брашьо в царското обкръжение коментирали отличните качества на рицарската конница. Но същевременно българският владетел имал възможност да се убеди, че понякога самонадеяността на рицарите преминавала границата на допустимия риск — увлечени в преследване, те често нападали разпръснатото и без всякакъв ред. А тежката им конница губела ударната си сила в пресечена местност и ставала уязвима за насрещни и флангови удари.

На няколко пъти цар Калоян предлагал мир на латинците, но те му отговорили с презрителен отказ. А след завладяването на Цариград и създаването на Латинската империя рицарите направо заявили, че Калоян бил длъжен да се отнася с тях „не като цар с приятели, а като слуга с господари“. Това вече означавало война.

Времето за решителни действия настъпило в началото на 1205 г., когато гръцката аристокрация в Тракия потърсила помощта на българския владетел. Ромеите изявили готовност да признаят Калоян за свой господар и император, при положение че ще ги защитава от латинците и ще се отнася с тях като със собствени поданици. Разменени били клетвени обещания и Калоян ги изпратил по родните им места със заръката да се приготвят за предстоящата война.

Първи се надигнали жителите на Димотика и Одрин, последвани от останалите градове — в скоро време латинските гарнизони в Тракия били изтребени. Император Балдуин се оказал неподготвен да се справи с положението, тъй като силите му били разпръснати — част от войските му се намирили в Мала Азия. Той побързал да потегли срещу разбунтувалите се градове начело на армия, ударната сила на която съставлявали 240 рицари. Както ще стане ясно по-нататък, тази цифра (записана от един западен хронист) не е точна. Трудно е изобщо да се установи числеността на Балдуиновата армия, при положение че в изворите не е отбелязан нито точният брой на рицарите, нито на останалите бойни отряди — тези на сержантите, оръженосците, нестроевите роти и др. За сведение ще отбележим, че понякога числеността на една конна рота сержанти достигала до 2000 човека. А в армията на латинския император имало и венециански войски, предвождани от дожа на републиката Енрико Дандоло.

В края на март рицарската армия вече стояла под стените на Одрин (центъра на въстанието), над който се развявали знамената на българския цар Калоян. Латинците пристъпили към обсада на града, но силите им стигнали да шурмуват само две от крепостните врати.

В същото време цар Калоян съсредоточил в Югоизточна Тракия армия от около 30 000 българи и 14 000 кумани — лагерът му бил на 20 км от Одрин. На 13 април той наредил на куманската конница да нападне стана на латинците: заръчано им било да отмъкнат ездитните им коне и добитъка (за прехрана), които пасяли наоколо. На тази акция българския цар ще е отдавал чисто разузнавателен характер. От ответни-

те действия на противника предстояло да се изработи планът за предстоящото генерално сражение. Куманите връхлетяли с присъщата им дързост, викове и кръсъщи. В латинския лагер бил подаден сигнал за тревога, рицарите набързо се въоръжили и без да чакат команда, препуснали срещу куманите: привел копието си напред, всеки кръстоносец бързал сам да се срази с неприятеля. Куманите пък веднага обърнали гръб и увлекли рицарите в преследване; те отстъпвали по обичайния си маниер, но при всяка възможност се обръщали и обсипвали преследвачите си с облаци стрели. Така те „наранили безмилостно“ повечето от рицарските коне. Както следвало да се очаква, преследването (то продължило повече от 4 км) не дало никакъв резултат — и наистина какъв шанс могли да имат тежковъоръжените рицари в сравнение с пъргавата и бърза куманска конница.

Вечерта в императорския шатър спешно бил свикан военен съвет, който се занимавал със станалото през деня. Действията на рицарите били окачествени като истинска лудост. Безумие било (говорело се на съвета) да се впускат в преследване така, сякаш имали пред себе си „сбирщина хлапаци“. Решено било, ако на следващия ден куманите повторят акцията си, никой да не ги преследва, а всички отряди да се изведат пред лагера, наредени в боен ред, и да изчакат развитието на събитията. Решението било разгласено из целия лагер, като заповедта на императора се придружавала от заплахи в случай на неподчинение.

През същата нощ цар Калоян бързал с войските си към онези места, които избрал за място на засадата. За да скрият придвижването си, българските войски преминали през долини и пронасти, като се наложило да изкачат много стръмни места. Накрая те се скрили в теснините, на около 8 км северно от Одрин. Мястото на засадата изобилствувало с гористи места, а от едната страна го заобикаляли високи хълмове — местността била силно пресечена, което трябвало да затрудни разгръщането на рицарската конница. През цялата нощ българите приготвявали „примките, засадите и клопките“ — те ще са представлявали набързо изкопани ровове и ями, замаскирани така, че да не се виждат отдалеч.

На следващия ден (било 14 април): рицарите изслушали утринната служба (били Великденските празници) и след това се нахранили. Към обяд куманите отново връхлетяли — планът на цар Калоян предвиждал повторение на маньовъра от предишния ден. На куманите било внушено да се оттеглят по същия път — това трябвало да разсее подозрението за съществуването на някаква клопка.

В лагера на латинците бил подаден сигнал за тревога. Съгласно заповедите рицарите грижливо се въоръжили и започнали (по отряди) да излизат от лагера. Венецианците имали грижата да охраняват стана, а два други отряда (под командуването на Жофроя Вилардуен и Манасие дьо Лил) застанали пред крепостните врати на Одрин, за да попречат на ромеите да се притекат на помощ.

Пръв от латинския лагер излязъл отрядът на граф Луи дьо Блоа — той ще е представлявал авангарда на рицарската армия. При вида на настъпващите кумани графът забравил за заповедите и разпоредбите и веднага се впуснал да ги преследва, като призовавал императора да го последва. Така той увлякъл след себе си цялата армия, с изключение на стражевите отряди. Този път куманите се оттегляли още по-бързо и само от време на време обстрелвали рицарските коне. Увлечени в гонитбата, рицарите пък не забелязали как изменили едно разстояние два пъти по-голямо от предишния ден — дългата езда разтеглила редиците им и изтощила бойните коне. Накрая те попаднали в засадата, където ги очаквали свежите български войски.

За диспозицията на самото сражение трябва да се има предвид една важна подробност. Рицарската конница влизала в бой, подредена в отделни отряди, в които най-важно място се отделяло на императорския отряд — той заставал винаги на предпоследно място в колоната. В битката при Одрин настъпващите рицари били ешалонирани в 4 отряда — император Балдуин яздел начело на третия от тях. Това е много важно, когато се отчитат стратегическите замисли на цар Калоян. Той успял да вкара в клопката не само авангарда на латинците, но и останалите им отряди, включително и императорския. Смъртоносният обръч се затворил, когато цялата латинска армия (с изключе-

ние на последния отряд) навлязла в мястото на засадата.

Пръв се врязал в българските редици граф Луидьо Блоа. Постепенно пристигнали и останалите отряди и истинското сражение започнало. Трябва да се признае, че в началото рицарите се сражавали храбро. В един момент граф Луидьо Блоа получил жестоки наранявания и паднал от коня си. Друг един рицар му се притекъл на помощ и предложил своя кон. Съветвали го даже да напусне полесражението, но графът не пожелал да изостави императора. Не по-малко храбро се сражавал и Балдуин — според твърдението на един западен хронист „нито един не се защищавал по-добре, отколкото той“.

Постепенно обаче обръчът около латинците се стеснявал: българите напирали подобно на „черен облак“ и не позволявали на рицарите „нито да се разгънат с конете, нито да избягат“. По-знатните барони се биели, заобиколени от своите васали и оръженосци, но тези групи постепенно оредявали. В критичния момент на сражението не издържали спомагателните части — те първи ударили на бяг. Последен напън и битката се превърнала в побоище — „мнозина заобикаляли едного“, т. е. всеки рицар бил заобиколен от рояк български войни. Разказват, че рицарите били свалени от конете с помощта на примки, а на конете били посичани краката. Вратовете на гордите рицари били прерязвани с коси, което подсеща, че в сражението ще са участвували и обикновени селяни, които превърнали косите си в смъртоносно оръжие.

Цялото сражение — от нападението на куманите до побягването на латинците — продължило три часа. Към 3 часа следобед априлското слънце пробляснало за последен път на полесражението, сякаш да докосне с лъчите си незапомнения триумф на българското оръжие. На бойното поле останали грамади трупове и славата от една голяма победа. Според западния летописец Роберт дьо Клари (който участвувал в сражението) при Одрин латинците загубили повече от „тристотици рицари“. Между тях четем имената на онези, които представлявали гордостта на кръстоносната армия. Ненапрасно един друг автор коментира поражението на латинците с многозначителното призна-

ние: „загина цветът на западното рицарство“. При Одрин за пръв път била спряна (и то от българите) желязната лавина на рицарската конница и бил разсеян митът за нейната непобедимост. Пред тържествувания цар Калоян бил докаран плененият император Балдуин — гордият латински повелител бил целия оплетен в желязна верига — от врата до коленете.

Три години след Одринския бой цар Борил се решил да повтори знаменития маньовър на Калоян. С голяма войска от българи и кумани той нахлул в Тракия (в края на май 1208 г.), като търсил решително сражение с латинците. Но новият император Анри (брат на Балдуин) не бил забравил предишното поражение и управлявал внимателно своите войски. В края на месец юли кръстоносците установили лагера си в околностите на Пловдив. Българите успели да ги лишат от продоволствие и се налагало отделни рицарски отряди да се отдалечават от лагера, за да търсят провизии. Куманите издебнали един такъв отряд и го нападнали. Битката била много разгорещена, но император Анри се притекъл навреме на помощ. При появяването му куманите побързали да се оттеглят, но рицарите не повторили грешката си от 1205 г. — император Анри ги оставил да се изтеглят спокойно на север.

Тъй като продоволствените запаси на латинците били на привършване, императорът се решил на генерално сражение. Той знаел, че лесно може да предизвика българите на бой, но трудно би могъл да ги задържи на бойното поле. Затова решил да действа с изненада. Императорът изпратил напред един отряд (под командуването на Жофроя Вилардуен), който трябвало да удари от засада българите. Планът предвиждал този отряд да удари онези войски, които съставлявали прикритието на българския цар. За да скрие придвижването си, отрядът на Жофроя Вилардуен потеглил още през нощта и се потулил на подходящо място. След него, вече при зори, потеглил император Анри, който имал 18 отряда — всичките разгърнати в боен ред. Три от отрядите били съставени от ромеи, а останалите от латинци. Всеки латински отряд имал по 20 рицари, с изключение на императорския, който имал в редиците си 50 избрани рицари. Съгледвачите

от предният отряд навреме известили императора за приближаването на българите. Борил имал под знамената си 33 000 армия, която била разделена на 36 отряда — най-малкият наброявал 900 бойци, а прикритието на царя се състояло от 1600 войни.

Истинско въодушевление обхванало рицарските редици — бойният им дух напомнял старите кръстоносни времена. Начело на рицарската армия препускал с кръст в ръка един войнствен капелан. Императорът призовавал войските си на бой с думите: „Вие сте зърното, а онези отсреща — плевата“. С бойният си вик „Свети гроб“, „Свети гроб“ — рицарите се спуснали срещу българите. В началото войските на цар Борил се придвижвали в добър ред, като се подреждали под звуците на бойните тръби. Куманската конница изскочила напред, после започнала стремително да се оттегля, като разчитала да увлече рицарите в преследване. Но този път изненадата била на страната на латинците. Отрядът на Жофроа Вилардуен изкочил от прикритието си и се насочил право срещу прикритието на българския цар. Отрядът на Борил трепнал и не издържал на удара — царят не съумял да задържи прикритието си. Това свидетелствува, че на Борил липсвали много от качествата, които позволявали на истинския военачалник сам да бъде ковач на собственото си щастие. Отстъплението на царския отряд повлякло след себе си бягството на цялата армия. Този път латинците водели сражението крайно предпазливо — когато съгледали пред себе си стръмнините на близките планини, те преустановили преследването. При все това победата останала решително на тяхна страна. Денят бил хубав (уверява ни западният хронист Анри дьо Валаниен), птичките пеели весело, а радостта на рицарите от голямата победа не знаела предел. Наистина денят 1 август 1208 г. по нищо не приличал на 14 април 1205 г. Рицарите успели да вземат реванш за поражението си пред Одрин, а цар Борил напусто пропилял плодовете на славната Калоянова победа. Това дотолкова въодушевило император Анри, че в едно писмо до папата той самоуверено заявил — само с 600 рицари и 10 000 сержанти бил в състояние да защитава Латинската империя от нейните врагове.

В анализите на българската военна история е записано още едно голямо поражение, най-драматичното по своята развръзка. През лятото на 1330 г. цялото поле около Велбужд (Кюстендил) сияело от блясъка на оръжията — от изхода на сражението между сърби и българи предстояло да се реши съдбата на Македония. Сръбските източници голословно твърдят, че българският цар Михаил Шишман имал под знамената си 80 000 (!!!) бойци. Друг техен автор настоява, че на бойното поле съотношението между сърби и българи било 5 към 1000. Явно става дума за преувеличения, които целят да възвеличат до краен предел победата на сръбското оръжие. Как иначе можем да обясним твърденията на крал Стефан Душан, че при тази битка сърбите имали срещу себе си обединените сили на седмина (!!!) царе.

Византийските източници дават много по-точни сили. Според тях Михаил Шишман разполагал с армия от 12 000 българи и 3000 наемници — татари, власи и яси. Точно толкова (15 000 бойци) била и числеността на сръбската войска. Само че в последния момент сръбският крал получил много силно подкрепление, състоящо се от 1000 тежковъоръжени западни наемници — част от тях били испанци, други италианци и още 300 германски кондотиери.

В началото инициативата била в ръцете на българите, но Михаил Шишман не се възползвал от благоприятната възможност — изглежда, че изчаквал приближаването на своя съюзник, византийския император. Това, разбира се, било известно на сръбския крал Стефан Дечански, който настойчиво призовавал за мир — припомнял близостта между сръбския и българския род и заклевал българския цар да смири убийствената си десница. Тези декларации едва ли били продиктувани от искрено желание за мир — по-скоро Стефан Дечански разчитал да печели време.

На 27 юли двамата владетели постигнали споразумение за едnodневно примирие. Сърбите изчаквали пристигането на закъснелите наемници, а цар Михаил Шишман разчитал да попълни хранителните си запаси. На следващия ден отбрана българска войска била изпратена на фуражировка — една непредпазливост, която струвала скъпо. Рано сутринта в сръбския ла-

тер пристигнали закъснелите западни кондотиери — предвождал ги сръбският престолонаследник Стефан Душан. Рязката промяна на обстановката подбудила сърбите да нарушат примирието — те знаели много добре, че силите на българите били разпиляни. Сръбските летописци, които подчертано изтъкват християнската ревност на своя крал, не споменават и дума за извършеното клетвопрестъпление. С това за кой ли път се потвърждава максимата, че победителите не се съдят, независимо дали победата е спечелена в честен бой или с цената на пристъпване на клетвените думи и нарушаване на съществуващите договори.

Към обяд на 28 юли (било събота) в състени редици и под звучите на бойните тръби сръбските войски се появили по околните височини. Предвождал ги младият крал Стефан Душан — той стоял в центъра на бойния строй, начело на западните наемници. Сръбското нападение заварило българите напълно неподготвени. С присъщата му решителност цар Михаил Шишман се постарал да подреди войските си и да посрещне връхлитащия противник. Първи поели удара на западните наемници татарите, но редиците им не издържали на желязната лавина и повечето загинали на бойното поле. Битката била кратка, но много ожесточена, а посечените от смъртта били повече от пролетните цветя. Накрая сърбите излезли пълни победители, а голяма част от българските войни били пленени. По силата на съществуващия закон (не било редно родственици да се поробват) простите войници били освободени. А пленените боляри били заведени пред тялото на убития български цар, когото оплаквали със следните думи: „Къде е сега златният ти престол? Къде е славата и богатството ти? Къде са скъпоценните ти камъни и бисери, къде са пъстрите ти царски одежди?“

Съдбата на цар Михаил Шишман се сложила трагично. В началото на сражението той паднал от бойния си кон и се наранил смъртоносно. Полумъртъв го отвели пред щастливия победител, който уж пролял сълзи пред бездиханното му тяло. Според други източници Михаил Шишман починал чак на третия ден след битката. Сръбският крал Стефан Дечански наредил да му се устрои тържествено погребение.

Така нещастно за българите се стекли обстоятелствата около битката при Велбужд. Съдено било точно 100 години след знаменитата победа при Клокотница българите да изпият горчивата чаша на поражението. Доверчивостта на цар Михаил Шишман се оказала наистина съдбоносна; той, който не вярвал нито на клетви, нито на обещания, станал жертва на едно типично коварство, което бил длъжен да предвиди. През лятото на 1330 г. българите оплаквали не само смъртта на храбрия си цар, но и съдбата на югозападните български земи, които били загубени окончателно за търновската корона.

На 18 юли 1332 г. станало още едно сражение между българи и ромеи, което е описано най-подробно в сравнение с всички други. Дължим го на перото на Йоан Кантакузин (участник в битката) и на историята на византийския хронист Никифор Григора (който пък е негов съвременник). Разполагаме и с едно кратко домашно известие, което представя изхода на войната в малко неочаквана светлина.

До този знаменит военен конфликт се стигнало в резултат на необявената война, започната от император Андроник III. Той се възползувал от междуособиците в България и завладял (почти без съпротива) градовете и крепостите на юг от Балкана с изключение на Анхиало. Императорът се чувствувал господар на положението, докато не бил изненадан от неочакваното появяване на българите. С бърз марш (само за 5 дни) цар Иван Александър съсредоточил силите си в околностите на Айтос — числеността на войските му достигала 8000 бойци. Император Андроник III бил на лагер пред стените на крепостта Русокастро — той имал под знамената си едва 3000 човека. Двете войски били разделени от тесен и каменист проход, който цар Иван Александър побързал да заеме със своите пехотинци.

Ако се вярва на твърденията на Кантакузин, още през първия ден Андроник III извел войските си пред прохода и призовал българите на сражение — цял ден той очаквал противниците си, но те не посмяли да излязат на бойното поле. След няколко дни императорът повторил предизвикателството си, но българите отново не се решили да излязат през теснините. Според

Кантакузин това вече означавало половин победа, тъй като „императорът уплашил българите със смелостта си“. Но далеч повече доверие заслужават думите на Никифор Григора, който отбелязва, че наистина имало страхове, но те се били вселили в душата на Андроник III, тъй като съотношението на силите било решително в полза на българите, а ромеите се намирили в неприятелска и враждебна страна, отдалечени от своите бази и без всякаква надежда за успех.

След това между двамата владетели започнали преговори. Чрез пратениците си (те сновяли непрекъснато между двата лагера) разменяли предложения, поставяли условия (придружавани от предизвикателства), чрез които доказвали правата си върху оспорваните територии. Андроник III се позовавал на доводи от чисто историческо естество и припомнял прастарите права на ромеите върху тези земи. Възраженията на цар Иван Александър били подкрепени с много по-силни аргументи — в тях красноречието отстъпвало на силата на оръжието, която била решително на негова страна и на престъпното нарушение на договорите от византийския император. Изглежда, че цар Иван Александър съзнателно протакал преговорите, тъй като очаквал всеки момент пристигането на допълнителни подкрепления.

В нощта преди произнасянето на клетвите най-после пристигнала дългоочакваната помощ — тя се състояла от 2000 татарски конници. Призори на 18 юли цар Иван Александър извел войските си в равнината пред Русокастро. Навреме предупреден от съгледвачите си, император Андроник III трябвало да приеме сражението. Предпазливостта му подсказала да не отдалечава войските си от стените на Русокастро, които трябвало да му служат като прикритие. Българите настъпвали на широк фронт, като в движение разтегляли фланговете си с намерението да обхванат като с клещи неприятеля. По левия и десния фланг (но отделно от българите) била съсредоточена татарската конница, която издалеч се прицелвала в тила на ромеите. Българският център бил изграден от тежковъоръжени пехотинци — той бил уплътнен с допълнителни редици и имал ариергарда като своя здрава опора.

Андроник III разделил силите си на 16 отряда, от които първите 6 образували челната колона, а останалите 10 сформирали фланговете. В началото ромейте се придвижвали уверено, макар да чули отсреща дивите звуци на татарска бойна тръба. Императорът и обкръжението му си давали кураж, като казвали, че това са власи, които преднамерено използвали татарски сигнали, за да ги сплашат. Но скоро слънцето изгряло, войските се приближили и станало ясно, че конницата отсреща е действително татарска. Това променило първоначалните планове на Андроник III, който побързал да преустрои войските си. В резултат на извършения маньовър ромейските фаланги приели формата на лунен сърп — двата му рога били силно изтеглени назад, готови да посрещнат ударите на неприятелската конница. Но само един поглед бил достатъчен, за да се разбере колко рехавя изглеждала бойната линия на императорските войски — тя била уплътнена само от две редици.

Без всякакво забавяне татарската конница стремително ударила по ромейските флангове, които след вяла съпротива побягнали. Преследвани от татарите, 10-те отряда на ромейте се спрели чак пред крепостните стени на Русокастро, където се помъчили да организират някаква съпротива.

Разкъсването на бойния ред на ромейте се отразило критично върху положението на първите 6 отряда — там се намирал императорът заедно с 50 избрани измежду ромейте, които съставлявали прикритието му. След първоначалното обръкване ромейския център сгъстил редиците си и поел удара на българите. В началото те все още се държали храбро — пръв се ударил с българите Андроник III и успял да ги отблъсне. Но веднага го връхлетяли свежи български части и ромейте разкъсали редиците си; повечето побягнали като изоставили на бойното поле императора. За щастие намерили се хора, които успели да задържат бегълците, и ромейте отново изравнили редиците си. Стигнало им мъжество да не обърнат гръб на неприятеля — те започнали да отстъпват, като се помъчили да спазват някакъв ред. Скоро след това българските войски ги притиснали здраво към стените на крепостта. Тук императорските отряди се смесили с

побегналите преди това части и се помъчили да организират някаква съпротива. Но българи и татари ги нападнали от всички страни и положението им ставало трагично. Като връх на всичко жителите на Русокастро залостили крепостните врати и не давали възможност на бегълците да намерят защита зад градските стени. Ромеите сполучили да разбият портите и като нахлули в града, избили част от неговите жители. Това още повече влошило положението им — ромеите знаели, че българският цар щял да ги държи отговорни за преднамерените им действия. Цялото сражение — от подреждането на войските до паническото побягване на ромеите — продължило 3 часа. Според признанието на Кантакузин към 9 часа сутринта „победата била явно на страната на българите“; ромеите побягнали безредно и оставили бойното поле на победителите.

Към обяд на същия ден цар Иван Александър изненадващо изпратил пратеничество до императора с предложение за мир. В качеството си на безспорен победител той изисквал подновяване на старите договори и настоявал за сродяване между двата двора. Андроник III се опитал да възрази, но го направил повече за собствено утешение. Същия ден мирът бил сключен, скрепен с клетвите, произнесени от двамата владетели.

На следващия ден се състояла нова среща на високо равнище — тя преминала в гошавки и разговори, в центъра на които било вчерашното сражение. Тържествуващите българи проявили великодушие, като дипломатично изразили възхищението си от смелостта на императорския отряд. В един момент сам цар Иван Александър потвърдил под клетка, че ако още малко ромеите били запазили бойния си ред, сам той бил готов да отстъпи назад, поразен от необикновената им смелост. Доколко тези думи, приписани на българския цар, са истински, е трудно да се каже, но тенденциозността на разказа на Кантакузин е във всякакво съмнение. Възможно е на трапезата наистина да са прозвучали похвали за императора и неговия отряд — но те едва ли са били толкова възторжени, както ги представя Кантакузин. По-скоро българите ще са прославяли своята победа, спечелена в ед-

на упоритата битка с един император, който бил прочут с войнската си доблест. А останалите хвалебствия, които четем в историята на Кантакузин, са явна измислица — един вид утеха за срамното поражение на императорската армия.

Съмненията в истинността на разказа на Кантакузин се подсилват от Песнивеца на цар Иван Александър. В него неизвестният български автор твърди, че Иван Александър „мощно низложи гръцкия цар и когато онзи се скиташе, го хвана в ръцете си“. От това сведение излиза, че поражението на ромеите било много по-голямо — нещо повече, авторът на Песнивеца твърди, че император Андроник III бил пленен от българите. Някои смятат, че ставало дума за преувеличение. Но този факт до известна степен се потвърждава от сведенията на Никифор Григора, според който Андроник III се спасил от надвисналата катастрофа благодарение на „неочакваното състрадание и съжаление“, което проявил българският владетел. Ненапразно цар Иван Александър се обърнал към императора със следните многозначителни думи: „Годината има четири годишни времена, а за малко време могат да станат много промени“. Следователно на Андроник III не само били припомнени превратностите на човешката съдба, но и неизвестностите, които крие всяка война с българите, особено когато те защищавали своята земя.

В събитията около началните турски нашествия в българските земи хрониките са записали името на един прочут българин — Момчил. В младежките си години той бил „хонсар“, т. е. разбойник по пътищата — на езика на прабългарите „хонза“ означавало „крадец“. Съвременниците подчертано изтъкват гигантския ръст на Момчил (гледан отдолу, той наподобявал минаре!!!) и „необикновената смелост на неговата душа“. Впоследствие Момчил придобил голямо влияние — името му се споменава постоянно в събитията, свързани с византийските междуособици през 40-те години на XIV в. По това време Момчил вече предвождал 2000 конници, „всички обладани от войнствена ярост и готови по-скоро да пожертвуват живота си, отколкото да го изоставят“. В късо време Момчил успял да създаде собствено княжество в Родопите (между долното

течение на реките Места и Арда), в което се разпореждаше като истински властелин. Той пръв от всички осъзнал истинските размери на турската заплаха и единствен направил опит да попречи на прехвърлянето им през Проливите. През лятото на 1344 г. Момчил подпалил корабите на Умур бег, с което си навлякъл гнева на могъщия селджушки емир и неговият съюзник император Кантакузин.

През лятото на следващата година 20 000 турци (всичките на коне) преминали през морето, с намерението да се разправят веднъж завинаги с непокорния българин. Момчил разполагал с армия, която наброявала 5000 пешаци и 300 конника. Кантакузин не без основание се възхищава от необикновената му дързост, която без колебание го подтикнала да се противопостави в открит бой срещу многократно превъзходящия го противник.

Решителното сражение станало на 7 юли 1345 г. пред стените на родопската крепост Перитор (Буруград). Жителите на крепостта затворили вратите си пред Момчил, като заявили, че градът ще остане като награда за победителя. Наистина те се съгласили да приемат братовчед му Райко (заедно с 50 войници), но това представлявало застраховка, в случай че Момчил надделее над противниците.

Изправен пред необходимостта да влезе в открито сражение с турци и ромей, Момчил подредил войските си за бой — той разчитал на старите укрепления, които се издигали недалеч от градските стени. Турският авангард врѣхлетял върху укрепления български вал и го преминал на няколко места. С това турците сметнали, че са спечелили победата и се отдали на разюздан грабеж из околността. След тях пред Перитор излезли ромейските войски начело с император Кантакузин и главните турски сили, предвождани от Умур бег. За тяхно учудване се оказало, че войските на Момчил са напълно боеспособни — Кантакузин лично имал възможността да се убеди, че бойният ред на Момчиловите фаланги изобщо не бил нарушен, а това предвещавало упорита и кървава битка.

Турци и ромей побързали да се разгънат в боен ред. Умур бег застанал на десния фланг, където се съсредоточили прочутите му стрелци с лък. Левия

фланг пък съставили тежковъоръжените ромейски пехотинци, които били привикнали да се сражават с копия. А центърът бил оглавен лично от императора — в него били включени най-добрите ромейски войски и отбрани турски отряди.

Момчил подтегнал за последен път редиците си — „неговият горд и надменен дух“ го подтикнал пръв да започне битката. Сражението било продължително и много ожесточено, а изходът му дълго време оставал съмнителен. Накрая силата на множеството надделяла и постепенно българите били изтласкани към стените на града. Жителите му изобщо не се намесили и предпочели да наблюдават от стените развоя на събитията. Натикана в тясното пространство пред града, малобройната българска конница нямала възможност да се разгърне. Момчил пръв скочил от бойния си кон и застанал начело на своите пехотинци. Скоро след това цялата му войска била обградена „като в затвор и мрежа“. Виковете на турците и бумтенето на тъпаните им се смесвали със звуците на ромейските тръби. Турците слезли от конете си и се наредили в кръг, като натягали тетивите на големите си лъкове. Част от Момчиловите войни пострадали зле от техните стрели. От другата страна българите били притиснати от ромейската конница, така че нямало никаква възможност да се пробие смъртоносният обръч. Скоро след това двете войски се размесили и започнало истинско клане — жертвите и от двете страни били много големи, но храбростта все още не била напуснала българите. Очевидци разправят, че нито един от бойците на Момчил не сложил оръжие, нито пък пожелал да избяга от бойното поле. Едва когато Момчил паднал посечен от вражески меч, сражението било преустановено. Почти цялата българска войска била посечена на бойното поле с изключение на малцина, които били заловени живи.

Историческите извори са записали и спомена за две кръвопролитни нощни сражения.

През 1186 г. император Исак II Ангел поверил войната срещу българите на кесаря Йоан Кантакузин. За него разправят, че бил мъж опитен във военните дела, висок на ръст и много гръмогласен. Всеизвестна била и прекалената му дързост, но се знаело и това, че

кесарят не бил спечелил нито една голяма победа — все заради самохвалството си и прибързаните действия. Отгоре на всичко той бил сляп — ослепил го предишният император Андроник I.

В началото кесарят повел войната срещу българите предпазливо, но скоро присъщата му самонадеяност взела опасни размери. Въобразил си, че Петър и Асен панически се страхуват да излязат от планините и да кръстосат оръжие с непобедимата му десница. Това го накарало да забрави всяка предпазливост и безгрижно да разположи лагера си наскре полето, без да го обгради с ров и вал. Обвиняват го и в това, че не само напълно пренебрегнал изискванията на войната, но не се погрижил и да постави заградителни постове или пък дозори, които да следят за придвижването на българите.

Петър и Асен не закъснали да се възползват от чудесната възможност — през нощта българските войски връхлетяли от всички страни върху ромейския стан. Част от ромейските войници били изклани още в палатките им, а друга по време на бягство — те изобщо не сварили да се въоръжат. Спасила се само една малка част, която панически побягнала в нощта. Когато разбрал за нападението, кесарят се показал по свиреп и от българите; ругаел приближените си и ги обвинявал в предателство. Накрая се въоръжил, яхнал арабския си жребец и се впуснал в нощта, като призовавал войниците си да го последват — без да знае къде отива и срещу кого е насочил копието си напред.

Българите завладяли ромейския лагер и заграбили шатрите — в ръцете им попаднали византийските бойни знамена и златотъканите дрехи на кесаря — те се отличавали с тъмносиния си цвят. Асен и Петър ги наметнали върху рамената си и приели възторжените поздрави на победоносните си войски.

През 1371 г. станала прочутата битка при Черномен, която имала съдбоносно значение за Балканите. В началото на месец септември независимите владетели от Македония Вълкашин и Угleshа предприели решителни действия за изгонването на турците от Европа. Армията им наброявала 60 000 бойци — под знамената марширували сърби, българи и ромей. Ня-

кои смятат посочената по-горе цифра за преувеличена, но няма съмнение, че тази армия представлявала възможно най-голямата военна сила, която християнските народи от полуострова могли да противопоставят срещу турските нашественици.

Въодушевената християнска войска се придвижвала по десния бряг на река Марица, като следвала пътя към Одрин. От продължителните дъждове реката се разляла нашироко и преминаването ѝ изглеждало невъзможно. На другия бряг на Марица била съсредоточена малка турска войска под командването на някой си Хаджи Илбег — числеността ѝ не надвишавала 5000 войни. Надценяването на собствените сили се оказало съдбоносно за Вълкашин и Углеша. Без да вземат необходимите предпазни мерки (като разчитали единствено на множеството си и на водната преграда), армията им замръкнала (на 25 септември) близо до селото Черномен. За тяхно нещастие турците намерили брод през реката и някъде след полунощ (вече на 26 септември) връхлетяли върху притихналия лагер. Настъпила ужасна сеч — по-голямата част от християнските войски паднали посечена от турски ятаган или, както обичат да се изразяват средновековните книжовници, „станали жертва на нощта, като на някакъв меч“. Пақ там загинали Вълкашин и Углеша, предводителите на християнската армия.

Османските източници твърдят, че Хаджи Илбег даже нямал време да отпразнува неочакваната си победа. Лала Шахин (бейлербегът на Румелия) побързал да отсече главата му и по този начин си приписал изцяло лаврите на голямата турска победа.

През средновековието войните преминавали не само в продължителни походи и ожесточени сражения, но и в дълги, а често пъти и изнурителни обсади. Вече стана дума, че българите изградили няколко укрепени пояса от крепости, които защищавали столицата Търново. Част от тях били с фронт на север (срещу татари, маджари и др.), а друга трябвало да възпира ромеите от юг. Една голяма част от укрепените пунктове представлявали стражеви крепости (руините им и досега стърчат по Родопите, Средна гора и Балкана) — те се охранявали от малки гарнизони и отбранителните им възможности били сравнително скромни. В

случай на нужда в тях търсело спасение местното население. Обикновено вражеските армии ги превземали в движение или пък ги подминавали, без да се безпокоят за сигурността на своя тил. Но редом с тях съществували и големите градове крепости (като Търново, Бдин, Средец, Пловдив, Варна, Калиакра, Ловеч, Червен, Месемврия, Овеч и др.) които били солидно укрепени и разполагали с възможности да издържат продължителна обсада.

Поначало средновековната военна стратегия не препоръчвала обсадите, тъй като представлявали рисковани операции — евентуален неуспех вечаел злополучен край на цялата кампания. Затова към всяка обсада се пристъпвало внимателно, след като се претегляли всички шансове за успех. А големите обсади се планирали издалеч, тъй като завладяването на някоя ключова крепост означавало победоносен завършек на войната. Своевременно били приготвявани и обсадните съоръжения — пренасяли ги на части и ги сглобявали пред крепостните стени.

Тактиката на обсадите предвиждала крепостта да се блокира от всички страни. Понякога това било много трудно, тъй като повечето от крепостите били изградени върху стръмни терени, а местността около тях била силно пресечена. Затова главните сили се съсредоточавали непосредствено пред крепостните врати със задачата да предотвратят всяка възможност за излаз на обсадените. Обсаждащата армия трябвало да разполага и с достатъчно сили за да не допусне евентуален опит за деблокиране отвън.

Първите пристъпи започвали с опити да се разрушат най-уязвимите части от крепостните стени с помощта на копачки, лостове, ломове и брадви. Случвало се (според твърденията на византийските историци) бойците да използват за тази цел и мечовете си, но с подобни средства трудно можело да се разчита на успех. В някои случаи били използвани специално подготвени части, които копаели подземни тунели с намерението да подкопаят основите на крепостните стени. Латинците използвали такива сапъори при обсадата на Одрин през 1205 г. — те прокопали проход, изхвърляли скришом пръстта и укрепвали тунела с подпори от сухо дърво. Няколко години по-късно цар

Калоян също опитал подобно нещо, но без успех. Обикновено защитниците на крепостта навреме разбирали за действията на сапърите и своевременно взимали мерки за защита — най-често копаели срещу предполагаемите тунели.

За шурмуването на крепостните стени се използвали стълби — правели ги от брястово или ясеново дърво. Те били сравнително къси (до 4 м височина), с оглед по-лесно да се пренасят до крепостните стени. Там ги внаждали една в друга и на височина стълбата достигала зъберите. В горната си част тези стълби имали специално приспособление (подобни на куки), чрез които се захващали здраво за ръба на крепостните стени. Веднъж изправени и натежали от покатерилите се върху тях войници, те трудно могли да се отблъснат. Друг е въпросът, че подобен шум изисквал от бойците голяма смелост. Не било шега работа да тръгнеш нагоре по стълбата (прикрит само с един щит) срещу летящите камъни и изливащата се отгоре нагорещена смола.

При обсадите широко се използвал арбалетът. По своето устройство арбалетът не представлява нищо друго, освен старата римска „балиста“ само че приспособена за ръчна стрелба. Не случайно дубровнишките летописци назовават арбалета „балистра“ или „балиста“. Забравен някъде между V и XI в., арбалетът се появява през следващото столетие и навлиза широко във въоръжението на страните от Западна Европа. При нас той е пренесен от кръстоносците някъде в края на XII в.

Според начина на натягане на тетивата си арбалетите се делили на ръчни и механични. Ръчните арбалети имали (до външната част на дъгата си) една халка, която при зареждане се закопчавала за кука, която била здраво закрепена за пояса на арбалетчика. Натягането на тетивата ставало с помощта на крак, след като долната част на арбалета се опирала здраво на земята. При механичните арбалети спускащият му механизъм се състоял от две железни зъбчатки, които се задвижвали с помощта на маткап. Една такава зъбчатка бе открита скоро на Царевец.

В домашните ни извори арбалетите се споменават с два термина: „самострел“ и „цагра“. Фактът, че се

срещат заедно, подсеца, че с тях се назовавали двата типа арбалети. Самострелите ще са били ръчните арбалети, докато механичните ще са били назовавани „чагри“. Впрочем във византийските извори понякога се среща терминът „чангри“ като наименование на „латински лъкове“, т. е. арбалети. Стрелите се поставяли в специален улей на дървеното ложе — върховете им били от 2 до 4 пъти по-масивни от тези на обикновените стрели. Възможно било с арбалетите да се изстрелват и горящи стрели.

По точността на своя удар и по пробивната си сила арбалетът далеч надминавал лъка. Неговите стрели притежавали голяма начална скорост и с пирамидалните си върхове могли да пробият даже ковани брони. С появата на механичните арбалети нараснала и тяхната далекобойност — тя достигала до 200 крачки. Установено е също, че с лък за една минута могат да се изстрелят от 10 до 12 стрели, докато за същото време арбалетчикът изстрелвал само 1—2. Поради тази причина арбалетите били най-подходящи за позиционна война и станали незаменимо оръжие при обсадите — точният им огън просто помитал защитниците от крепостните стени. Естествено те имали и някои недостатъци. При дъждовно или влажно време например арбалетите не могли да действуват, тъй като волските сухожилия (от които се правели тетивите) се размеквали и губели своята еластичност.

Отдалеч крепостните стени се обстрелвали с т. нар. „каменомети“, които били в състояние да изхвърлят големи камъни; предварително ги оглаждали, което умножавало разрушителната им сила. Понякога хронистите твърдят, че с помощта на такива машини били изхвърляни цели скали, че даже и хълмове, но явно става дума за преувеличения. Все пак каменометките представлявали грозно оръжие — далекобойността им достигала някъде до 1000—1500 крачки. За една такава, огромна по размерите си метателна машина, става дума при обсадата на Сяр от войските на цар Калоян. Българите я разположили на един хълм срещу цитаделата на крепостта — за кратко време те ѝ нанесли такива щети, че нейните защитници били принудени да капитулират.

Често крепостните стени били шурмувани с помощ-

та на подвижни бойни кули. Те се построявали на няколко етажа, а височината им зависела от стените на обсадената крепост. Сглобявали ги (под ръководството на опитни механици) от дърво и железни части — външните им стени се обвивали с прясно одрани кожи, които ги предпазвали от огън. Дървените кули били придвижвани с помощта на колела или на дървени греди. За целта било необходимо внимателно да се разчисти пътят до крепостните стени. Тази задача не винаги се изпълнявала успешно. През 1323 г. император Андроник III обсаждал Пловдив цели 4 месеца. Българският гарнизон (той се състоял от 1000 конници и 2000 тежковъоръжени пехотинци) се защищавал отлично и императорът загубил всякаква надежда за успех. Тогава в лагера на ромеите се намерил един механик (по произход германец), който заявил на императора, че е в състояние да направи подвижна бойна кула. Скоро след това машината била готова. Ходовата ѝ част се състояла от 16 колелета, които се привеждали в движение (чрез бутане) от 100 човека, надеждно прикрити зад стените на дървената постройка. На височина кулата имала 5 етажа, в които били настанени 40 стрелци с арбалети — по 8 на всеки етаж. Арбалетите били от типа на т. нар. „чангри“ (цагри), т. е. с механично натягане.

С развети знамена и под звуците на бойните тръби ромеите настъпили срещу крепостните стени — пред тях победоносно шествувала огромната кула. За непосветените (и най-вече за защитниците на града) изглеждало, че кулата се придвижва сама, тъй като войниците, които бутали колелетата, не се виждали отникъде. Арбалетчиците натегнали страшните си оръжия и защитниците побягнали от зъберите. Ромеите тържествували — оставало още съвсем малко разстояние и подвижната кула щяла да се захване за стени-те на града. Но в този момент се случило нещо неочаквано. Пътят на кулата минавал над едно водохранилище — то било построено толкова отдавна, че никой не знаел за съществуването му. От стари времена цистерната била покрита с греди, дъски и пръст — напълно достатъчни, за да издържат преминаващите отгоре коли. Но този път покритието не издържало огромната тежест — гредите се пречупили и кулата

рухнала във водоема. Случило се така, че никой от ромейските войници в кулата не пострадал, но надеждата за превземането на Пловдив пропаднала. Под присмеха на българите, които се защищавали още по-смело, император Андроник III се принудил да снеме обсадата и да се завърне безславно назад.

На най-горният си етаж подвижните кули били съоръжени с мостове, които подобно на хоботи се спускали върху крепостната стена — по тях бойците се прехвърляли върху стените на обсадения град. С помощта на такава бойна кула цар Калоян, в съвсем кратък срок, успял да превземе Варна. Разправят, че кулата била много голяма, четириъгълна, а на височина достигала зъберите на градските стени. Широчината ѝ била колкото рова, който обграждал града. С помощта на колела българите придвижили кулата до рова. Предварително те го затъпкали с пръст, тъй като кулата трябвало да премине над него. Механиците на цар Калоян се справили и с тази задача — грамадната машина преминала насипа и се захванала здраво за двата бряга на рова. Подвижната кула се приближила до стените на крепостта и през моста (от горния етаж) българските войници се добрали до зъберите. Така само за три дни прочутата черноморска крепост, чийто гарнизон се състоял „от най-храбрите сред ромейската войска“ (включително и западни наемници), паднала в ръцете на цар Калоян.

Понякога в най-долния етаж на подвижните кули се разполагали т. нар. тарани — те представлявали приспособления за разбиването на стените. Таранът се състоял от дълга и яка греда, която се задвижвала (на принципа на махалото) от стотици хора. За да увеличат разрушителната му сила, на предния край на гредата се поставял железен накрайник с вид на овнешка глава — поради тази причина тези стенобитни машини се наричат и „овни“. След пробиването на крепостната стена към желязната глава на овена се прикрепвали куки. С тяхна помощ раздърпвали размърдалите се каменни блокове и в стената се отварял проход, през който нападателите прониквали в крепостта.

През месец февруари 1206 г. цар Калоян обсадил Димотика. Тъй като крепостта била неудобна за фрон-

тална атака, той разположи каменометните си машини срещу онези участъци, където камъните можели да достигат стената. Според Никита Хониат бойните машини на българите изхвърляли големи камъни, които имали страшна разрушителна сила. Ромените покривали стените с прясноодрани овнешки кожи (надували ги, за да смекчат силата на ударите) и поставяли пред най-уязвимите части от укрепленията плетеници от лозови пръчки — поради еластичността си те придавали на стените допълнителна устойчивост. Въпреки това каменометките на цар Калоян успели да разрушат части от стените, включително и някои ъглови кули. Преди решителния шурм българският цар спешил тежковъоръжената си конница, но облечените в желязо мъже (те били най-храбрите сред българската войска) не успели да проникнат в крепостта. Механиците на цар Калоян сглобили и подвижни дървени кули — византийският историк Никита Хониат говори за „машини, поставени на колела“, които взели участие в шурма.

Същият автор твърди, че цар Калоян предприел огромни изкопни работи, които имали за цел да отклонят река Марица, която опасвала града. Българите знаели, че посредством тайни канали водите на реката се прехвърляли в града и снабдявали жителите му с питейна вода. Някои историци (като отчитат широкото течение на реката) се съмняват в истинността на съобщението — те смятат, че по онова време българите не разполагали с технически и материални възможности да осъществят такова гигантско начинание. Но византийският историк твърди, че ставало дума не толкова за отбиването на реката, колкото за прекъсването на връзката между реката и напоителните канали. Впрочем цар Калоян не успял докрай и в това начинание. След като обсаждал безрезултатно Димотика в продължение на 70 дни, той се принудил да вдигне обсадата.

В началото на следващата година войските на цар Калоян обсадили Одрин — от стените на града се виждала „гора от шлемове и неизброимо множество“ от войници. Калоян разположил около крепостта 33 каменометни машини, които непрекъснато (даже и през нощта) обстрелвали града. Скоро след това бъл-

гарите били на крачка от успеха — каменометките сринали до земята стените и кулите на две места. Защитниците на Одрин преградили брежите с купища дърва и смет и очаквали (със запалени факли) пристъпа на българите. Когато те връхлетяли, ромеите запалили преградата — тези, които се опитали да преминат, попаднали в дълбокия ров.

Пристъпите следвали един след друг и имало много убити и ранени от двете страни. Вече не можело да се говори за обсада, тъй като войските се биели „ръка срещу ръка, с меч и копие“. Но настъпили летните горещини и куманските съюзници на цар Калоян се оттеглили на север, което обезсмислило продължаването на обсадата.

През втората половина на XIV в. изворите споменават (за пръв път) за употребата на огнестрелно оръжие по нашите земи, но все още като голяма рядкост. През 1366 г. флотата на Амедео Савойски обстрелвала Несебър с т. нар. „бомбарди“ (на старобългарски „тръбачи“, вероятно от „тръби“). Бомбардите били разположени върху носовете на генуезките кораби, които щурмували крепостта откъм морето. Оръдията ще са били вече известни на българите, щом като защитниците на Несебър не проявили никаква уплаха: според твърдението на Савойската хроника „българите се сражавали добре“. Впрочем бомбардите все още не притежавали голяма разрушителна сила и се разчитало предимно на психологическия им ефект — затова артилеристите се прицелвали във вътрешността на града, а не по крепостните стени.

Защитниците на обсадените крепости своевременно се подготвяли да посрещнат нападателите: попълвали продоволствените си запаси, пълнели цистерните с вода, така че да издържат продължителна обсада. Крепостните кули били укрепвани допълнително, като настроявали дървени скелета, които се издигали на по няколко етажа. Обвивали ги със сурови кожи или пък със снопове от лозови пръчки, които ги предпазвали от огън и от изхвърляните камъни. Стремешът да се увеличава височината на кулите се диктувал от намерението да се атакува по-удобно противникът, ако подвижните му кули се залепят за крепостните стени — от надстройките можело да се води преградна

стрелба, включително и от каменометки. Върху тези кули съоръжавали специални площадки, които издавали извън стените подобно на платформи. От тях спускали върху нападателите камъни, закачени на вериги или пък вързани с въжета. След това специални подемни машини ги издигали нагоре, готови да ги стоварят повторно върху главите на атакуващите.

Никита Хониат е оставил много картинно описание на обсадата на Просек, която византийският император Алексий III Ангел шурмувал през 1199 г. Самостоятелният български владетел Добромир Хриз се скрил зад стените на непристъпната си крепост, прикривайки се с тях като с каменно наметало. Ромеите преминали през външната преграда (българите я издигнали в навечерието на обсадата), но когато стигнали крепостната порта, били посрещнати с град от камъни и стрели. На следващия ден ромеите повторили пристъпа, но той отново бил безуспешен. На всичко отгоре в Просек се намирал един много добър механик (той бил избягал от ромеите), който умело направлявал стрелбата на каменометните машини, които били разположени на кулите. Изхвърляните от тях камъни попадали право в целта, тъй като били изстрелвани отвисоко. Случвало се да се отклоняват и встрани, но тогава се удряли в околните скали, разпръсквали се на хиляди парчета и се превръщали в смъртоносно оръжие.

През нощта българите внезапно излезли от крепостта и сполучили да запалят каменометните машини, които били поставени по околните възвишения. Друг отряд с голям шум нападнал предната ромейска стража, която веднага побягнала. Ударил на бяг („премалял и загубил ума и дума“) и началникът на стражата протовестиарият Йоан. Българите заграбили шатрата му заедно с дрехите, които се отличавали със зеления си цвят. Успешната акция станала причина за голяма веселба в Просек — цяла нощ българите се веселили и подигравали на ромеите. От време на време те хвърляли от крепостните стени празни бурета (след като изпивали виното, разбира се), които със страшен трясък се търкаляли по стръмнината. Тъмната нощ усилвала шумовете и придавала на картината една демонична окраска. Ромейската войска пре-

карала една ужасна нощ. На другия ден император Алексей III Ангел побързал да започне мирни преговори с Добромир Хриз.

В историческите хроники са записани няколко продължителни обсади, които имали съдбовно значение за историята на българите. Първата била през 1183 г., когато император Исак Ангел обсадил крепостта Ловеч — той престоял под стените на града цели три месеца, без да извърши нищо забележително. Накрая бил принуден да снеемe обсадата и да подпише мирен договор, с който Византия признала възстановяването на българската държава.

Последната обсада станала пък през 1393 г. и е свързана със завладяването на Търново от турците. Султан Баязид потеглил към българската столица с многобройна войска, събрана от Анадола и Балканите — според твърденията на съвременника Григорий Цамблак тя била по-голяма от знаменитата армия на Дарий, царя на персите. Търново бил „обграден отвсякъде с човешки тълпи, а не само от една или от две страни“. Излиза, че въпреки силно пресечения релеф на местността българската столица била подложена на планомерна обсада. Думите на летописеца: „и на голямо пространство бяха свирепите“, илюстрират най-добре характера на обсадата.

Според едно легендарно предание (записано от Г. Раковски) обсадата на Търново продължила цели три месеца. Достоверните извори свидетелства също дават да се разбере, че обсадата била продължителна, а разяреният Баязид заплашвал „че с огън ще изгори (жителите), заканваше се на късове да ги насече и на друга мъчителна смърт да ги предаде, ако продължават да бъдат непокорни“. Следователно обсадата се затегнала — в един момент се стигнало дотам, че Баязид „мислел да се завърне без успех“. Но съвсем изненадващо (на 17 юни 1393 г.) турците сполучили да завладеят непристъпната крепост. Местните предания говорят за предателство, което отворило портите пред завоевателите. И досега се сочи една малка порта (в съседство с т. нар. Балдуинова кула), откъдето турците проникнали на Царевец.

Средновековните книжовници обясняват завладяването на българската столица с „неизвестни божи тай-

ни“ — похват, присъщ на епохата. Малко по-конкретен е разказът на Григорий Цамблак, който отбелязва изрично, че Търново бил взет „не със сила, а защото божията воля допусна“. Този неясен израз (който се поддава на различни преводи и тълкувания) едва ли може да даде ключа за разрешаването на проблема. Но няма съмнение в едно — Търново не бил взет с пристъп, т. е. с нищо неоправдани са онези твърдения, които говорят за шурм, с помощта на който турците се добрали до крепостните стени на Царевец. На друго място Григорий Цамблак пояснява, че падането на Търново дошло в резултат от „надделяването на греха“. Тук макар и със заобиколки се сочи горчивата истина — през лятото на 1393 г. българската столица отворила вратите си пред завоевателите, след като били изчерпани всички възможности за съпротива.

*

* * *

Всяка война завършвала (като по правило) със сключването на мирен договор — най-често условията на мира се диктували от победителя. Така например през 1195 г. император Алексей III Ангел искал на всяка цена да сключи мир с българите и проводил пратеничество до Петър и Асен. Но дипломатите му не сполучили в отговорната си мисия, защото българите поставили „неприемливи и безчестни“ условия. Отгоре на всичко те били придружени и от едно надменно поведение, което ще се е основавало на съзнанието им за военно превъзходство над ромеите. Не е известно в какво точно се изразявали неприемливите условия, предложени от Петър и Асен. Но фактът, че те се сторили „безчестни“ на ромеите, подсеща, че българските владетели ще са поискали (освен големи териториални отстъпки) правото на царска, т. е. на императорска корона, която по своя блясък трябвало да бъде равна на тази на василевса. А по тези въпроси ромеите били крайно чувствителни и не проявявали никакво желание за компромиси.

Пак от позиция на силата продиктувал условията на мира и цар Теодор Светослав през 1307 г. Той настоявал да му се признае властта над всички терито-

рии, които завладял с победоносното си оръжие. Императорът давал вид, че се колебае, но накрая бил „принуден да отстъпи пред необходимостта“. За Търново заминало византийско пратеничество с пълномощия да сключи мира съгласно условията, поставени от цар Теодор Светослав.

В повечето случаи ултимативните настоявания на победителя се посрещали с контрапредложения. Защото безпрекословното подчиняване пред волята на по-силния се преценявало като поражение, далеч по-голямо от това, понесено на бойното поле. Според Кантакузин след битката при Русокастро цар Иван Александър предложил мирът да се сключи на основата на споразуменията, постигнати предишния ден. Това е явно извъртане, тъй като тогава двете страни спорели ожесточено за това, на кого трябва да принадлежи Анхиало. Следователно условията, продиктувани от българския цар след победата, ще са включвали този град в пределите на българската държава. Премълчаването на този факт от Кантакузин е съзнателно — по някакъв начин той иска да подкрепи думите на император Андроник III, че мирът между двете държави се сключвал по взаимна изгода, а не по принуда, т. е. Андроник III си давал вид, че договорът бил еднакво изгоден и за двете страни.

Понякога по-силната страна налагала унижителни условия — например предаването на заложенници (старите българи ги наричали „талници“). Заложниците се държали в почетен плен, един вид като гарант на мира. През 1187 г. бил сключен Ловешкият мир, според който Калоян (най-малкият брат на цар Петър) трябвало да отиде като заложник в Цариград. Той престоял като „талник“ във византийската столица около две години. Войната между българи и ромеи била възобновена, след като Калоян успял да избяга от византийската столица.

В преговорите между българи и ромеи най-често били припомняни „древни закони“ и „исторически права“. На тях се позовавали византийските императори, особено когато били в затруднено положение. Така например през 1328 г. между цар Михаил Шишман и император Андроник III се завързал любопитен спор относно пълнотата на пълномощията им, поставени в

контекста на съществуващата владетелска йерархия. Императорът заявил, че е готов на значителни териториални отстъпки, при положение че взаимоотношенията му с българския владетел се уредят съгласно стария ромейски закон, според който всички короновани глави били длъжни да се подчиняват пред височайшата воля на василевса. Последвало съвсем конкретно предложение — Михаил Шишман да се подчини пред императорския авторитет и да се признае за негов роб. Както следвало да се очаква, отговорът на Михаил Шишман прозвучал не по-малко предизвикателно. Той с достойнство заявил, че не подобавало нему, който сам е император, да се подчинява на друг император. В крайна сметка и двете страни останали непримирими в становищата си. При все това практиката свидетелствува, че българските царе проявявали едно почтателно отношение спрямо византийските императори. Поради тази причина например личните срещи помежду им ставали задължително на византийска територия. Известни са три срещи между цар Михаил Шишман и Андроник III — всичките станали в пограничните територии, но всеки път домакин бил императорът. А през 1338 г. срещата между цар Иван Александър и императора станала при Одрин, където се състояли тържествата около сватбата на българския престолонаследник Михаил Асен с византийската принцеса Мария.

Малко по-различен изглежда случаят около срещата между цар Иван Асен II и никейския император Йоан Дука Витаци — заедно със семействата си те се срещали при Галиполи. След това българската царица и дъщеря ѝ Елена преминали на отсрещния малоазийски бряг, където се извършила церемонията около сватбата на българската принцеса с никейския престолонаследник. Цар Иван Асен II останал в Галиполи, където изчакал завършването на тържествата. Поведението му се коментира различно, но винаги без успех. Всъщност то трябва да се обясни с един закон, който забранявал на чуждите владетели да влизат във владенията на Никейската империя. Следователно странната постъпка на българския цар е във връзка със зачитането на ромейските закони.

На същия принцип се изграждали взаимоотноше-

нията между българските царе и сръбските крале. Кра-
лете на Сърбия признавали, че по ранг и достойнство
стоят по-ниско във владетелската йерархия от търнов-
ските царе. Това е засвидетелствувано на различни
нива — като се започне от титлите и се свърши с бля-
съка на короните. Затова личните срещи помежду им
ставали задължително на българска територия. Два-
мина сръбски крале (Владислав и Милутин) посети-
ли по различно време Търново, с което засвидетелству-
вали почитта си към търновския престол.

При личните си срещи владетелите обикновено бла-
гославяли сключените вече споразумения. През 1326 г.
например цар Михаил Шишман и император Андро-
ник III прекарвали цели 8 дни заедно — те преминали
в „частни и официални“ срещи, на които се разисква-
ли много неща около мира. Понякога срещите имали
подчертано делови характер — веднъж посочените по-
горе владетели разговаряли, без да слизат от конете
си.

А предварителната работа около изготвянето на
мирните договори се падала на пратеничествата, кои-
то разполагали с широки пълномощия при уточняване
на условията. Тези пратеничества постъпвали в зави-
симост от обстановката. Ето как например съветници-
те на император Йоан Дука Ватаци му представяли
възможностите за мирни преговори с българите, в слу-
чай че ромеите нападнат Сяр. Ако градът бъде взет,
твърдели те, българите ще бъдат унизени и с готов-
ност ще посрещнат всяко мирно предложение от на-
ша страна. Ако ли пък Сяр издържи обсадата, опас-
ността няма да бъде голяма — едно мирно пратениче-
ство лесно ще ги убеди в ползата от възстановяването
на договорите пред неизвестностите на войната.

Мирните договори се съставяли много внимателно.
За това имали грижата специални доверени лица, кои-
то познавали изтънко дипломатическата практика и
прецизирали с най-голяма точност отделните клаузи.
Договорите се пишели на двата езика, като превода-
чите имали задължението да сверят първообраза, за
да не се допусне погрешното му тълкуване. Както
свидетелствува Георги Акрополит (той изготвил от
византийска страна писмените договори на Регинския
мир), работата при съставянето на тези документи изи-

сквала големи познания и вещина. Не по-малко значение било отдавано и на клетвите, с произнасянето на които мирният договор влизал в сила.

След като пратениците постигнали съгласие при определянето на условията, идвал редът на пълномощниците, които сключвали договори. Тези пълномощници били посрещани особено любезно, тъй като те произнасяли задължителната клетва. От действията и поведението им зависело много при окончателното редактиране на споразуменията. През 1256 г. българи и ромеи сключили т. нар. Регински мир — пълномощник от страна на българите бил руският княз Ростислав Михайлович, тъстът на българския цар Михаил II Асен. Изглежда, че ромеите познавали добре слабостите на руския княз и си припомнили тъкмо навреме поговорката, че рибата се лови със стръв, а повечето хора с блясъка на златото. Император Теодор II Ласкарис устроил на Ростислав Михайлович великолепно посрещане и го обсипал с огромни подаръци — те включвали скъпи коне, златотъкани дрехи и златни предмети, на брой около двадесет хиляди. Щедростта на императора не отишла напразно — Ростислав с лека ръка подписал договора, с който на ромеите се отстъпвали всички български владения около Шар и Осогово, Скопие, Прищина, Призрен, Велбужд, че и Родопите. На всичко отгоре Михаил II Асен трябвало да опразни крепостта Цепина, която издържала обсадата на ромеите. Този позорен мирен договор предизвикал в България голямо недоволство. До императора стигнали слухове, че българският цар не признал мира при тези условия; говорело се даже, че Ростислав се заклел лъжливо, а Теодор II Ласкарис се тюхкал, че напразно пропилял толкова пари. В крайна сметка договорът бил приет, но това струвало престола на Михаил II Асен.

Договорите влизали в сила, след като се произнасяли клетвените думи. Обикновено това правели пълномощниците — така постъпил Ростислав Михайлович, който се заклел от свое име и от името на българския цар.

Преди битката при Русокастро Иван Александър и Андроник III вече били сключили мирния договор — оставало (на следващия ден) да се произнесат само

клетвите. Но в решителната нощ българският владетел получил нови подкрепления и сутринта извел войските си на бойното поле. Византийските летописци даже и не намекват, че действията на Иван Александър представлявали нарушение на споразуменията — клетвите не били произнесени, следователно българският владетел имал пълна свобода на действие.

Въпреки страшните клетви мирните договори били нарушавани буквално на следващия ден. Най-показателен е случаят с Иванко — след убийството на цар Асен той избягал във Византия, където получил радушен прием. Император Алексей III му дал своето име, сгодил го за една от племенниците си и го назначил за управител на Пловдив. Наскоро след това Иванко се обявил за независим владетел, влязъл във връзка с цар Калоян и нанесъл няколко чувствителни поражения на императорските войски. Напусто Алексей III му припомнял сторените добрини и настоявал за лична среща. Иванко поставил следното условие: с императорска грамота да му се признаят завоюваните земи и с царски почести да изпратят годеницата му Теодора. Алексей III привидно се съгласил — договорът бил сключен и скрепен с клетви от двете страни. После императорът изпратил един от приближените си при Иванко, за да уговори личната им среща. Пратеникът носел със себе си светото писание, над което Алексей III произнесъл клетвите си — това трябвало да послужи като гаранция за безопасността на българина. Този път Иванко поярвал на обещанията, но щом стъпил в ромейския лагер, бил заловен и окован във вериги. А Алексей III оправдавал клетвонарушението си с библейската притча, която препоръчвала на благочестието да се отговаря с благочестивост, а на лукавството с измама и лъжа.

Предвид на религиозния си светоглед средновековните хора дълбоко и убедено вярвали в святостта на клетвените думи, а пристъпването им (по каквото и да е било повод) се смятало за най-тежко престъпление. Когато през 1230 г. Теодор Комнин без всякаква причина нарушил мирния договор с Иван Асен II и нахлул в България, постъпката му била преценена като клетвонарушение. А българският владетел тръгнал на бой срещу нашественика „уповавайки се повече на

нарушението на клетвите и договорите от Теодор Комнин“. Увереността, че правото е на негова страна, му вдъхнала допълнителна смелост: разказват, че преди сражението при Клокотница цар Иван Асен II наредил да закачат върху знамето му писмената клетва на Теодор Комнин, един вид като предупреждение за възмездието, което очаквало всеки, който пристъпи клетвените думи.

На думи всички признавали ползата от мира, но пътят към него бил понякога много трънлив. Всеобщо било убеждението, че с мира можело да се постигне много повече от онова, което може да спечели и от най-победоносното оръжие. А договорите пък, особено ако са добре съставени, представлявали сигурна гаранция срещу всякаква изненада. Но най-много се разчитало на онези договори, които предвиждали сключването на династически бракове — при мирните преговори между българи и ромеи обикновено една от страните настоявала за сродяване между двата двора. Пет от тези договори предвиждали бракове на българските царе с византийски принцеси. Но това не винаги означавало настъпването на траен мир. Показателен е случаят около брака на цар Константин Асен с Мария, племенницата на византийския император Михаил VIII Палеолог. Инициативата изхождала от страна на императора и се придружавала от съблазнителното предложение да се отстъпи Месемврия и Анхиало като зестра на Мария. Мирът бил сключен при тези условия, клетвите били положени, но императорът отказвал да предаде черноморските градове. Известно време той оправдавал постъпката си с твърдението, че царската двойка нямала син, на който (като полуромей) да повери управлението на Месемврия и Анхиало. Както отбелязва един византийски историк, действията на Михаил VIII Палеолог представлявали „открита подигравка и непрекъсната лъжа“. Впрочем всичко станало ясно по-късно, когато царица Мария родила син (нарекли го Михаил, на името на императора), но това с нищо не променило положението.

По-друго развитие получили събитията около брака на Михаил Шишман със сръбкенията Анна Неда — той бил сключен, преди Михаил да стане български цар. По-късно (неизвестно защо) царят намразил

нежностите на жена си, получил развод и изпратил на заточение Анна Неда заедно със синовете си от този брак. Това довело до обтягане на отношенията със сръбския крал Стефан Дечански — Анна Неда била негова сестра. Някои обясняват последвалата по-късно българо-сръбска война като резултат от разтрогването на брачната връзка — всъщност тя е по-скоро поводът за конфликта. След победата при Велбужд и убийството на цар Михаил Шишман Стефан Дечански изпратил свои войски в България, които поставили на престола протежето му Иван Стефан. А Анна Неда отново заела мястото си в търновския дворец, вече в качеството си на царица майка.

По различно време три български принцеси (една неизвестна по име дъщеря на цар Иван Асен II, Анна, дъщерята на цар Георги Тертер I и Елена, сестрата на цар Иван Александър) украсили с присъствието си владетелския дом на Неманичите — браковете им със сръбските крале представлявали гаранцията за мирните отношения между България и Сърбия. За кралица Елена даже разправят, че стояла начело на някаква „българска“ партия в сръбския двор. При нея пристигнали (неизвестни по какви причини) двама от братята ѝ — Иван Комнин Асен и Драгушин. Първият от тях по-късно станал даже деспот на Валона, Берат и Канина (в Албания). Пак в сръбския владетелски дом се подвизавала Теодора, сестрата на Елена. На два пъти името на тази Теодора се споменава в проекти около династически бракове — гласяли я за съпруга на византийския император Йоан V Палеолог. Но както отбелязахме, плановете на Елена по драстичен начин се разминавали с интересите на търновския двор и на българската народностна кауза.

Истински бум в династическите бракове е отбелязан при управлението на цар Борил. Към 1213 г. латинските барони настойчиво препоръчвали на император Анри да се ожени за завареницата на Борил — тя била дъщеря на цар Калоян. Разказват, че уж императорът възнегодувал срещу предложението, тъй като смятал брака за неравностоен. Но бароните успели да го убедят, като му припомнили (за кой ли път) за опасността от страна на българите, които били считани за най-опасния враг на Латинската империя.

Не знаем дали бракът на българската принцеса Мария с император Анри е бил от щастливите, но според едно тъмно известие дъщерята на Калоян се обвинява, че отровила царственият си съпруг — лятото на 1216 г. Доколкото това имало някакво отношение към българо-латинските отношения, е трудно да се каже поради липса на данни.

Впрочем цар Борил направил всичко възможно да укрепи още повече връзките си с Латинската империя. През същата 1213 г. той се оженил за една от племенниците на император Анри. При това положение той можел да разчита на сигурен тил, а в лицето на латинския император разполагал с могъщ съюзник. През следващата 1214 г. документите са записали проект за още един брачен договор — той предвиждал женитбата на маджарския престолонаследник Бела, с дъщерята на българския цар Борил. Тези бракове очертават смътно контурите на една коалиция (между Латинската империя, България и Маджарско), която можела да има съдбоносно значение за бъдещето на Югоизточна Европа, ако не била преждевременната смърт на император Анри.

Две други български принцеси били насилени да се омъжат за „варварски“ владетели. През 80-те години на XIII в. една дъщеря на цар Георги Тертер I отишла в харема на Чака, син на Ногай. С този брак за пръв път бил извършен пробив в системата на онези брачни връзки, които от векове били регламентирани в търновския дворец. С него се пристъпвали и моралните норми на епохата — Чака бил не само татарин, но отгоре на всичко и мюсюлманин, макар и не от най-ревностните.

Същевременно този брак бележи и краха на една недалновидна политика, която била провеждана от търновските царе в продължение на десетилетия. Стара истина е, че дипломатията представлява изкуство да се прави възможноното, т. е. да се поставят разумни и изпълними задачи. Но от времето на цар Константин Асен българската дипломатия се впуснала в осъществяването на амбициозни планове, на които не липсвал външен блясък, но за съжаление били лишени от всякакви шансове за успех. Константин Асен се наредил сред съюзниците на неаполитанския крал Карл

Анжу, който кроял големи планове за превземането на Цариград и възстановяването на Латинската империя. В началото всичко изглеждало добре пресметнато, редиците на коалицията се попълвали от все нови и нови врагове на византийския император, но скоро всичко рухнало. Увлечен в честолюбивите си проекти, цар Константин Асен забравил едно много важно обстоятелство: неаполитанският крал бил много далеч, а татарите съвсем близо. От тази недооценка на обстановката се възползвал византийският император Михаил VIII Палеолог, който успял да привлече татарите на своя страна. За това се наложило да изразходва много пари и да прати незаконната си дъщеря Ефросина като наложница на Ногай. През 1273 г. татарите предприели унищожителен поход на юг от Дунава, с който се открива черната страница на татарската хегемония в България — десетина години татарският меч свирепствувал с ужасяваща жестокост. При цар Георги Тертер I българската дипломация проявила известна активност, но не постигнала нищо повече от съмнително примирие — бракът на българската принцеса трябвало да поддържа тази призрачна връзка. А обстоятелството, че по-късно Теодор Светослав трябвало да отиде като заложник в стана на Ногай, представлява горчивия епизод на занемарената „източна“ политика на търновските царе.

По времето на цар Константин Асен изворите са отбелязали и друга свръхамбициозна дипломатическа акция на българите — тя се дължала на усърдието на царица Мария. Българско пратеничество стигнало чак до египетския султан с предложение за съвместен поход срещу Цариград. Но плановете на царица Мария били едно, а политическите реалности нещо съвсем друго. Султанът бил много учуден от пратеничеството на българите, тъй като не бил чувал за тази далечна страна. Но, което е много по-важно, самото предложение му се сторило (меко казано) подозрително. Скоро след това пратениците на царица Мария тихомълком били изпратено обратно.

Безсмислието на дипломатическите ходове, осъществявани от Константин Асен и Георги Тертер I, налага едно сравнение с вешината, с помощта на която първите Асеновци осъществявали своята „източна“ поли-

тика — в случая активите и пасивните са просто неизмерими. Действията на първите Асеневци са записали най-бляскавата страница в дипломатическата история през средновековието — повече от половин столетие те имали североизтока като своя здрава опора. В новите условия бездарните им приемници не съумяли да поддържат същия политически курс и се увлякли в преследването на химери по посока на Неапол и Кайро.

През втората половина на XIV в. са записани два други династически брака, които стоят в пряка връзка с турската заплаха. През 1355 г. българи и ромей сключили мирен договор, който предвиждал принцеса Кераца (дъщеря на цар Иван Александър) да се омъжи за византийския престолонаследник Андроник IV. Тъй като младоженците били малолетни, се наложило специално разрешение от Цариградската патриаршия. Там е записано, че сродяването на двата двора трябвало да бъде от „полза за християните, ромей и българи и за вреда на безбожниците“, т. е. турците. Както в много други случаи и тази декларация останала едно празно пожелание.

Към средата на 70-те години на XIV в. Кера Тамара (дъщеря на цар Иван Александър) била дадена за съпруга на султан Мурад. Вече отбелязахме изключителната почит, с която народът ни е обградил паметта на Кера Тамара. Този брак ще се е отразил положително върху турско-българските отношения. На няколко пъти изглеждало, че султан Мурад бил намислил да ликвидира българската държава. В османските хроники се твърди, че покрит с бял саван и придружен от цялото си семейство, Иван Шишман коленичил пред Мурад и успяли да запази своя престол. Тази странна толерантност на Мурад (която иначе му е неприсъща) трябва да обясним с влиянието на Кера Тамара.

Обикновено страната, която имала несъмнена изгода от мира, не се скъпяла на обещания. През 1237 г. с цената на „малко дарове и много обещания“ латинците сполучили да привлекат на своя страна цар Иван Асен II — те така си и останали неизпълнени. Още по-големи обещания (все в бъдеще време) получил от ромейте и цар Михаил Шишман. Никой, разбира се, не

им вярвал сериозно. Според един византийски автор даже простите българи знаели добре, че ромейските обещания представлявали само празни приказки, някаква измама или пък отсрочка за печелене на време.

Такива обещания се чували най-често при личните срещи между владетелите; те взаимно се уверявали и в решителността си да поддържат „здрав и вечен мир“. Тогава за пореден път прозвучали и клетвените декларации — понякога те се придружавали и от чисто показни действия. През 1328 г. например цар Михаил Шишман се заклекл пред един железен кръст в стриктното спазване на договорите с императора. Според уверенията на българския цар този прост кръст бил прочут сред българите заради многото чудеса, свързани с неговото име. Кръстът трябвало да се предаде на Андроник III един вид като гаранция за спазването на мира. Но подобни манифестации били рядкост. В мирните договори всеки владетел търсел мимолетната изгода с надеждата за настъпването на благоприятни времена, които биха довели до ревизирането на съществуващите споразумения.

За обикновените хора мирът представлявал най-жадуваната цел — ненапразно мирните години се припомняли като време, пълно с всякаква благодат. В гадателната ни книжнина най-често се четат пророчества за войни, насилия и кръвопролития, примесени тук там с плахи надежди за настъпването на мирни времена или по-точно казано, че „ще има мир в земята на българите“. А това свидетелствува доколко народът ни ненавиждал безконечните войни и колко дълбоко се прекланял пред белия цвят на мира.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	5
БЪЛГАРИЯ, ЗЕМЯ НА БЛАЖЕНИ	7
ЦАРЯТ, АРИСТОКРАЦИЯТА И НАРОДЪТ	30
ДЕЛНИЦИТЕ И ПРАЗНИЦИТЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XII—XIV в.	57
ВОЙНАТА И МИРЪТ	133
ЛИТЕРАТУРА	220

ИОРДАН АНДРЕЕВ

ВСЕКИДНЕВИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ
ПРЕЗ XII—XIV ВЕК

БЪЛГАРСКА
ПЪРВО

Редактор Румен Лечев
Технически редактор Ламби Мирчев
Коректор Пепа Събева

Формат 84X108/32. Тираж 1065
Печатни коли 14,25. Издателски коли 11,97.

Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“ — София
ДФ „Абагар“ — печатница В. Търново